

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

На правах рукопису

Глизь Юрій Іванович

УДК 352.07 (09) (477–25) "1871/1914" (043.5)

**КИЇВСЬКА МІСЬКА ДУМА:
СТРУКТУРА, СКЛАД ГЛАСНИХ, ДІЯЛЬНІСТЬ
(1871–1914 рр.)**

07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник:
Рєєнт Олександр Петрович
доктор історичних наук
професор,
член-кореспондент
Національної Академії Наук
України

Київ – 2016

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	10
1.1. Історіографія питання.....	11
1.2. Джерельна база дослідження.....	22
1.3. Методи дослідження та понятійний апарат.....	31
РОЗДІЛ 2. ВИБОРИ ДУМИ, СТРУКТУРА МІСЬКОЇ ВЛАДИ Й ОРГАНІЗАЦІЯ РОБОТИ.....	37
2.1. Вибірчі практики за положеннями 1870 та 1892 рр.....	37
2.2. Соціальний склад міської влади.....	54
2.3. Порядок роботи думи та управи, механізми контролю їх діяльності.....	67
РОЗДІЛ 3. МУНІЦИПАЛЬНИЙ БЮДЖЕТ КИЄВА.....	78
3.1. Джерела формування	78
3.2. Основні напрями витрат.....	95
3.3. Забезпечення освітньої сфери.....	108
РОЗДІЛ 4. ЗАХОДИ ДУМИ ДЛЯ МОДЕРНІЗАЦІЇ МІСТА.....	123
4.1. Впорядкування вулиць та площ, міське будівництво.....	123
4.2. Започаткування міської служби охорони здоров'я та спорудження водогінної і каналізаційної мереж.....	136
4.3. Створення міських транспортних комунікацій.....	152
ВИСНОВКИ.....	165
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	172
ДОДАТКИ.....	214

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ПСЗ РИ	–	Полное собрание законов Российской империи
ДАК	–	Державний архів м. Києва
ДАКО	–	Державний архів Київської області
ЦДІАК України	–	Центральний державний історичний архів України, м. Київ
Дес.	–	Десятина = 1,0925 гектара
Саж.	–	Сажень = 2,13 метра
Тип.	–	Типография
Тис.	–	Тисяча
ТКМЗ	–	Товариство Київської міської залізниці

ВСТУП

Актуальність теми. За сучасних соціально-економічних умов ефективне місцеве врядування набуває важливого значення для розвитку всього українського суспільства. Вважається, що реалізація самоврядних принципів здатна забезпечити зайнятість і самореалізацію громадян, задовольнити їх матеріальні та культурні потреби. Українська держава має створити власні, передбачені Європейською Хартією місцевого самоврядування демократичні інституції, подібні до існуючих у Євросоюзі. Історичний досвід на теренах нашої країни засвідчує існування місцевих виборних органів, які наділялися значними владними повноваженнями. Серед них Київська міська дума, створена внаслідок ліберальних реформ 1860-1870-х рр. в Російській імперії, яка змогла мобілізувати інтелектуальні ресурси для вирішення нагальних потреб міста. Діяльність думи сприяла перетворенню Києва з провінційного губернського у модерне місто, яке за короткий термін стало центром розвитку торгівлі та промисловості України з розвинутою міською інфраструктурою та соціальними послугами. Одночасно самоврядуванню доводилося долати тотожні з сучасними проблеми – брак професійних управлінців, корупція, запобігливе регламентування державними владними інституціями роботи його органів.

В історіографії тема міського врядування набула міждисциплінарного характеру й тісно пов'язана з соціальною історією XIX – початку XX ст. та регіональними особливостями розвитку Києва у складі Російської держави. Самоврядування вивчається представниками різних гуманітарних наук аби враховувати його здобутки та прорахунки при запровадженні децентралізації в країні. Підвищене зацікавлення викликає роль місцевої влади в модернізації міста та задоволенні соціальних потреб городян. Діяльності тогочасних дум, як виборних інституцій – Чернігівській і Харківській, Московській і Петербурзькій,

присвячені окремі монографії, в той час як історія Київської міської думи лишалася поза увагою істориків.

Актуальність дисертаційної роботи обумовлена необхідністю дослідити механізми державного регулювання місцевого самоврядування з їх наслідками у Києві, де тривалий час зберігалися традиції магдебурзького права. Значення самоврядних інституцій актуалізується й зростанням їх ролі у сьогоdnішніх державотворчих процесах в Україні. Адже влада прагне запровадження в державі європейських інтеграційних стандартів з метою прискореного розвитку політичних, соціально-економічних та освітньої сфер.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане у межах планової теми відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України Національної академії наук України «Міста України модерної доби (кінець XVIII – початок XX ст.): населення, господарство, культурне середовище, форми управління» (номер державної реєстрації 0113U007386). Обраний в дисертації напрям дослідження органічно впливається в наукову проблематику відділу.

Метою роботи є здійснення комплексного аналізу функціонування Київської міської думи за законодавчими актами 1870 і 1892 рр., виявлення чинників, які сприяли доланню господарської занедбаності міста та його модернізації.

Аби досягнути поставленої мети передбачено вирішити такі дослідницькі завдання:

- вивчити стан наукової розробки питання, виявити інформаційний потенціал джерельної бази та окреслити власний методологічний інструментарій;
- проаналізувати соціально спрямовані вимоги міських положень 1870 і 1892 рр. при їх втіленні міською думою у Києві;

- з'ясувати виборчі процедури, як засіб волевиявлення киян, при формуванні органів міської влади;
- простежити взаємовідносини між думою, управою й установами верховної влади;
- виявити елементи самоврядування в діяльності думи, спрямовані на задоволення соціально-господарських потреб міста та вимоги губернської адміністрації до міської влади;
- дослідити джерела формування міського бюджету, спрямування його витрат на розвиток міської інфраструктури та освітньої сфери;
- розглянути діяльність думи щодо благоустрою міста, надання медичних послуг та створення міського громадського транспорту.

Об'єктом вивчення є реалізація у Києві принципів самоврядування, що їх здійснила дума внаслідок міських реформ 1870 і 1892 рр.

Предмет дослідження становлять управлінські механізми, за допомогою яких влада створювала і розвивала міську інфраструктуру, приділяючи найбільшу увагу благоустрою Києва.

Хронологічні рамки охоплюють 1871-1914 рр.: від створення 23 лютого 1871 р. Київської міської думи до початку Першої світової війни, внаслідок якої дума змушена була спрямовувати значні витрати на військові потреби (забезпечення армії приміщеннями та продовольством, обмундируванням, лікуванням). Згідно із схваленим імператором положенням про польові війська від 16 липня 1914 р. діяльність міської влади підпорядковувалася воєнному командуванню, а тому дума була обмежена у задоволенні потреб міста.

Територіальні межі дослідження локалізуються Києвом і його околицями. 1892 р. до складу міста була приєднана Шулявка, а 1912 р. – Верхня і Нижня Солом'янки, Кучмин і Протасів Яри та Батієва гора.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в комплексному історико-соціальному дослідженні діяльності Київської міської думи за період 1871–1914 рр.

Уперше:

- на основі використання широкої джерельної бази, зокрема фондів Державного архіву м. Києва, Державного архіву Київської області, Центрального державного історичного архіву України, м. Київ та Інституту рукопису НБУ ім. В. Вернадського, з урахуванням історіографічних концепцій та методологічних підходів, здійснено комплексний аналіз структури думи, виборчих процедур, самоврядних механізмів та соціальної спрямованості Київської міської думи;
- визначено соціальний склад виборців, гласних та міських голів, з'ясовано його відмінності за міськими положеннями 1870 і 1892 рр.;
- проаналізовано організаційну структуру думи та управи, механізми їх взаємодії та відносини з губернською і регіональною адміністраціями, органами верховної і центральної влади;
- охарактеризовано умови служби виборних посадовців, одні з яких були забезпечені жалуванням, коли інші його не отримували, визначено як ця обставина впливала на їхню роботу;
- з'ясовано фінансову політику думи, джерела формування бюджету, питому вагу витрат на загальнодержавні та міські потреби;
- розглянуто основні напрями діяльності думи та зроблено висновок про її визначальну роль у поширенні благоустрою, забезпеченні комунікаціями, боротьбі з епідеміями, наданні послуг у сферах медицини та освіти;

Уточнено:

- чисельний і соціальний склад киян під час виборчих кампаній і розподіл третьої категорії виборців через її багаточисельність на шість груп для ефективного голосування, як основного способу волевиявлення містян;
- цільові витрати та шляхи надходження коштів до міського бюджету Києва;

- роль думи у розвитку шкільної мережі міста як способу долання неписьменності та запровадженні обов’язкової початкової освіти для дітей.

Набули подальшого розвитку:

- дослідження самоврядних механізмів у діяльності Київської думи, які дозволили залучити до її роботи соціально-активних містян з вищою і професійною освітою;
- практичні результати реалізації законодавчих актів та наслідки діяльності думи у соціальній сфері, містобудуванні, створенні міських підприємств зі сталими прибутками;
- положення, що Київська дума, спираючись на самоврядні принципи, втілила покладені на неї завдання і стала самодостатньою інституцією міської влади.

Практичне значення дисертаційної роботи полягає у тому, що отримані знання дають змогу глибше усвідомити роль самоврядування у розвитку міст, а також у взаємодії міської влади і суспільства. Вони сприятимуть подальшому вивченню міст України і підготовці спеціальних праць з історії їх врядування. Її матеріали можуть бути використані у студіях соціальної історії, регіоналістики, історії права та інших суміжних дисциплінах. Дисертація та її результати слугуватимуть укладанню навчально-методичних посібників, наукових робіт, спеціальних курсів, виставок, а також у музейній роботі.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дисертації обговорені на засіданні відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України. Їх оприлюднення здійснено у вигляді доповідей та повідомлень під час проведення круглого столу, присвяченого 200-літтю від дня народження Тараса Шевченка (м. Київ, 2014 р.), на VIII Міжнародній науковій конференції «Історія торгівлі, податків та мита» (м. Дніпропетровськ, 2014 р.), на V Міжнародній науковій конференції «Аркасівські читання» (м. Миколаїв, 2015 р.), на

Шостій Міжнародній науковій конференції «Гуржіївські історичні читання» (м. Черкаси, 2015 р.), на Четвертій науково-практичній конференції «Розумовські зустрічі» (м. Чернігів, 2015 р.).

Публікації. Результати дослідження викладені у семи наукових статтях, визначених переліком ДАК МОН України.

Структура дисертації. Тема, об'єкт, предмет і завдання дослідження визначили його внутрішню структуру, яка складається зі вступу, чотирьох розділів, основної частини (12 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (на 42 сторінках) і додатків (на 20 сторінках). Загальний обсяг дисертації становить 234 сторінки, з яких основного тексту – 171 сторінка. Бібліографія містить 524 позиції.

РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

При дослідженні діяльності Київської міської думи автор дисертації спирався на засади та принципи сучасної урбаністики через працю Блера Рубла [361], який вивчав модернізаційні процеси (1870–1900-х рр.) у містах Чикаго, Осаці та Москві. Автор дійшов висновку, що завдяки приватній ініціативі, прагматизмові місцевих підприємців і торговців, відбувся стрімкий розвиток названих міст, якому сприяла держава, з її інституціями, та які функціонували на принципах плюралізму.

Враховувалися також дослідження міст як єдиної, цілісної та взаємопов'язаної господарської одиниці, якими вони поставали на переході від ранньомодерного до етапу ринкових відносин у працях німецьких соціологів і економістів Макса Вебера [364] і Вернера Зомбарта [403–404]. Важливим було зрозуміти підхід до вивчення міста як своєрідного соціального організму, що його свого часу продемонстрував ленінградський історик Микола Анциферов [356], уродженець Умані, котрий найближче підійшов до розуміння людського фактору у становленні міста.

За подібною до Блера Рубла схемою дослідив українські міста – Львів, Одеса, Київ, Харків – періоду індустріальної епохи знаний історик–економіст Сергій Мошенський [448], який зосередився на фінансовому їх розвитку, що дозволило містам швидко інтегруватися у світову економічну систему. Можна лише пошкодувати, що ролі органів самоврядування у налагодженні їх економіки, автор не з'ясовував. До категорії новітніх досліджень слід віднести і роботу німецького історика Райнера Лінднера, присвячену підприємцям як окремому прошарку міської спільноти українських губерній Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. [465] Автор прослідкував їхню роль у житті міст, зокрема відзначив, як ті спрямовували діяльність дум на вирішення першочергових потреб – поліпшення міської медицини та санітарії, прокладення і

брукування вулиць, окультурення міського середовища. Враховувалися, звичайно, й теоретико–методологічні проблеми історичної регіоналістики міст України, що їх розробляє сучасна київська дослідниця Ярослава Верменич [367], під редакцією якої вже кілька років поспіль виходить збірник статей «Регіональна історія України».

1.1. Історіографія питання

Дослідження історії Київської міської думи потребувало міждисциплінарного підходу, який дозволив з'ясувати наслідки її діяльності. Такий спектр спонукав залучати знання з різних галузей, а не лише з міської історії, зокрема з держави і права, державних інституцій, містобудування, фінансів, податкової політики, а також урбаністики. Останнє вплинуло на те, що аналіз історіографічних праць здійснено за кількома групами згідно тематично–хронологічного критерію. Відразу слід зазначити, що історія Київської міської думи за модерний період не була предметом дослідження і не забезпечена а ні монографіями, а ні науковими статтями. Виняток становить дисертаційне дослідження І. Я. Іващенко, присвячене специфічному проміжку часу у її діяльності – 1917–1919 рр. [505].

Оскільки дана проблема є багатоаспектна і має кілька важливих і різних складових, аналіз її історіографії варто почати з історії самоврядування, зокрема щодо запровадження всестанових міських дум 1870 р. Серед них праці І. І. Дитятіна, у яких визначено особливості запровадження міських органів влади в Росії шляхом порівняння їх з аналогічними у містах Західної Європи [391–394]. Його роботи в царині історії міського врядування продовжили інші фахівці, котрі сформували історико–правничу дослідницьку школу. З них М. І. Свешніков розглядав міське самоврядування в Росії, доводячи недосконалість перейнятих західних принципів, особливо у фінансових стосунках з державою [472].

Правник В. М. Гессен акцентував увагу на ролі губернатора і його адміністративних повноваженнях щодо діяльності дум [374]. Д. Д. Семенов детально розглядав виборче законодавство і доцільність надання права голосу квартиронаймачам [473]. Г. І. Шрейдер вивчав коло повноважень міських дум згідно обох міських положень та їх структуру [490].

Дискусійний тон російським авторам задавали ґрунтовні дослідження істориків – американського Альберта Шоу та англійського Ешлі Персі, присвячені міському врядуванню та його соціальним наслідкам у європейських містах. Автори були переконані, що Росія так чи інакше змушена обирати котрийсь із типів західного управління містами і адаптувати його у себе [357; 489].

Найбагатший доробок про муніципальний благоустрій, як і про саме місто має німецька школа, адже її представляють основоположники муніципальної науки, серед яких: К. Гассерт [373], А. Рісс [469], Й. Редліх [467], Л. Гуго [385], Г. Вентіг [365], А. Дамашке [367]. Завдяки розвитку муніципальної думки на Заході почали діяти навчальні заклади для підготовки фахівців управління містами: 1911 р. у Дюссельдорфі заснована Академія комунального управління, 1914 р. – у Кельні Вища муніципальна школа, а у Чикаго – Муніципальна академія.

Практичні потреби муніципального розвитку спонукали до появи низки праць, присвячених місту як господарської одиниці, серед яких варто виділити дослідження І. Х. Озерова [455-456], В. М. Твердохлебова [480], П. Л. Кованька [420-421] та Л. О. Веліхова [366]. Професор фінансового права І. Х. Озеров, вивчаючи реформу 1892 р., відзначив, що міська влада була обмежена в пошуках джерел прибутків, а існуючі – суворо регламентувалися державою. Автор вважав, що верховна влада за прикладом держав Західної Європи мала усі підприємства, котрі знаходилися у межах міста, передати у муніципальну власність, вирішивши проблему наповнення міського бюджету [456, с. 359].

Одеський правник В. М. Твердохлебов ґрунтовно досліджував державну фінансову політику, зокрема справляння податків з домовласників [480, с. 150–152]. Знаний економіст П. Л. Кованько, досліджуючи фінансову діяльність міських дум на теренах України, відзначив успішне використання міської землі Києвом, який займав третє місце, після Москви й Одеси, за дохідністю від неї. Він також вважав, що для збалансованості бюджету думи мають приділяти більшу увагу міським підприємствам [421, с. 130]. Відомий правник Л. О. Веліхов проаналізував місто, як самоврядну інституцію, через її господарські функції та податкову політику. Зокрема, він вказав на занедбаність міст в Росії, пояснюючи її недосконалістю правового законодавства [366, с. 367, 405].

У радянський час ленінградський історик В. А. Нардова продовжила досліджувати структуру міського управління, компетенції дум, прийшовши до висновку, що верховна влада, з одного боку запроваджувала самоврядування, а з іншого – обмежувала його постійним контролем [449–453]. Вона одна з перших почала вивчати практичні наслідки виборчого законодавства за положенням 1892 р. у містах Російської імперії, зокрема число обраних гласних та їх соціальний склад. На основі архівних даних історик дійшла висновку, що часто в думи не обиралося і 2/3 від потрібного числа гласних, а їх соціальний склад не змінився – купці як і раніше отримували більше половини мандатів. Водночас нею було зауважено, що низька питома вага купців у Києві (23,6%) пояснювалася тим, що більш заможна їх частина була юдеями. Завдяки цим дослідженням на сьогодні сформована усталена концепція про вирішальну роль держави у заснуванні самоврядних інституцій під час реформування міського управління в Російській імперії.

Продовжуючи дану проблематику, українські історики почали вивчати міста Південно–Західного регіону Російської імперії. Дослідження Дмитра Чорного з'ясовує модернізаційні процеси, що їх переживали міста Лівобережної України в кінці XIX – початку XX ст. Суттєвими були, як

вважає автор, зрушення у сфері промисловості і торгівлі, комунікацій і культурного дозвілля. Містяни активно підтримували починання дум у налагодженні благоустрою, наданні соціальних послуг, котрі були помітніші там, де діяли міські підприємства [483].

Містам Волині другої половини XIX і початку XX ст. присвячена робота Олени Прищепи. На фактичному матеріалі авторка з'ясувала, чому правобережні міста почали активно розвиватися лише наприкінці XIX ст. Думи у цьому зростанні не відігравали суттєвої ролі, а ініціативу там перехопили підприємці [464].

Все ще недостатнє дослідження історії міст зумовило появу Інституту історичної урбаністики, дослідники якої випустили низку праць, присвячених особливостям розвитку українських міст [360; 368; 401]. Зокрема Вікторія Константінова дійшла висновку [422–424], що південні міста, на відміну від інших історичних регіонів України, відігравали домінуючу роль у становленні та розвитку місцевої економіки. Ці роботи актуалізували тему ролі міських органів влади у формуванні соціальної життєдіяльності міського середовища.

Суттєвий доробок у дослідження міст вносить відділ історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України [369; 395; 432; 445–446; 468; 496–498], який розпочав планове вивчення міст України модерної доби кінця XVIII – початку XX ст.

Чи не першим до історії міста, як господарської одиниці, звернувся економіст М. П. Щепкін, який досліджував Москву і багато уваги приділив її думі [491–493]. Його робота вартісна цінними спостереженнями, оскільки автор обіймав посаду гласного протягом 30 років. Сучасна дослідниця Л. Ф. Писарькова розширила хронологію дослідження Москви, традиційно довівши її до 1917 р. Вона розглянула виборчі процедури та з'ясувала їх ефективність, а також зосередилася на формуванні бюджету другої столиці імперії [460–461]. Щоб з'ясувати розмежування міських та загальнодержавних обов'язків, авторка запропонувала схему

функціонування двох бюджетів – звичайного (річного) і надзвичайного з їх поділом на прибутковий і витратний. Дослідниця встановила, що соціальний склад гласних Московської міської думи на перших порах був міщансько–ремісничий, потім – купецький і лише з 1890–х рр. – інтелігентний. Аби підвищити відповідальність перших посадових осіб, час обіймання ними виборних посад почав зараховуватися до державної служби. Усі ці аргументовано проаналізовані заходи дозволили Л. Ф. Писарьковій дійти висновку, що запровадження міського положення 1892 р. значно вдосконалило організацію виборних кампаній, посприяло розвитку міського господарства. Авторка постійно з'ясовує для себе (і для читача) досить складну концептуальну проблему – чому перейняті від Заходу виборні принципи були малоефективними, а то й провальними для більшості російських міст.

Першим містом на теренах України, для якого було написана власна історія, стала Одеса, міська дума котрої, готуючись до відзначення сторіччя міста виділила кошти для її видання. Не в останню чергу, це вплинуло на високу оцінку діяльності міського самоврядування Одеси [454]. Американський історик Патриція Герлігі пішла далі і з'ясувала, чому Одеса стала прикладом для верховної влади, з якої та черпала позитивні наслідки для міської реформи 1870 р. [457].

У дослідженні Д. І. Багалія і Д. П. Міллера історії Харкова визначено такі характерні риси думи, як здатність співпрацювати з адміністрацією та значні успіхи у розбудові міського шкільництва [358–359]. Спеціальну роботу про Харківське самоврядування підготували сучасні історики, які зауважили, що воно вдавалося до муніципалізації підприємств, відмовившись від концесій [355].

Сергій Леп'явко у багатоілюстрованій історії Чернігова виокремив думський період як такий, що надав місту дещо модерного вигляду [430]. Наступне видання чернігівських дослідників з'ясовує історію владних інституцій, що діяли на Чернігово–Сіверських землях. Ними було

відзначено соціальну сферу, якою опікувалися думи, започаткувавши у містах комунальне господарство [362]. Учениця професора Сергія Леп'явка Любов Шара присвятила окрему роботу післяреформній Чернігівській міській думі. Історик зауважила дієвість виборів у формуванні самоврядних органів, члени яких були зацікавлені у впорядкуванні соціально–побутової сфери міста. Думі вдалося за короткий час забезпечити Чернігів водогоном, електрикою, а також подолати неписьменність серед міщан [488].

Важливою стала тема історії міського самоврядування як якісного механізму подолання господарської занедбаності міст. Вона викликала широкий дослідницький інтерес і представлена чисельними дисертаціями, монографіями, статтями, які з'явилися впродовж останніх 20 років. Серед них дослідження В. М. Коробки [506], О. М. Головка [503], В. П. Горбачова [382–384; 504], Т. М. Плаксії [510], В. М. Токарева [511], С. М. Семеновського [474], М. В. Білокінь [502], Т. О. Щерби [513] та інших. Найгрунтовнішою з них є праця В. П. Горбачова, в якій автор чітко окреслив коло повноважень дум й управ та їх відносини з губернською адміністрацією. Він висвітлив також виборчі процедури, та склад дум, аби зрозуміти, хто прийшов до влади на місцях. Йому вдалося шляхом порівняння міських бюджетів дійти висновку про їх переобтяженість державними обов'язковими витратами, котрі затримували благоустрій міст. Автор показав, що наслідки реформи були відчутнішими у великих містах і пояснив чому.

Немало праць з'явилося про взаємодію органів міського самоврядування з місцевими адміністраціями та вищими і центральними державними установами на регіональному рівні, зокрема Волині [363], Поділля [444], Півдня України [389; 463; 482; 508].

Дослідження з історії Києва не відрізнялися регулярністю і стабільністю. Місто з давньою історією цікавило більше тих, хто займався його ранньомодерною історією. Не випадково, що Київ XIX–XX ст. не мав

таких досліджень власної історії як Одеса чи Харків. В. С. Іконніков закінчив своє історіописання міста 1855 роком [406]. Натомість істориків більше приваблювало питання самоврядування, оскільки Київ зберігав окремі риси магдебурзького права до 1835 р. Історик–архівіст І. М. Каманін [412] з'ясував причини його ліквідації у Києві та запровадження міських органів з елементами самоврядування. Н. В. Молчановський дослідив діяльність Київської шестигласної думи [274–275].

Цікаво, що традицію вивчати київську самоврядність продовжили С. Т. Єремеев [398] і М. М. Бубнов [92], які були і її першими істориками й гласними думи, заснованої за положенням 1870 р. С. Т. Єремеев, гласний першого скликання, дослідив геополітичне значення Києва та з'ясував як цей фактор враховувався у діяльності думи. Він був переконаний, що майбутнє міста забезпечить промисловий розвиток і торгівля, яким дума мусить приділяти належну увагу. Історик–медієвіст М. М. Бубнов зосередився на змінах в міському управлінні внаслідок реформи 1892 р. Його турбувала боротьба за міське майно, що розгорілася серед гласних, які не гребували набувати його, порушуючи закони і норми. Фінансовій діяльності Київської міської думи присвячена праця її гласного, О. В. Рубінштейна [242], який дійшов висновків, що у більшості російських міст підприємства приносили їм значний прибуток, тоді як Київ отримував значно менше. Автор встановив, що непрофесійне формування думою бюджету міста призвело до великої державної заборгованості [242, с. 30, 36–37]. До таких же висновків дійшов студент Київського комерційного інституту Н. Н. Коїава, чия робота хоча і була курсовою, але вирізнялася ґрунтовністю і глибиною аналізу [139].

Серед сучасних розвідок варто виділити працю про історичну ретроспективу фінансів Києва від найдавніших часів до сьогодення, колективу авторів на чолі з істориком–економістом В. А. Студінським. В ній визначено основні віхи розвитку торгово–промислової і банківсько–

кредитної системи Києва, хоча міському врядуванню приділено мало уваги [481].

В. І. Щербина, як керівник комісії з історії Києва та Правобережжя при ВУАН, звернувся до вивчення міста вже як професійний історик. Автор дослідив його самоврядні органи від Жалуваної грамоти містам Катерини II 1785 р. до початку Першої світової війни. Зокрема він розглянув біографії війтів, поділивши їх на дві групи: тих, кого вибрала міщанська громада і призначених владою, та з'ясував, що перші більше відстоювали інтереси киян, тоді як другі – інтереси держави. Вивчаючи діяльність Київської міської думи Володимир Щербина побіжно відзначив її активну участь у розбудові міста, завдяки чому його бюджет значно зріс [495, с. 23]. Однак автор не з'ясував джерела його наповнення та не простежив соціального складу гласних, з якими кияни пов'язували благоустрій міста. Данило Щербаківський дослідив реліквії київського міського врядування, виділив корогви, ратушу, печатки, цехові скриньки і, звичайно ж, пам'ятник магдебурзькому праву [494].

Радянську історіографію Києва представляють поодинокі розвідки з розвитку і повсякденного життя дореволюційного міста [370; 437; 484; 487; 499–501]. Окремих праць, присвячених історії Києва вийшло дві. Першою була окрема книга багатотомного видання «Історія міст і сіл Української РСР», у якій розглянуто господарський розвиток міста, його громадське життя і лише побіжно діяльність Київської міської думи. Аби вона не затіняла досягнень радянських органів влади упереджено йшлося про малочисельність виборців, недостатність надання медичних послуг та слабкість боротьби з антисанітарією. Відзначалося також, що впорядковувалася лише центральна частина міста [405, с. 132–135, 166–174]. Дещо пізніше з'явилося тритомне видання з історії Києва, другий том якого присвячений «капіталістичному» етапові його розвитку [407]. У ньому більше висвітлено тяжкі умови життя робітничого класу, яким дума не приділяла належної уваги. У читача складалося оманливе враження, що

київські робітники зовсім не користувалися перевагами модернізації, зокрема: трамваєм, комунікаціями, не лікувалися у міських лікарнях.

На відміну від радянської історіографії американський дослідник Майкл Хам (Michael F. Hamm) назвав міське положення 1870 р. точкою відліку, від запровадження якого Київ почав перетворюватися у модерне місто. Автор з'ясував чисельність та активність киян під час виборів гласних. Порівнявши ці дані з іншими містами, він зауважив, що відсоток явки виборців у Києві поступався лише Ризі, де вона становила 80%. Історик дійшов висновку, що завдяки муніципальній політиці київської міської влади, активній позиції підприємців–монополістів місто перетворилося у регіональний культурно–промисловий центр [519–520].

Питання щодо соціоетнічних відносин у Києві продовжив історик–гебраїст Натан Меір (Natan M. Meir), який досліджував історію єврейської громади Києва та її намагання через благодійність завоювати авторитет у місті. Автор навів численні приклади різноманітних доброчинних внесків, які йшли переважно на поліпшення умов життя і підвищення добробуту одноплемінників, що мало служити показником їхньої успішності. Серед них найбільшою щедрістю вирізнялася родина Бродських, члени якої регулярно обиралися у Київську міську думу і там відстоювали інтереси єврейської громади, а також дбали про розвиток освіти в місті, виділяючи для неї чималі кошти, зокрема на будівництво Політехнічного інституту надали 300 тис. руб. [521].

Американська дослідниця Фейт Гіллс (Faith Hillis) продовжила вивчати Київ пізньоімперського періоду і зосередила свою увагу не лише на ролі єврейської громади у розвитку і житті міста, а й на соціальні, політичні та економічні процеси, що відбувалися в той час. Зокрема вона відзначила переродження міста в кінці XIX – на початку XX ст., що, на її думку, було спричинено різким розвитком міської інфраструктури та зростанням економіки, і відзначила вагому роль у цьому міської влади [517–518].

Серед сучасних наукових досліджень виділимо дисертацію С. Ю. Кулінської про Київ другої половини XIX ст. [507]. В окремому розділі авторка характеризує повноваження думи, які збільшилися у порівнянні з дореформеною й доходить висновку, що та стала більш активною у розбудові інфраструктури Києва. Дослідниця відзначила, що найенергійнішою у заснуванні нової Київської думи була міська інтелігенція: Микола Ренненкампф, Віталій Шульгін і Микола Бунге, яка була зацікавлена у розвитку міста, в той час як домовласницька і купецька людність скоріше переслідувала власні інтереси збагачення. В дисертації відзначається переобтяженість міського бюджету обов'язковими державними витратами на першому етапі діяльності думи, через які міська влада не могла задовільнити нагальні потреби містян.

Дослідженням ролі київського купецтва в органах міського врядування предметно займається історик О. М. Донік [394], котрий підкреслив їхню активну участь у розвитку Києва. Автор зауважив роль благочинності у формуванні соціально-культурної самосвідомості, котра набула популярності у Києві, зокрема серед представників родини Терещенків.

Після тривалої перерви історію Києва XIX – початку XX ст. почали активно вивчати в останні роки. Серед них дослідники М. Б. Кальницький, Д. В. Малаков, А. М. Макаров, В. В. Ковалинський, В. С. Машкевич, О. М. Друг, В. В. Галайба та інші. Відомий києвознавець М. Б. Кальницький у дослідженні міста 1890–х рр. до найвизначніших його споруд відніс Міський будинок на Думській площі [411]. Д. В. Малаков вказав, що Київська дума сприяла активній забудові міста у 1870–ті і 1890–ті рр., яку автор назвав «будівельною лихоманкою» [434–436]. Також він з'ясував появу прибуткових будинків, проекти спорудження яких і розміри орендної плати схвалювала Київська управа. Започаткована А. М. Макаровим серія видань про київську старовину у формі окремих, присвячених місту статей, висвітлює діяльність думи, зокрема через такі

гасла, як «конка», «мостові», «водогін», «трамвай» та ін. [431]. Києвознавець В. В. Ковалинський, знаний серією книг «Київські мініатюри», висвітлює різні аспекти життя Києва, а окрема з них присвячена міським головам від катерининського періоду по сьогоднішній [416–419]. Науковець С. В. Машкевич присвятив низку статей історії київських трамвайних маршрутів [438–443]. О. М. Друг дослідила історичну забудову Києва кінця XIX – початку XX ст., за якою міська дума здійснювала постійний контроль [396]. Серед нещодавніх видань варто відзначити працю В. В. Галайби, який на основі місцевої періодичної преси відтворив життя Києва, зокрема й відгуки київської спільноти на діяльність міської влади [371–372].

Невеликі розвідки про розбудову Києва у пізньоімперську добу запропонували архівісти, у дослідженнях яких охарактеризовано зміст та визначено інформативність архівних фондів щодо забудови Києва та його благоустрою [474–477]. Ґрунтовною є праця В. П. Ієвлевої [398; 408], серед яких колективне дослідження за її участю історії спорудження будинків Києва, у добу «класичного капіталізму», щоправда, автори не зауважують у цьому ролі міської влади. Натомість в іншій роботі підкреслено ключове значення думи у запровадженні міських комунікацій, боротьбі з епідеміями, а також звернута увага, у яких галузях міського господарства вона переймала європейський досвід [409].

Тож, підводячи підсумок досягненням попередників у вивченні ролі і місця думи для Києва, як самоврядної владної інституції, слід визнати, що вона не стала предметом самостійного дослідження. Проте багато хто з авторів, за винятком названих праць радянської історіографії, зауважували, що Київська дума відіграла чільне місце у створенні міської інфраструктури. Як саме і завдяки яким заходам їй вдалося створити комунікативно цілісне модерне місто стало основним завданням здобувача.

1.2. Джерельна база дослідження

Аби дослідження діяльності Київської міської думи та її досягнень в господарській та соціальній сферах стало ґрунтовним і багатограним, було залучено якнайширше коло різних за походженням джерел. Традиційно до джерельної бази були віднесені такі її види, як: законодавчі і нормативні акти; діловодна документація міських органів влади і державних установ; статистичні матеріали; мемуари; періодична преса, яка в цей час зароджувалася й активно відгукувалася практично на всі міські події.

Важливим джерелом для дослідження Київської думи є законодавчі акти, на основі яких вона створювалася, реформувалася і здійснювала свою діяльність. Вони зосереджуються у другому і третьому зібраннях законодавчих актів Російської імперії. У другому містяться ті, що були видані у часи Олександра II, а у третьому – після його смерті й до 1913 р. До цієї групи належать імператорський указ від 16 червня 1870 р. про міське положення 1870 р. [65, с. 821–839], висновок Державної ради від 29 квітня 1875 р. про запровадження громадського управління у західних містах краю [66, с. 462–464] та міське положення 1892 р. [77, с. 430–457]. Міські положення дозволяють дослідити структуру міського управління і зміни у його повноваженнях. Їхніми статтями регламентувалися виборчі процедури, там же прописувалися усі види зборів і податків, якими думи наповнювали бюджет міста.

Окремо варто зауважити додатки до положення 1870 р., в яких уточнювалися повноваження дум при заміщенні виборних посад, пояснюються обов'язки голови, окреслюються відношення думи до ремісничої, купецької і міщанської управ [67, с. 270–284]. Запровадження нових зборів, як то з екіпажів, попудний, лікарняний здійснювалося через схвалення Державною радою, які також публікувалися у Повному зібранні законів Російської імперії [70, с. 309; 71, с. 331–332]. До цієї категорії відносяться і висновки Комітету міністрів, який розглядав питання про

включення у межі міста київських околиць [75, с. 1; 81, с. 654–655]. Статути газового, водогінного, київської міської залізниці, каналізації, електричного товариств схвалювалися імператором, а тому набували чинності закону і їхні тексти вносилися до ПСЗ РИ [76, с. 367–368; 78, с. 43]. Вони дозволяють з'ясувати ступінь самоврядності думи у питанні фінансового забезпечення розвитку міста.

Так як служба у міських органах влади не вважалася державною, за винятком міського голови і членів управи, то згідно з положенням 1892 р., дума при правопорушеннях могла вдаватися до покарання членів міського управління, посилаючись на відповідні рішення Державної ради. Зокрема про порядок їх віддачі під суд та звільнення з посад [68, с. 139–140; 72, с. 455–456]. Законами регулювалися також розміри і час виплати жалувань посадовим особам думи. Заборонялося зменшувати або припиняти їх виплату до кінця терміну повноважень [74, с. 228]. Крім цього на законодавчому рівні встановлювався контроль за етнічним складом гласних. Вимагалось аби число гласних по кожній категорії виборців з юдеїв не перевищувало $1/3$ (не більше 8 з 24) [73, с. 88–89].

До цієї категорії джерел варто віднести доповнення і роз'яснення про діяльність дум за положеннями 1870 і 1892 рр., які були зібрані і оперативно видані окремо правником Михайлом Мишем. Деякі з них перевидавалися по декілька разів [83–84].

До цього ж виду джерела віднесемо й таку важливу роботу, як «Записку сенатора А. Половцева». Її поява обумовлювалася тим, що закони в Російській державі укладалися на основі управлінських практик, а тому нерідко сенатори відряджалися до різних міст з ревізіями, аби детально з'ясувати, як вони діють і яких потребують змін. Київська губернія потрапила до сфери діяльності сенатора О. О. Половцева у серпні 1880 р. Під час перебування у Києві він зібрав дані щодо діяльності Київської міської думи, соціоетнічного складу виборців, звернувши увагу на роботу комісій управи [85]. Текст цієї записки, та висновки про

спостереження сенатора були використані під час підготовки міського положення 1892 р. «Записка...» важлива як джерело, за яким можна простежити, як здійснювалося реформування міського управління.

Діловодну документацію варто поділити на дві групи: ту, що її вела сама дума й управа, документуючи свою діяльність, і ту, що здійснювали державні установи, контролюючи і наглядаючи за самоврядними органами. Документи фонду міської думи Державного архіву м. Києва (ф. 17) збереглися лише до 1877 р., натомість управи (ф. 163) – повністю. Цей фонд має 45 описів та нараховує 20,680 тис. одиниць зберігання, які дають змогу всебічно вивчати діяльність міської влади. Оскільки дума була розпорядчим колегіальним органом, то всі свої засідання, де приймалися її рішення, протоколювалися. Спочатку журнали засідань складалися зі списку питань порядку денного, присутніх гласних, часу початку роботи і хід з'ясування справ. Виступи гласних протоколювалися, а при запереченні котрогось із них, додавалося «особое мнение». Це джерело дозволяє простежити коло питань, що розглядала дума та позицію її гласних.

Починаючи з 1880 р., дума публікувала протоколи своїх засідань у відомчому виданні – «Известиях Киевской городской думы» аби з ними могли ознайомитися виборці. Вони виходили друком раз на місяць і крім протоколів містили списки виконавчих комісій управи з її членами та звіти про роботу найважливіших з них – фінансової, мостової, орендно-земельної, шкільної, воєнно-квартирної. З 1890-х рр. публікувалися вже й щорічні звіти підпорядкованих міській думі установ і підприємств. До них належали реміснична школа, публічна бібліотека, читальні, скотобійні і гавань. Не менш важливим були документи розпису бюджету, які складалися з витратної і дохідної частин [157; 254–255]. Вони дозволяють з'ясувати, наскільки збалансованим було фінансове забезпечення міста. Аби з ними могло знайомитися ширше коло киян, розписи бюджету

публікувалися не лише в «Известиях...», а й окремими статтями у міських газетах.

Крім названих, цінним джерелом була звітна документація, яка представлена звітами самої думи, які вона надсилала до губернаторської канцелярії, генерал-губернатора краю та комісій управи, в яких переважала інформація про фінансові витрати думи. Час від часу голова думи виголошував після закінчення терміну каденції промови перед гласними та публікою в залі засідання думи, які потім оприлюднювалися [241]. Там коротко йшлося про основні досягнення і завдання думи у наступну каденцію її діяльності. Що ж до звітів комісій управи, то першим його склав член санітарної комісії професор-патологоанатом Ю. Мацин, в якому він описав заходи думи у долатті епідемії холери і віспи 1871–1872 рр. [144–145].

Подібне призначення мали звітні праці лікаря й антрополога І. І. Пантюхова [176–177] та мікробіолога, засновника першої бактеріологічної станції М. Н. Гамалії [166], які були членами цієї комісії. Діяльність садової комісії була представлена двома оглядами її членів [150; 153]. Подібні звіти та огляди публікували й інші гласні. Крім них комісії управи на засідання думи готували доповіді про виконання тих чи інших робіт, називаючи розміри витрат на усі їх види. Дума повинна була їх розглянути і схвалити, або створити ревізійну комісію, якщо сумнівалася в їх достовірності [103]. Таке ж призначення мали й довідки про більш значні види робіт, зокрема про спорудження водогону, трамваю, каналізації, запровадження електричного освітлення, а також про спорудження пам'ятників княгині Ользі, імператорам Миколі I й Олександрю II [98–100; 133; 136; 142; 152; 259–260].

За своїм призначенням до звітів, доповідей і довідок наближаються огляди діяльності Київської міської думи, які складали її гласні за власним бажанням. Серед них найбільш інформативним є огляд гласного думи О. Я. Кониського, у якому той висвітлив перші кроки її діяльності щодо

поліпшення благоустрою міста, а також окреслив негативні явища, такі як незаконне захоплення міських земель та відсутність звітності про витрату грошей [137]. Огляд фінансової діяльності думи за 1871–1875 рр. розкриває важливі аспекти використання коштів платників податків [149]. Зауважимо, що офіційні цифрові дані подекуди не співпадають із наданими О. Я. Кониським і змушують критично оцінювати обидва ці джерела.

Наступний огляд з'явився після тривалої перерви і був вмотивований скоріше передвиборчою агітацією, а ніж серйозним підходом до інформування громадськості міста. Навіть оглянувши його зміст, бачимо, що вона позбавлена чіткого розподілу на основні категорії фінансових витрат і доходів, натомість виокремлено лише успіхи тієї каденції, коли автори, серед яких Пилип Ясногурський (1841–1913 рр.), були гласними думи [148].

Серед внутрішньої документації думи вартими уваги є інструкції думи, які вона складала для управи [130–131]. Ними регулювалася її структура, коло обов'язків та форми звітності перед думою. Зокрема ними прописувалося склад присутствія управи, як виконавчого колегіального органу, до якого входили міський голова і два члени управи. Спочатку було передбачено її склад з п'яти постійних відділів: бухгалтерського, господарського, розпорядчого, будівельного, квартирнього, а з 1897 р. – фінансового, земельного, розпорядчого, будівельного і воєнно-квартирного. Там же йшлося про обов'язки та підпорядкування членів управи, її секретаря, канцеляристів і найманих техніків. Для ведення діловодства 1871 р. думою була укладена інструкція під назвою «Устройство городской управы и городской канцелярии», яка слугувала законодавчою нормою при оформленні усієї документації думи [253].

Важливим джерелом для визначення напрямів і обсягів діяльності міського врядування є обов'язкові постанови думи [244]. Вони приймалися для того, щоб містяни виконували її розпорядження і дотримувалися

санітарно–медичних норм співжиття, правил торгівлі та інших першочергових умов для киян. Ними ж регулювалися перевезення вантажів та дотримання правил протипожежної безпеки. Вони набували чинності після схвалення їх губернатором, потім публікувалися у пресі і були обов’язковими, адже не дотримання каралося згідно існуючих законів, найчастіше – штрафами.

Окрім документів міського врядування важливим є ті, що відклалися у фондах державних установ, які здійснювали контроль за діяльністю думи. Серед них Київське губернське у міських (з 1892 р. і у земських) справах присутствіє у складі губернатора, віце–губернатора, управляючого казенного палатою, прокурора окружного суду і представника мирового з’їзду. Його фонд (ф. 9) зберігається у Державному архіві Київської області, однак сховища розташовані в іншому місці, що ускладнює їх доставляння, а відповідно і повноцінне вивчення. Серед документів цього фонду найбільшу цінність становлять протоколи засідань присутствія, на яких розглядалися скарги на порушення виборчого законодавства, на помилкову оцінку нерухомості, суперечки між Воєнним відомством Київської фортеці та Київською міською думою, що дозволяє охопити увесь спектр контролю діяльності міської влади.

Контролюючі та спрямовуючі функції здійснювали ще дві владні інстанції – Київське губернське правління, очолюване губернатором, фонд якого зберігається в Державному архіві Київської області (ф. 2), та Правління канцелярії київського, подільського і волинського генерал–губернатора (ф. 442) Центрального державного історичного архіву України, м. Київ. У фондах губернатора і губернського правління містяться звіти Київської міської думи, копії протоколів засідань, доповіді виконавчих комісій управи. Їх цінність полягає у можливості з’ясувати відносини між думою і державними інституціями, зокрема щодо реакції губернатора на постанови думи. Тут знаходимо ревізії звітів думи, які проводили чиновники губернського правління. Варто зауважити, що до

середини 1880–х рр. фінансова діяльність думи була практично залишена поза увагою.

Серед документів ф. 442 виділимо обіжники міністерств, схвалення генерал–губернатором посадових осіб міської влади. Там же відклалися річні звіти губернаторів, у яких йшлося про успіхи і недоліки міського врядування. Особливу цінність становить справа про підготовку міської реформи 1892 р. у Південно–Західному краї. Там вміщено оцінку губернаторів наслідків реформи 1870 р. та пропозиції для складання нового положення. Зокрема київський губернатор Л. П. Томара наголошував на необхідності судової відповідальності аби гласні несли покарання в разі виявлення «лихоимства, весьма среди них распространённого» [6, арк.193зв.–194].

До наступної групи джерел віднесемо статистичні матеріали, пов'язані із станом міст в Російській імперії [263], а також Києва і діяльністю його міської думи. Останні, як правило, готувалися гласними або укладалися членами управи з наданих державними установами матеріалів для прийняття важливих для міста рішень. Для соціоетнічної характеристики і чисельності населення Києва велику роль відіграв одноденний перепис 2 березня 1874 р. проведений з ініціативи Південно–Західного відділу Російського географічного товариства [261; 265]. Завдяки ньому виявилось, що у місті проживало на 50% більше населення, ніж вважалося досі та констатувався низький рівень грамотності киян. Передусім це статистичне джерело важливе для з'ясування числа киян, які отримали виборчі права на основі положення 1870 р. Таку ж цінність становить і Перший всеросійський перепис населення [262]. Він виявив, що за 23 роки чисельність містян Києва зросла майже вдвічі, частка іноземних підданих збільшилася на чверть, а грамотність киян перевищила позначку 50%. Подальші переписи містян здійснювалися київською поліцією [256]. Крім соціально спрямованої статистики практикувався й облік промислових підприємств Києва з їх виробничими потужностями, у

яких була зацікавлена дума, адже вона їх обкладала податками на користь міста [264].

Для унормованого процесу справляння податків з нерухомої власності містян, дума розділяла вулиці Києва на райони оподаткування й для зручності членів оціночної комісії видавала відповідні брошури [91]. Перед кожними виборами управа готувала дані про розміри нерухомості містян, сплату ними оціночного збору, на основі чого складала виборчі списки, які публікувалися значним накладом для ознайомлення широкого кола киян [238; 248].

Аби зрозуміти реакцію та оцінку київської спільноти діяльності їхнього виборчого органу було залучено мемуари сучасників, враженням яких історик не може не довіряти, так само як й іншим джерелам. Хоча їх небагато, проте вони є інформативними, яскраво забарвленими, багатими на описи діяльності думи і вчинки конкретних гласних.

Ставлення киян до діяльності міської думи можна почерпнути із щоденника, який вів професор права юридичного факультету університету Св. Володимира О. Ф. Кістяківський [266–267]. Час написання щоденника збігся із його роботою гласним думи. Автор описав кулуарні настрої на засіданнях, як криміналіст, висловив негативну оцінку діяльності міського голови М. К. Ренненкампа, детально описуючи гучну «справу Сіоні», внаслідок якої відбулося «прибитие к позорному столбу имени профессора Ренненкампа» [266, с. 392, 441–442].

Оціночними є спогади про Київ 1880–1890-х рр. журналіста і, свого часу, гласного думи С. Г. Ярона [269]. Завдяки професійному обов'язку він зумів скласти цілісну картину життя тогочасного суспільства і спромігся висвітлити не лише діяльність гласних трьох каденцій думи, а й відносини губернаторів з київською владою. Спогади купця першої гільдії О. В. Паталєєва сповнені описами повсякдення киян, зокрема їхнього дозвілля, цікавими та яскравими характеристиками особистостей міських голів. Високу оцінку заслужив у нього М. К. Ренненкампф за те, що

розумівся й активно пропагував ідеї реформування міського управління. Г. І. Ейсман заслужив іншої оцінки, адже був марнославним, занадто любив владу, при першій же нагоді скупляв на підставних осіб цінні акції. Автора, як сучасника, вражала розбудова Києва, в тому числі Думської площі, а до заслуг думи він відніс її здатність формувати збалансований бюджет, що стало запорукою благоустрою міста [268].

Цінним джерелом для вивчення діяльності Київської міської думи є місцева преса, яка на час її заснування активно поповнювалася новими виданнями. До існуючих «Киевских губернских ведомостей» і «Киевлянина» та відомчих «Киевские городские известия», додалися «Киевский телеграф», «Киевское слово», «Киевский вестник», «Паравоз», «Заря», «Громадська думка». Усі вони на своїх сторінках висвітлювали події, пов'язані з підготовкою до виборів, поділом киян на категорії, друкували їхні списки, повідомляли про час і місце виборчих зібрань. У «Киевских губернских ведомостях» публікувалися постанови думи, кошторис міста та умови контрактів на спорудження комунікацій. З усіх газет найбільше матеріалів про діяльність думи вміщував «Киевлянин». Він постійно публікував оголошення думи про найм працівників для виконавчих комісій управи, тендери про закупівлю матеріалів та виконання підрядних робіт як то: при прокладанні шляхів, про торги на віддачу міської власності (землі, торгових лавок, приміщень, лісів, сінокосів) в оренду та на оброчне утримання.

На сторінках цієї газети публікувалися замітки і повідомлення членів міського управління. Дума звітувала перед киянами про свої досягнення в освітній сфері, про хід будівництва Олександрівської лікарні, будинку міської думи, театру, гавані, замощення й освітлення вулиць, про боротьбу з антисанітарією та ін. Також публікувалися результати засідань думи і періодичні звіти комісій управи. Подібну інформацію друкували й інші газети, але значно рідше й у меншому обсязі. Як правило, з «Киевлянина» передруковували статті про думу й петербурзька преса.

Аналіз джерел до історії формування та діяльності міської влади у Києві дає можливість стверджувати, що вони представлені різними видами, а отже забезпечують прагнення до об'єктивності вивчення діяльності Київської міської думи. Кожен з названих видів джерел забезпечує певний рівень інформації, а їх поєднання з критичним сприйняттям інформації дозволяє виявити усі чинники, котрі супроводжували її роботу.

1.3. Методи дослідження та понятійний апарат

Щоб наукове дослідження досягло своєї мети і тема дисертації була всебічно розглянута, здобувач залучив ті методи, які забезпечили вивчення предмета і об'єкта та дозволили реалізувати поставлені завдання. Методологічною основою дисертаційної роботи став міждисциплінарний підхід, оскільки тематика дослідження тісно переплітається з таким напрямом як соціальна історія з діяльністю самоврядних і державних інституцій, з тогочасною економікою і фінансами міст, а також з історією міст регіонів та з історією держави і права.

Вивчення становлення та діяльності нової Київської міської думи здійснювалося на основі таких загальнонаукових принципів, як історизму, прагнення до об'єктивності, плюралізму, взаємозв'язку соціальних явищ з рівнем розвитку міської економіки, системності наукового аналізу. Принцип історизму дозволив розглядати міську думу як орган влади, органічно пов'язаний із тогочасними інституціями, створюваними державою для піднесення міського господарства, здатного забезпечити потреби містян. При цьому виявлено низку соціально–економічних та регіональних чинників, котрі впливали на формування міської влади в окремому місті, Києві, яке через стрімкий розвиток цукрової промисловості і торгівлі ставало центром Правобережної України.

Принцип об'єктивності сприяв виявленню як позитивних наслідків у діяльності думи, що вилилися у піднесення благоустрою та модернізації

Києва, так і негативних, котрі полягали в недотриманні державою принципів самоврядування, недостатньому наданні соціально–культурних послуг населенню зростаючого міста. Принцип плюралізму, взаємообумовленості та взаємозв'язку соціальних явищ з рівнем розвитку економіки був використаний при вивченні місця і ролі Київської міської думи у мережі органів влади, її взаємин з губернською адміністрацією, поліцією, судовими установами, коли її повноваження законодавчо обумовлювалися, й коли вона прагнула реалізувати своє право розвивати господарство в інтересах міста.

Системний підхід дозволив виявити структуру міської влади та її роль у забезпеченні динамічного розвитку Києва впродовж тривалого часу. Соціальна складова дослідження полягає у з'ясуванні взаємозалежності між виборцями і гласними думи, у її прагненні забезпечити надання якнайширшого спектру соціальних послуг для киян. Функціонально–інституційний підхід забезпечив вивчення кола повноважень думи, визначених для неї міськими положеннями 1870 і 1892 рр. та з'ясування ролі губернської і регіональної адміністрації з необхідністю дотримуватися букви закону. І таким чином він сприяв визначеними як думі вдавалося справитися з поставленими перед нею завданнями.

Серед загальнонаукових методів використані діалектичний, історичний, історико–порівняльний (компаративний), просопографічний і статистичний. Діалектичний метод дозволяє розглянути Київську міську думу в динаміці, результативність її діяльності на всіх етапах, виявити тенденції до активізації заходів, спрямованих на розвиток міста, його інфраструктури. Застосування історичного методу допомогло висвітлити та оцінити проведення міських реформ та їх результатів для різних верств населення міста, враховуючи низи і верхи, рівень надання міських послуг до запровадження законодавчих положень і після, а також тогочасні соціально–економічні і політичні умови Російської імперії.

Історико–порівняльний (компаративний) метод забезпечив можливість використати досягнення влади в інших містах російської та західноєвропейських державах за такими показниками, як надання соціальних послуг, розвитку міського транспорту, освітлення та електрифікації. Брався до уваги освітньо–культурний рівень і громадська активність виборців, їх чисельність у різний час та у різних містах. Просопографічний підхід дозволив залучити людський фактор шляхом вивчення світоглядних орієнтирів містян, зміни у їх життєвих пріоритетах. А також дослідити соціальний склад і позиції гласних та міських голів, їх модель поведінки по відношенню до верховної влади і до своїх виборців.

При з'ясуванні реалізації міських реформ та при аналізі наслідків діяльності Київської міської думи неможливо обійтися без методів статистичної обробки інформації. Вони дали змогу систематизувати дані про чисельність виборців, склад гласних, доходи і витрати міського бюджету, простежити розвиток комунікативних мереж, визначити зростання чисельності учнів в початкових освітніх закладах Києва.

Методи регіоналістики спрямовували активізувати історико–порівняльний підхід аби зрозуміти на скільки успішними були заходи Київської думи, у порівнянні з іншими думами, у яких сферах вони проявлялися, і як вирішувалися подібні питання господарського розвитку не лише в Росії, а й в західних державах.

Науковий підхід формується специфічним понятійним апаратом, який окреслює теоретичні і практичні основи дослідження. З метою єдиного вживання цих термінів визначимо їх значення, враховуючи, що деякі поняття сформовані у XIX – початку XX ст., не збігаються із сьогоdnішніми. Міська реформа задіяла механізми *самоврядування*. При використанні цього терміну користуємося визначенням його у тексті Європейської Хартії місцевого самоврядування, у якій цей термін вживається для визначення сфер компетенції виборних органів,

адміністративного контролю за їх діяльністю, самостійного формування джерел фінансування та правового захисту міста.

Щодо визначення поняття *виборів* вкладаємо в нього такий зміст, що це процедура, яка регламентувалася положеннями 1870 і 1892 рр. Вона передбачала укладання списків виборців, розподілу їх на категорії, визначення часу і місць виборчих зібрань. Що стосувалося самого процесу виборів, то ми вживаємо допоміжні слова, такі як виборний ящик, в який кияни вкидали кульки «за» чи «проти», після чого вівся підрахунок голосів. Наступним етапом було схвалення на основі більшості поданих кульок по категоріям осіб у званні гласних. Додаємо сюди право містян скаржитися на неправильно складені виборчі списки, підрахунок чи інші правопорушення. Зазначимо, що інстанціями, які розглядали ці скарги були Київська міська управа та губернське у міських і земських справах присутствіє. Після остаточного схвалення виборчих списків губернатором, на урочистому першому засіданні новообрані гласні складали присягу на вірність імператорові.

Для чіткого розуміння *структури міського врядування* звернімося до його розгляду. Міська влада Києва поділялося на розпорядчий орган – думу, і виконавчий – управу. Обидва очолював міський голова, а в разі його відсутності – його заступник, а згодом «товариш» міського голови. У залі засідань думи брали участь її гласні, а їх хід протоколював міський секретар. Виконавчий орган думи, управа, складалася із постійних її членів, а також постійних і виконавчих (тимчасових) комісій, у які наймалися фахівці й робочі. Окрім них до її складу входили міські землемір й архітектор.

Розглянувши виборчі процедури й структуру органів самоврядування звернімося до *державних інституцій*, які здійснювали адміністративний контроль і регламентували законність і доцільність прийнятих думою рішень. Серед них виділимо губернське у земських і міських справах присутствіє, яке розглядало усі скарги й правопорушення,

а включення до його складу представників судової ланки дає змогу говорити про його правовий характер. Губернатор і генерал-губернатор були вищою інстанцією, які могли в будь-який час запросити у міської влади звіти, ревізувати її діяльність або ж змусити виконати державні потреби, пов'язані із забезпеченням військ, котрі дислокувалися у Києві.

Для розуміння діяльності думи у *сфері фінансів*, маємо звернутися до фінансової термінології. Міська влада щорічно формувала бюджет міста, доручаючи скласти його розпис фінансовій комісії управи. Нею розроблявся проект витрат і потенційних надходжень, а на засіданні думи уже схвалювався остаточний бюджет. Головною вимогою при цьому було дотримання збалансованості, щоб прибутки перевищували або були не меншими від витрат. Основні статті прибутків склалися із зборів, мит, податків та орендної плати, а витрати – з обов'язкових державних, на утримання міської нерухомості і власності, благоустрою, санітарії та освітньо-культурної сфери. Після кожного року фінансової діяльності думи та управа готувала фінансовий звіт, в якому відображався реальний стан речей й окреслювалося позитивне чи негативне сальдо – різниця між прибутками і витратами. Якщо коштів не вистачало, дума вдавалася до відкриття державних позик.

При розгляді діяльності думи у *сферах благоустрою*, антиепідемічній боротьбі та освітньо-культурному розвитку, здобувач оперував наступними поняттями. Оскільки міськими положеннями 1870 і 1892 рр. благоустрій міста належав до основних завдань думи, вона приділяла йому найбільшу увагу. Серед головних і щорічних робіт, які вона виконувала були: заощення вулиць, прокладання мостових, встановлення гасових, газових й електричних ліхтарів, надання міської землі і дозволів для забудови території Києва, озеленення міста, забезпечення шляхами та комунікаціями. Зокрема для проведення водогону, каналізації й електричного трамваю на концесійних умовах укладалися угоди з підприємцями. В антиепідемічній сфері дума

найчастіше боролася із холерою, віспою, тифом, організовуючи вакцинації містян та видаючи обов'язкові правила про дотримання санітарно–медичних норм та стандартів гігієни жителями Києва. Це входить до поняття муніципальне господарство, що обіймало практично усі сфери життя міста.

Вивчення наукової літератури про реформування управління містами в Російській імперії, зосередившись на історії Київської міської думи робимо такий висновок. Сьогоднішня історіографія питання забезпечена достатньою кількістю наукових робіт, серед яких виділяються монографічні дослідження про Московську і Петербурзьку думи. Міські думи на території сьогодношньої України, котра перебувала у складі Російської імперії, вивчало мало дослідників і монографіями представлені лише історія Чернігівської й Харківської. Поза увагою істориків залишилося дослідження Київської міської думи, незважаючи на те, що Київ став столицею Української держави.

Якщо підсумувати огляд джерел до вивчення Київської міської думи, то слід вказати, що їхня кількість значна, досить презентабельна, забезпечена такими їх видами як законодавчими і нормативними актами, діловодною документацією міських органів влади і державних установ, статистичними даними, мемуарами та відомостями з періодичної преси. Дещо гірше історія діяльності думи відображена у спогадах і щоденниках сучасників, що було наслідком ментальності її міської людності, яка звикла не довірятися державі і критично ставитися до будь–якої влади, а тому не поспішала її оцінювати.

Наукова література, що забезпечена існуючими дослідницькими підходами і методами та багата джерельна база, дозволяють підготувати дослідження й про Київську міську думу, діяльність якої хоча й сприяла модернізації міста, у забезпеченні його благоустроєм, проте все ще всебічно не вивчена і не представлена на публічний розгляд.

РОЗДІЛ 2. ВИБОРИ ДУМИ, СТРУКТУРА МІСЬКОЇ ВЛАДИ Й ОРГАНІЗАЦІЯ РОБОТИ

Державна реформа управління містами 1870 р. була продовженням ліберальних перетворень Олександра II, які були покликані модернізувати імперію та зберегти монархію. Самодержавство на шляху переходу до ринкових відносин після ліквідації кріпацтва, судової і особливо земської реформ, зробило значний крок у напрямку розвитку міст, надавши їм місцеве самоврядування та право формувати і розпоряджатися міським бюджетом. Вибори до міської думи ставали тим механізмом, який формував команду міських управлінців з стратегічним мисленням, професійно підготовлених до розбудови інфраструктури Києва за тогочасними стандартами і зразками західноєвропейських міст.

Наше завдання полягає у з'ясуванні, яка частина містян отримала виборчі права, як вона ними скористалася, а також кого обирали гласними думи. Йдеться також про ефективність виборчих процедур та заходи самодержавства щодо їх вдосконалення або й відміни. Досить важливо виявити роль вищих чиновників державного апарату (губернатора і генерал-губернатора) в контролі за компетентністю міського органу влади та в упорядкуванні його самоврядних елементів за положенням 1892 р.

2.1. Виборчі практики за положеннями 1870 та 1892 рр.

Законодавчим актом 1870 р. прописувалися як чітка процедура виборів, так і недопущення порушень виписаних норм щодо майнового та вікового цензів, терміну проживання у місті та підданства виборців. Усвідомлюючи значну роль виборів у створенні нових міських органів виборче право надавалося тим містянам, котрі наповнювали міську скарбницю більшим розміром податків. Дума через вибори гласних отримувала кредит довіри від вищої влади, та від містян на право формувати міський бюджет, використовувати його на покращення

благоустрою, забезпечення міста закладами охорони здоров'я, ліквідацію неписьменності серед широкого загалу містян та надання їм освітньо–культурних послуг.

За прикладом виборчої системи Австрії і Пруссії, у Росії виборці ділилися на три категорії: до перших двох відносилися містяни, що сплачували $\frac{2}{3}$ податків місту, а до третьої – інші. Виборець мав право на два голоси: один – власний, а інший – за довіреністю; жінки, власниці нерухомості, наділялися пасивним виборчим правом, а тому могли віддати голос будь–кому, хто мав право голосувати. Установи та товариства, що володіли нерухомою власністю, передавали голос своїм представникам. Виборчого права позбавлялися судимі, звільнені з державної служби, а також чиновники міста, як от: губернатор, члени губернського правління, губернського у міських справах присутствія та чини місцевої поліції. Не голосували на виборах люди інтелектуальних професій, які не мали власного житла у місті, а винаймали його. Обмежувалися у виборчих правах нехристияни, число котрих у думі не повинно було перевищувати $\frac{1}{3}$ від загального числа гласних. Обраними могли бути виборці, які виявили бажання стати гласними, при умові отримання більшості голосів. Контроль за дотриманням процедури виборів покладался на попереднього міського голову та губернатора, а також враховувалися скарги з попередніх виборів. При умові участі більшої чисельності виборців, ніж кандидатів у гласні, вибори вважалися легітимними.

Ознайомити киян з новим міським положенням взявся професор права університету Св. Володимира М. К. Ренненкампф, який щосуботи – 21, 28 листопада та 5 грудня 1870 р. – читав публічні лекції у приміщенні Першої київської гімназії [279, с. 3]. Хто не мав змоги на них потрапити, адже вони були платними, або не мав часу їх відвідувати «Киевлянин» на власних шпальтах публікував їхній короткий зміст. В оголошенні про лекції було обіцяно, що професор порівняє становище міст Росії та Європи і з'ясує відносини органів самоврядування з

адміністрацією. Квитки на лекції широко розповсюджувалися, їх можна було придбати в магазинах Літова, Гунтера і Маленького на Хрещатику, а також Покровського й Балабухи на Подолі та при вході на лекції [280, с. 3; 282, с. 3; 284, с. 3; 285, с. 3].

Уже тоді дехто із сучасників оцінив блискучі лекції професора М. К. Ренненкампа як вдалу спробу передвиборчої агітації: «В агитации самое деятельное участие приняли профессора университета; агитация не ограничивалась сходками, совещаниями и т.п., но она была значительно усилена публичными лекциями профессора Н. К. Ренненкампа !» [137, с. 1].

Офіційне послаблення цензурних обмежень та орієнтація на гласність посприяли появі у Києві приватних газет. Крім «Киевлянина» з підготовкою до виборів містян знайомили новостворені газети «Паровоз», «Киевское слово», «Заря», «Киевский вестник». Видавець-редактор останньої Володимир Рокотов помістив статтю про завдання, які стоять перед новою думою та про необхідну обачність при виборі гласних аби до думи потрапили відповідальні та знаючі господарчі справи міста особи [276, с. 3].

Проведення виборів забезпечувала управа старої думи, яка склала список киян, що отримували право голосу за положенням 1870 р. На той час місто нараховувало не більше 127 тис. 251 осіб (за переписом 1874 р.), з них 56,5% становили чоловіки та 43,5% – жінки, корінних жителів було 50 тис. 518 осіб (39%). Осіб, які досягли 25-річного віку нараховувалося 64 тис. 187 осіб, що складало половину населення міста [265, с. 187–218]. Більшість жителів становили міщани та селяни (50,2%), які позбавлялися права голосу, а найменшу групу – купці (3,4%) та привілейовані стани, які складали майже 19,4% населення міста. Впадає в око велика група військових, дислокованих у місті – 29,5 тис. осіб, які також мали право обирати міська владу, якщо володіли власною нерухомістю у Києві. [265, с. 187–218]. За конфесіями у місті переважали православні (77,48%), юдеї

(10,85%) та римо–католики (8,18%), а нехристиян – 0,3%. Щодо освітнього показника, то більшість містян були неграмотними (55,7%) (див. додаток А).

На перших виборах 1871 р. за майновим цензом право обирати гласних до думи отримали 3,222 тис. киян, з них 96 виборців, найбагатші, зараховувалися до першої категорії, 532 заможних до другої, 2,594 тис. бідніших платників зборів – до третьої [51, арк. 1–41]. Усі три групи обирали однакову кількість гласних – по 24 особи. Списки виборців вивішувалися для ознайомлення і впродовж двох тижнів містяни мали можливість заявити про їх повноту чи достовірність. Кияни оскаржували такі помилки, як: пропуск виборців, що сплатити недоїмки; помилкове віднесення до тієї чи іншої соціальної приналежності, неточність у написанні прізвищ, внесення до списків померлих осіб тощо [345, с. 3]. Крім того із списку виборців вибували ті, хто сплатив збір з торгових документів, але не перебував у місті впродовж двох років. Дехто з киян, не потрапивши до списків через судимість, доводили, що їх було притягнуто до суду незаконно.

Після виправлень списки передавалися на схвалення губернатору, який зобов'язав губерньське у міських справах присутствіє ретельно їх перевірити. Було виявлено, що джерелом їх складання послужили обивательські книги, а не сума сплати податку до міської чи державної скарбниці. Саме цим пояснювалася значна частина скарг і претензій киян до управи. Неясність у виборчому законі, який брався в основу складання списків, додала небажану плутанину.

Вибори управа призначила на 4 січня для першої категорії виборців, на 7 – для другої і на 11 січня 1871 р. – для третьої. Містяни не були проінформовані про терміни оскарження списків і не знали, що вони мають право обирати гласних не лише із «своєї», а й з іншої категорії [281, с. 3]. Місцем голосування, яке мало починатися о 10 год. ранку, став Контрактний будинок на Подолі. Зі спорудженням 1876 р. власного

приміщення думи, яке отримало назву Міського будинку, вибори гласних з першої та другої категорій проводилися там, а в Контрактовому будинку голосувала чисельна третя категорія киян.

Процедура голосування, як один з надійних елементів механізму дотримання законності, здійснювалася у Києві наступним чином. При вході до приміщення виборчого зібрання кожному вручався іменний конверт із листками для голосування. Ті, хто запізнився, позбавлялися участі у голосуванні. Вибори починав міський голова оголошенням 17 і 18 статей положення про кримінальну відповідальність за правопорушення. Потім називав ім'я кандидата, а виборці клали кульку у білий («за») або чорний («проти») ящики.

Обрані з числа виборців 4–6 осіб підраховували голоси і якщо по одній з категорій одразу не могли обрати більшістю голосів повне число (24) гласних, відбувалося перебалотування, як це сталося у 1879 р. по першій та другій категоріях [305, с. 3]. До практики перебалотування зверталися досить часто, особливо при виборах третьої категорії, адже кияни не були знайомі між собою й особисто кандидатів не знали. Вибори протоколювалися членами управи, а копії протоколів надсилалися губернатору для схвалення.

Вже перші вибори продемонстрували боротьбу за думські мандати, зокрема 1871 р. від третьої категорії губернатору було подано скаргу 60 осіб про порушення при голосуванні. Проведене розслідування виявило, що її ініціював в минулому міський голова Ф. І. Войтенко, купець першої гільдії, навколо якого згруппувалися члени «його» попередньої думи та члени ремісничої управи, котрі прагнули і надалі контролювати стан міської торгівлі. Губернатор не надав їй важливого значення, вважаючи, що «...как выборы гласных так и членов управы настолько удовлетворительны, что не представляют желать лучшего» [3, арк. 32–34зв]. Оскільки губернатори часто не звертали достатньої уваги на порушення, то 1872 р. було дозволено скаржитися до Сенату при умові

дотримання місячного терміну подачі скарг, чим кияни неодноразово користувалися [27, арк. 12–18]. Саме між «партією» останнього міського голови та київською інтелігенцією (М. К. Ренненкампф, В. Я. Шульгін, М. Х. Бунге) розгорілася основна боротьба на перших виборах до думи, в якій перемогу отримали останні [495, с. 27].

Важливим показником виборів була явка на голосування. На перші вибори прийшло 557 виборців, що очевидно свідчить про неготовність киян до голосування і відсутність пропаганди як такої. Низьку явку (16%) продемонстрували купці та міщани, тоді як серед заможніших виборців другої категорії вона становила – 26%. Значно активнішим було професорсько–чиновницьке середовище, яке розуміло свою відповідальність та роль у налагодженні життя Києва [397, с. 28]. Серед містян першої категорії виборців, більша половина прийшла і проголосувала, при чому вибори відбулися без жодних порушень. Із запізнення розпочалося голосування другої категорії – о 13:00, а завершилися опівночі, а у третьої – ті розпочалися о 15:00 годині дня, а закінчилися о 3:00 ночі.

Наступні 1875 р. вибори були проведені з урахуванням недоліків попередньої кампанії, та й містяни стали більш відповідально відноситися до виборів гласних, розуміючи важливість причетності їх до покращення життя у місті. Відчувалися позитивні результати діяльності думи, котра почала поліпшувати міський благоустрій із замощення шляхів. Члени управи уважніше віднесли до складання списків виборців, точніше підраховували оціночний збір, що впливав на розподіл містян по категоріях.

Однак усіх недоліків не вдалося позбутися, тому 1875 р. 20 січня до міської управи надійшла скарга 11 осіб про порушення процедури підрахунку голосів кандидатів А. В. Гудим-Левковича та М. І. Яроцького. Їх кандидатури обговорювалися прилюдно, а підрахунок голосів було віддано «полному произволу публики», чим порушувався принцип таємного голосування, адже виборці і особи без права голосу вільно

входили і виходили з Контрактового будинку, хоча після 11 години це вже було заборонено [22, арк. 10]. Київське губернське у міських справах присутствіє уважно проаналізувало наведені факти і дійшло висновку, що не велика різниця в кількості зайвих кульок не могла вплинути на результат, а тому скарги були залишені без уваги.

Троє домовласників (якийсь Александров, статський радник Я. О. Федотов–Чеховський та штабс–капітан Таневич) вказали про неправильність списків у третій категорії, адже по них балотувалися особи, що не досягли 25–ти річного віку (Кнотов і Балашов), потрапив у списки і той, хто не мешкав у Києві протягом двох років (Ващенко–Захарченко) [23, арк. 1–7].

Найбільшу неявку на виборах було зафіксовано серед домовласників і торгівців: 84% із усіх домовласників з правом голосу не проголосувало, а серед торгівців – 82,4%. Багато виборців з інтелігенції, а саме професури, не встигли проголосувати через довготривалість виборчої процедури, бо більшість з них відносилася до третьої категорії [85, с. 117].

На виборах 1879 р. більше уваги було звернено на перевірку двохрічного терміну проживання виборців у Києві. Наслідком цього стало вилучення 45 осіб, внесено 37 поправок щодо їх категорійної приналежності, а також було з'ясовано, що 409 виборців мали недоїмки, що згідно закону позбавляло їх права голосу. Саме тому київський губернатор спершу не схвалив списки і переніс дати виборів із січня на лютий місяць для всіх трьох категорій [295, с. 3; 296, с. 3; 297, с. 3]. Внаслідок ретельного уточнення списків виборців їхнє число зменшилося на 454 особи і за двома джерелами становило – 4,157 тис. або 4,185 тис. осіб [51, арк. 1–41; 302, с. 3].

Прискіплива вимоги державної адміністрації дотримуватися виборчого законодавства давала результат. Впродовж перших трьох виборів у 1871, 1875 і 1879 рр. чисельність виборців зросла з 3,222 тис. осіб до 4,157 тис. Поліпшилася і явка на вибори, яка зросла з 17% до 25%.

Характерно, що вона була притаманна для виборців усіх категорій. Однак виборці привілейованих станів (чиновники, дворяни, купці першої гільдії) у цьому показнику випередили виборців з третьої категорії лише у 1879 р. [50, арк. 98–99].

На виборах 1879 р., як і на попередніх та наступних, уже фіксувалося таке порушення закону як підкуп виборців третьої категорії. Їх пригощали в будинках, пивних, а то й купували фальшиві купецькі свідоцтва [382, с. 78; 180, с. 152]. У передвиборчій агітації все частіше стали використовуватися газети. В одній із статей «Киевлянина» виборців закликали обирати гласних з людей незалежного характеру, досвідчених та здібних, з почуттям обов'язку та з бажанням працювати на благо міста [304, с. 3].

Була спроба вдосконалити вибори аби вони не тривали до ночі у третій категорії. Пропозиція перенести голосування на наступний день, хоча й не суперечила закону, але не була реалізована, внаслідок чого тоді не проголосували 193 особи [3, арк. 26зв.–30]. Така ситуація спонукала міського голову перейти на голосування по дільницях, тим більше, що така практика зарекомендувала себе з позитивного боку у Франції, Бельгії, Англії та Пруссії [125, с. 1–9]. В результаті, на четвертих виборах 1883 р., виборців третьої категорії поділили на групи по 500 осіб, а на п'ятих – за положенням 1892 р., ця категорія платників взагалі не включалася в списки виборців за майновим цензом.

Кількість скарг з кожними виборами збільшувалася, що свідчило не лише про порушення законодавства, а й про зростання активності киян на виборах [298, с. 3; 299, с. 3]. Деякі з них поспішали заявити про своє виборче право, надавши управі квитанцію про сплату оціночного збору, навіть із запізненням [52, арк. 9; 24, арк. 1–2]. У скаргі восьми домовласників губернаторові 1883 р. йшлося про наступні порушення: 1) міська дума, згідно статті 26 положення, не опублікувала список виборців, через що ті змушені були знаходити потрібні прізвища за одним

рукописним примірником, котрий лише з 10 до 15 години був вивішений у приміщенні думи.

Штовханина біля нього не сприяла виявленню помилок, а саме повторного внесення виборців у різні категорії, померлих, іноземців, чим порушувалася ще й стаття 19; 2) міський голова і дума не дотрималися 20 і 32 статей положення, обмеживши термін подачі довіреностей, внаслідок чого багато голосів не було враховано; 3) на виборах по другій категорії були допущені 40 напів- або зовсім безграмотних осіб, які голосували по довіреностях і котрим вручили готові списки кандидатів у гласні, навіть переставили ящики для вкидання кульок. На протести виборців голова відповів, що він тут хазяїн і «здесь не польський сейм». [25, арк. 16].

Окремої уваги заслуговує скарга домовласників, яку підтримав гласний, професор університету Іван Лучицький. Скаржники вважали, що порушуються їхні права згідно 24 статті положення, за якою виборці мали право обирати 24 гласних усією кількістю голосів. Однак, через розподіл третьої категорії на п'ять самостійних груп, одна з них обирала 11 гласних, а інша більшістю голосів лише одного, але київське губернське у міських справах присутствіє вирішило, що скарги не підкріплені доказами, не обґрунтовані, а тому не потребують втручання адміністрації. Цю ж думку висловив і Сенат, до якого ті також звернулися [25, арк. 16, 41–41, 68–69, 102–103.]. У тому ж році при редагуванні виборчих списків часто фіксувалися скарги переважно домовласників, що володіли кількома будинками у різних ділянках Києва, що призвело до їх переміщення з другої в третю категорію і навпаки [306, с. 3].

Після виборів 1887 р. розглядалася скарга домовласника М. І. Сливака, що полягала у невизнанні його гласним. Набравши однакову кількість голосів він, С. А. Тубік та М. І. Яроцький тягнули жереб, згідно з яким останній став гласним. Після відхилення думою клопотання М. І. Сливака, той звернувся до Сенату, який указом від 16 серпня 1889 р. відмінив постанову думи. Причиною послужило те, що хоча він і не

отримав половини голосів (а саме 29 із 73 «за»), однак на момент обрання заміщалися двоє гласних й оскільки один з них помер, він мав законні підстави зайняти його місце [52, арк. 102–107].

Аналізуючи чисельність виборців перших п'яти каденцій за міським положенням 1870 р. за категоріями, зазначимо, що у першій їх число збільшилося з 96 до 117 осіб, у другій – з 532 до 541 осіб, у третій – з 2,594 тис. до 5,050 тис. осіб. Загальне число виборців збільшилося до 6,416 тис. осіб [51, арк. 32].

Щодо явки виборців, то найбільшою вона була 1875 р. (27,7%) і 1879 р. (25,2%) а найнижчою 1887 р. – 15,6% [51, арк. 32]. Попри позитивну динаміку перших трьох каденцій міській владі не вдалося досягти очікуваної активності, а значить, дума почала втрачати довіру виборців.

Важливою є статистика відданих голосів за довіреністю (від киян) та за уповноваженням (від підприємств, товариств і т. п.). Міський голова відзначав, що саме цим шляхом здійснювалися зловживання для купівлі голосів на виборах. Тим паче, що їх кількість була значною: у 1879 р. за ними проголосувало 387 осіб, що становило 8,8% від загальної чисельності виборців і понад 53% від тих, хто проголосував. Отже, потенційно половина голосів могла бути сфальсифікована через підкуп [85, с. 146–147].

Мотивація влади для реформування міського виборчого процесу була різною. Найпершою їх недосконалість зауважила київська губернська адміністрація під час роботи урядової Кахановської комісії (1881–1885 рр.), яка працювала над підготовкою реформи місцевого врядування. На її вимоги київські губернатор і генерал-губернатор проаналізували діяльність міських дум та вказали на певні недоліки. Розпочата робота була продовжена, коли постало питання укладання нових законодавчих актів про земства та міське управління.

Запровадження земського положення 1890 р. вимагало пришвидшити підготовку такого ж закону для міст. Під час обговорення його проекту висловилися усі правобережні губернатори, а підсумкову записку для Міністерства внутрішніх справ про самоврядування міст Південно–Західного краю ухвалив київський, подільський і волинський генерал–губернатор. Саме в ній було вказано конкретні недоліки міського положення 1870 р., серед яких йшлося про політичні, зокрема про поляків, як власників нерухомого майна, котрі, як зазначав начальник краю, протидіючи інтересам російської держави, занижували її оцінку і сплачували до міської скарбниці незначні податки. Йшлося про те, що від влади були усунуті місцеві «кращі люди», які споконвіку тут проживали, а їх місце зайняли нові, які недавно почали мешкати у краї і котрим достатньо було набути власність, купивши її встановленого розміру і стати гласним. У більшості випадків такими ставали представники єврейського етносу, який за переконанням генерал–губернатора «не может сообразовать своечастные задачи с общегражданскими» [6, арк. 97].

Крім того, участі у міському самоврядуванні позбавлялася інтелігенція, місце якої зайняли малоосвічені, недалекі і бідні міщани. Вони голосували не за власні інтереси, а за інтереси гласних першої чи другої категорій, а ті – дбали лише за благоустрій центру міста, де мали власні садиби. У містах з населенням більше 50 тис., таких як Київ, пропонувалося замінити категорійний принцип поділу виборців на територіальний, використовуючи існуючий поділ міста, такий як поліцейські ділянки, який частково уже практикувався з 1882 р. [6, арк. 102].

Одним з прорахунків положення 1870 р. було названо кадровий склад думи, зокрема гласних та їх ставлення до міської служби, яка мала б носити обов’язковий характер і найперше це стосувалося відвідування засідань. Київський губернатор Л. П. Томара наголошував на відсутності відповідальності у гласних. Подібну думку висловив і М. М. Демочані,

багаторічна служба котрого на посаді міського секретаря Київської думи дозволила йому побачити, що громадська думка не впливала на гласних, які забували, що вони мали працювати на благо міста, натомість розглядали свою посаду «с точки зрення личных интересов». Тому, на його переконання, виникали «партії», які, використовуючи низьку відвідуваність засідань, запізнїле інформування порядку денного та інші обставини, просували потрібні їм рішення [6, арк. 193зв.–194]. Вони не переймалися потребами міста, а намагалися використати недосконалість закону для самозбагачення, за безцінь скуповували міську власність, зокрема землю, ліси, приміщення.

Подібно висловлювався й С. Г. Ярон, знаний у Києві журналіст і адвокат, який вважав, наприклад, що гласний чотирьох скликань думи купець Я. М. Бернер нічого корисного для міста не зробив, а лише збагачувався. Він, як і гласний Т. В. Кибальчич, задешево скуповував міську землю для того, щоб потім продати вразі дорожче [269, с. 80, 83, 85].

Йшлося про непродуктивне використання міських земельних ресурсів та їх виснаження, обтяження міст непосильними боргами, а також поспішним відчуженням цінного міського майна та неощадливе використання одержаних від їх продажу коштів [6, арк. 107]. Як виявилось, служіння місту потребувало не лише моральних якостей, а й «... известного умственного развития» гласних [6, арк. 102 зв.–103].

Отже, слід було запровадити відповідальність за посадові проступки і злочини, унеможливити отримання головою та членами управи значних за розміром жалувань, які вони самі собі визначали [6, арк. 12, 22, 27, 55, 65].

Міське положення 1892 р. було покликане ліквідувати недоліки попереднього шляхом поліпшення складу виборців. Замість малозаможних та малоосвічених, які не виявляли активності і під час виборів, і у званні гласних, та найбільше піддавалися маніпулюванню з боку забезпечених

виборців, вводилися представники місцевих державних установ і наймачі квартир. Було також підвищено розмір майнового цензу (не менше 1,5 тис. руб. для губернських міст). Ліквідовувався один із шляхів маніпулювання голосами виборців через надання довіреностей представникам від установ, товариств, компаній, монастирів і храмів. Змінювалася соціальна палітра виборчого корпусу через позбавлення права участі у громадському управлінні духовенства, що було продовженням загальної політики секуляризації суспільного життя у державі. Що стосувалося частки обраних гласних з нехристиян, то вона зменшилася з 1/3 до 1/5 [77, с. 430–456; 384, с. 33–40].

Отже, по суті, якщо раніше право голосу мали всі платники податку, то за новим положенням 1892 р. коло виборців звузилося до заможних жителів міста: промисловців, купців першої і другою гільдій та домовласників. Зросла роль губернатора, який відтепер схвалював та звільняв членів управи і на якого покладалася відповідальність за вчасне ознайомлення містян із списками виборців. Як і підвищувалася роль резерву – число кандидатів – повинно було становити не менше 1/5 від усіх гласних думи. Уточнювався термін подачі списків на схвалення губернатору (не більше двох діб), а також йшлося про позбавлення участі у виборах осіб, що перебували під гласним наглядом поліції. Для скорочення часу виборів на зміну соціально–категорійному поділу запроваджено територіальний. Процедура голосування змін практично не зазнала.

Підготовка до виборів у Києві за новим 1892 р. положенням почалася із складання списків виборців, чим зайнялася оціночна комісія управи, яка повинна була їх покласти на стіл губернатору 1 жовтня 1892 р. [31, арк. 4]. Підготовлені списки, в яких нараховувалося 2,208 тис. виборців, губернатор 23 листопада не схвалив тому, що для розрахунку було взято не вартість нерухомого майна за оцінкою, визначеною для сплати збору, а її відносна вартість (чистий дохід з капіталізацією у 20%). Генерал–губернатор підтримав це рішення, бо вважав, що виборчі списки

складалися доволіно, на основі простого арифметичного підрахунку. Не враховувалося, що за останні 20 років вартість нерухомого майна постійно зростала, особливо інтенсивно у 1878–1884 рр. – з 12,980 тис. руб. до 15,453 тис. руб. [30, арк. 284].

Аби підготувати нові списки, дума обрала іншу комісію у складі – В. М. Проценка, М. М. Демочані, О. С. Яценка, М. О. Рустицького, А. Ф. Войтенка, В. М. Фоломіна, О. Л. Цитовича, яка впродовж п'яти місяців, незважаючи на відмови деяких з них, займалася цією роботою і 20 травня 1893 р. таки їх підготувала. Наразі виборчим правом могли скористатися 2,542 тис. мешканці Києва. Затвердити списки з першого разу дума не змогла, бо на її засідання 3 вересня прийшли не усі гласні.

Тепер багато виборців, на відміну від попередніх років, скаржилася на заниження оцінки нерухомого майна, що позбавляло їх виборчого права. Кожна скарга була розглянута управою з поясненнями, що дані про вартість нерухомого майна бралися у старшого нотаріуса Київського окружного суду.

Як і раніше, були і традиційні скарги тих, хто не потрапив у число виборців через зміну власності, спорудивши нові будинки, не оформив набуття російського підданства, не погасив недоїмок. Також чимало скарг стосувалися не вчасної оцінки майна, якій завадив спалах холери у липні 1892 р. та неточності у прізвищах та внесення померлих до списків.

Деякі з киян вважали, що дума спеціально затримує запровадження нового положення, аби не займатися нагальними справами міста. Жителі Куренівки і Пріорки вимагали приєднання до Плоської дільниці, бо на їх території були розташовані заводи і фабрики, а вулиці не освітлювалися. Свою важливість жителі підкреслювали тим, що саме вони постачали центр міста овочами та фруктами, проте не мали права обрати свого представника у думу. Однак аргументів виявилось замало і виборці Куренівсько–Пріорської частини міста були приєднані до Лук'янівської виборчої дільниці.

Поіменні списки друкувалися значним накладом, аби з ними могли ознайомитися якнайбільше виборців. Впадає у вічі, що тепер скарг було більше і їх подавали колективно (від 3–5 до 53 осіб), що свідчило про зростання розуміння власної участі у налагодженні життя міста. Внаслідок цих звернень управа продовжила на місяць внесення змін про розміри власності і відповідно – оціночного збору. [30, арк. 287зв.; 31, арк. 9, 53, 104, 210]

Наступним етапом стало оголошення дат виборчих зібрань по усіх восьми дільницях – 16–18, 20–21, 28–30 грудня 1893 р. Однак киян–виборців ці дати не зовсім влаштовували через підготовку до Різдв'яних свят, багато з них були зайняті торгівлею, а тому пропонувалося перенести їх з грудня на січень 1894 р. [313, с. 3; 31, арк. 241]. Але дума була налаштована рішуче провести вибори таки в цьому році і через поліцію кожен виборець отримав іменний конверт із запрошенням взяти участь у виборах, а домовласники розписувалися про ознайомлення з часом проведення виборів.

Уже перші вибори 1893–1894 рр. у Києві за новим положенням зменшили число містян з правом голосу порівняно з останніми – вдвічі. Подібна тенденція збереглася й при наступних виборах. Якщо у Києві їх число зменшилося удвічі, то в Одесі та Санкт–Петербурзі – втричі, у Москві – в чотири рази [461, с. 192; 454, с. 101; 458, с. 56]. На таку різницю вплинув мінімальний розмір майнового цензу для обох столичних міст в 3 тис. руб. [77]. Проте вибори виявилися більш продуктивними щодо активності виборців, яка зросла з 25% до 58%. Тоді як у Москві, Одесі і Харкові вона становила менше 40% [490, с. 81].

Завдяки запровадженню дільниць, виборці не витрачали, як раніше, багато часу на процедуру голосування. Водночас таке нововведення давало змогу агітаторам зосереджуватися лише на кількох дільницях, адже число гласних, котрих мали обрати визначалося пропорційно числу виборців по кожній дільниці. Наприклад, 1902 р. кияни з 80 гласних мали обрати у

Старокиївській – 20, Либідській – 15, Лук'янівській – 12, Подільській – 9, Плоській – 8, Палацовій і Бульварній – по 6, Печерській – 4 [273, с. 3].

Тож після набуття чинності положення 1892 р. виборчі кампанії уже носили локальний характер і боротьба точилася за кожний голос. Через поширену практику балотування кандидатів у гласні по різних дільницях верховна влада заборонила це робити [84, с. 140]. Вона скористалася досвідом Англії й це сприяло якіснішому складу думи та демократизувало виборчі процедури [467, с. 317]. Гостра боротьба на виборах часто призводила до того, що обрати потрібне число гласних за одне виборче зібрання не вдавалося, а тому вони відбувалися по кілька разів [315, с. 3].

Число виборців в наступних п'яти каденціях за міським положенням 1892 р. коливалося з 2,281 тис. до 3,757 тис. осіб. Найчисельнішими виборчими дільницями були Старокиївська і Либідська, а найменш чисельною була Печерська – 175 осіб. Найбільшу динаміку до зростання продемонструвала Лук'янівська дільниця – з 294 осіб у 1893 р. до 685 у 1910 р. Найменший приріст був у Подільській та Старокиївській дільницях. Ці дані не зайве свідчать, що місцем проживання найзаможніших виборців залишалися й 1910 р. Старокиївська, Либідська, Подільська і Лук'янівська дільниці.

Щодо активності, то вона поступово зростала і на 1910 р. становила 58,5% [33; 96, с. 49; 272, с.3; 323, с. 3; 324, с. 3; 325, с. 3; 326, с. 3; 327, с. 3; 328, с. 3]. Найбільшою активністю виділялися виборці Старокиївської, Либідської і Лук'янівської дільниць. Найменшою ж – Палацова і Подільська, що вказує на взаємообумовленість заможності й активності виборців.

На початку XX ст. питання виборчих прав киян актуалізувалося, про що заявляли гласні голові думи, вимагаючи зменшити розмір вартості нерухомого майна і переглянути принципи його розрахунку (з 10% до 3–6% чистого доходу) аби право голосу отримали якомога більше містян. У цьому разі чисельність виборців зросла б з двох до семи тисяч осіб. Тим

більше, що на той час до перегляду виборчих прав вже приступили в Одесі та Москві [63, арк. 3].

Революційні настрої в суспільстві не минули і Київ, де вже на початку 1900-х років відбувалися страйки робітників. Апофеозом стали події 18 жовтня 1905 р., які відбулися на Думській площі і безпосередньо у залі її засідань. Рішуче налаштований натовп очолював гласний думи О. Г. Шліхтер, котрий, провівши його через весь Хрещатик, завів до приміщення думи, де під крики «Долой самодержавие!», «Долой царя!», «Да здравствует революция!» був зірваний портрет імператора. Після сутичок із поліцією та військовими міська дума на засіданні 20 жовтня поділила Київ на райони й делегувала туди гласних для врегулювання протистоянь між військовими й учасниками протестів, а також створила Комітет допомоги потерпілим та виділила 10 тис. руб. для ліквідації наслідків заворушень [87; 121, с. 20–22; 316, с. 3; 317, с. 3; 318, с. 3; 319, с. 3; 320, с. 3; 321, с. 3].

Під враженням цих подій кияни 1906 р. обрали так звану «визвольну думу», яка, за відгуками преси, займалася більше політикою, а ніж міським господарством. Паралельно з ними тоді проходили вибори і в Державну думу, які цікавили містян не менше, або навіть і більше, адже увага місцевих газет була зосереджена саме на ній. У атмосфері заполітизованості створювалися групи гласних, котрі закликали до об'єднання зусиль заради вирішення нагальних господарських проблем міста.

1910 р. проходила широка агітаційна кампанія, у якій найбільшу ініціативу проявляла «російська партія», котра проводила передвиборчі зібрання, поширювала списки своїх висуванців в гласні з обіцянкою розібратися та навести лад занедбаному господарстві та упорядкувати користування каналізацією та водогоном [272, с. 3; 277, с. 4; 331, с. 3].

Високий податковий ценз за першим законодавчим актом, і майновий за другим, призвів до того, що виборці у Києві стало менше 1%

від загального числа містян. Водночас явка виборців значно зросла і вже 1910 р. становила 58,5%.

Реалізація міського положення 1870 р. у Києві виявила, що не всі демократичні принципи самоврядування спрацьовували на місцевому ґрунті. Давалася взнаки тривала монополія самодержавної влади, коли суспільство, навіть отримавши виборче право, не могло ним скористатися через брак політичної зрілості й відсутності управлінського досвіду. При цьому більша частина мешканців, переважно з малоосвічених і незаможних киян, була усунута від виборів, друга за чисельністю частина платників податків залишалася пасивною на виборах і не скористалася своїм правом обирати власних представників до думи. Однак заможніша, домовласники і купці, набувши владу у місті, часто використовувала її не за призначенням, а для власного збагачення. Лише невелика частина з усього корпусу гласних переймалася загальноміськими інтересами, прагнула поліпшити благоустрій Києва.

Контрреформою 1892 р. управа з підпорядкування думи переходила у відання губернатора, який отримав право схвалювати і звільняти її посадовців. Вдосконалена виборча процедура шляхом заміни соціально-категорійного принципу територіальним, підвищенням майнового цензу усунула більшість киян від участі у виборах. За першим положенням правом голосу наділялися в середньому 3% киян, то за останнім – близько 1% [96, с. 49; 415, с. 84–86].

2.2. Соціальний склад міської влади

Успіхи міського самоврядування великою мірою залежали від складу гласних, зокрема від їх професійного, управлінського і життєвого досвіду, освіти, походження та мотивацій до обіймання виборної посади. Першими гласними за положенням 1870 р. стали: 26 купців, 21 чиновник, 14 професорів, 7 військових та по двоє інженерів і духовних осіб [50, арк. 98–99]. Виборці віддали перевагу впливовим у місті купцям, чиновникам та професорам. Значному числу останніх дума завдячувала університету

Св. Володимира. Уже тоді гласний С. Т. Єремєєв відзначив, що найбільший, 30–тисячний прошарок міщан, у новообраній думі не мав свого представника [289, с. 3; 397, с. 30]. Це відбулося через те, що був завищений майновий ценз, до того ж, майже третина гласних обиралася не своєю категорією виборців, а через підкуп та обман, а тому кандидати у гласні з першої і другої категорій обиралися виборцями третьої. На перших виборах гласних обирали наосліп, адже кияни не знали ні ділових, ні професійних, ні моральних якостей один одного через відсутність зустрічей з кандидатами. Більшість із них вважали, що це звання, як і раніше, буде лише почесним, як і в попередній думі, а тому не потрібно буде щоденно працювати в комісіях управи [397, с. 29; 137, с. 4].

На перших засіданнях гласні обирали міського голову, не менше шести членів управи та секретаря. Міський голова при підтримці кандидатури губернатором схвалювався на посаді міністром внутрішніх справ. Більше того, 1872 р. набрало чинності положення Комітету міністрів про їх судове переслідування та звільнення від обов'язків голови за погодженням з імператором [68]. Недарма І. І. Дитятін назвав цю посаду «альфою і омегою» міського управління [391, с. 414].

Вибори першого київського голови були призначені на 31 січня 1871 р. і ним став почесний мировий суддя, камер–юнкер імператорського двору П. П. Демидов, котрий виграв їх у Г. П. Галагана, відомого громадського й українофільського діяча, великого лівобережного поміщика [3, арк. 18].

Урочистості виборам надав молебень російському самодержцю «за жалованное» Києву самоврядування, який прочитав протоієрей Микола Оглоблін [286, с. 3; 288, с. 3]. Обрання саме П. П. Демидова місцеві газети пояснювали найвними сподіваннями киян, що той вимостить місто гранітом, збудує казарми і звільнить їх від постоевої повинності та погасить усі їхні борги. Адже він володів великими багатствами: нижньотагільськими гірничовидобувними заводами у Пермській губернії,

638 тис. десятин землі з золотими і платиновими копальнями, мідними та залізними рудниками, 50 дес. землі у Криму, двома кам'яними будинками у Петербурзі та одним у Москві і 5,400 тис. дес. землі у Київській губернії [64, арк. 1–2; 287, с. 3].

На засіданні думи 13 лютого 1871 р. членами управи було обрано: М. К. Ренненкампа (старший член), Г. І. Ейсмана, В. О. Незабитовського, Ф. Г. Дитятин, М. С. Савицького, М. Ф. Попова, Є. С. Чернова. Міським секретарем став титулярний радник Є. І. Червінський, котрого в кінці року замінили нотаріусом О. Я. Шебановим. Депутатами від думи у колегію Павла Галагана були схвалені гласні Ф. Ф. Мерінг та В. Я. Шульгін. Останній того року був обраний восьмим членом управи [199, с. 1; 202, с. 13–14; 207, с. 1; 251, с. 27]. Згідно положення 12 січня 1873 р. дума вперше задіяла механізм заміни членів виконавчого органу – управи. З восьми осіб по жеребкуванню вибули О. М. Некрасов, П. О. Плотніков, Є. С. Чернов і М. К. Ренненкампф. При голосуванні троє останніх були переобрані на новий термін і до них долучився В. С. Сливчанський [216, с. 5–6].

Через зайнятість П. П. Демидова справами і довготривале лікування, дума змушена була прийняти його відставку й 1872 р. обрати нового голову. Ним став дійсний статський радник, професор Г. І. Ейсман, котрий виграв вибори у Г. П. Галагана і Ф. І. Войтенка з різницею у 28 і 26 голосів відповідно [213, с. 5]. Його кандидатура влаштовувала губернатора і генерал-губернатора, він був схвалений і міністром внутрішніх справ О. Є. Тимашовим [20, арк. 1–7]. Невдовзі дума поновила П. П. Демидова на посаді міського голови [217, с. 311], а у листопаді 1874 р. він отримав звання почесного громадянина Києва й був удостоєний урочистого обіду, який йому влаштував ректор університету Св. Володимира М. Х. Бунге [470, с. 37].

Попри часту зміну крісла міського голови кияни лишилися задоволені роботою думи, адже та прийняла на себе увесь тягар боротьби з

епідеміями холери, зайнялася благоустроєм практично з пустою міською скарбницею (82 руб.). Вона розпочала свою діяльність з облаштування ліхтарями центру Києва, новими мостовими і водогоном, лишивши думі наступної каденції достатньо коштів для продовження розпочатих справ [293, с. 3].

На наступних виборах інтерес до діяльності думи виріс: кандидатами у гласні стали 106 осіб від першої категорії, 201 – від другої і 275 – від третьої [50, арк. 76–77]. В результаті склад думи оновився більше, ніж на половину: 37 осіб стали гласними вперше; 35 – було обрано повторно (48%). Це свідчило про самоусунення декого з них або не обрання тих, хто не виправдав сподівання виборців першого скликання. Найбільших змін зазнала третя категорія, яка поповнилася 18 новими гласними, тоді як перша – 8. Зміцнилися позиції групи купців – їхнє представництво зросло з 26 до 35 осіб, зокрема майже вся третя категорія складалася з середнього і дрібного купецтва [294, с. 3]. Інші мандати дісталися 20 чиновникам, 13 професорам, двом військовим та по одному представнику від міщан та духовенства [50, арк. 98–99]. До складу цієї думи, на відміну від попередньої, увійшли фахівці із прокладання водогону, газоосвітлення та залізничного транспорту (А. Є. Струве, Рилєєв, Ф. І. Донат та Альохін відповідно), а також двоє правників (О. Ф. Кістяківський та В. С. Сливчанський).

Вибори міського голови, у двораундовій боротьбі з кн. М. В. Рєпніним, з мінімальною перевагою у 5 голосів виграв М. К. Рєнненкамф. Він одним із перших оцінив задум верховної влади та активно відгукнувся на нього. Важливим чинником його обрання була ґрунтовна обізнаність з новим міським положенням 1870 р., про яке він прочитав низку публічних лекцій у Києві [46, арк. 7; 224; 266, с. 56]. Напередодні виборів 1875 р. аби закріпити своє реноме він виступив з новою лекцією, і глибоко проаналізував перші наслідки практичного втілення цього законодавчого акту, дійшовши висновку, що той наділив

міські думи та управи Росії більшою самостійністю, ніж подібні ліберальні закони Бельгії та Швейцарії [292, с. 3].

Із обранням М. К. Ренненкампа міським головою, актуалізувалася проблема сумісництва посад, на яку звернув увагу кн. М. В. Рєпнін, вказавши, що голова повинен займатися лише справами міста, а тому не слід обирати на цю посаду землевласників, заводчиків, фабрикантів, купців–підприємців [300, с. 3]. У цьому світлі киянами неоднозначно сприймалася інформація про те, що М. К. Ренненкампа, крім посади міського голови (6,2 тис. руб.) та ставки професора (3 тис. руб.) отримував у Комерційному банку ще 8 тис. руб., загалом щорічно одержуючи 17,2 тис. руб. У той же час середній розмір жалування губернатора складав 8 тис. руб. Сучасники відзначали, що він і сам не займався повноцінно своїми обов'язками і не підтримував ініціативних гласних, аби нічого не роблячи, отримувати жалування. Наслідком такого ставлення до своїх обов'язків стала гучна «справа Вільгельма Сіоні» про покражу одного млн. руб. в тому ж банку. Попри її висвітлення петербурзькими газетами міському голові вдалося вийти «сухим із води», проте ціною втрати довіри виборців [262, с. 71, 392, 441–442].

В управу на нову каденцію було обрано шість гласних: Ф. В. Івенсена, М. С. Савицького, І. М. Хижнякова, П. О. Плотнікова, В. С. Сливчанського, Є. С. Чернова [223, с. 7–11]. Перші троє було обрані вперше, а троє останніх працювали в управі з січня 1873 р., тому вони разом із І. М. Хижняковим 1877 р. виключалися із складу управи. На їх місце було переобрано П. А. Плотнікова і Є. С. Чернова та включено нових осіб – І. С. Запорожського і А. М. Личкова [228, с. 55–56]. Бачимо, що системна заміна кожні два роки членів управи набула інституалізаційної норми.

По закінченні другої каденції думи 7 квітня 1879 р. відбувся урочистий обід на честь складення М. К. Ренненкампом повноважень, де М. Х. Бунге підкреслив, що заслугою Миколи Карловича було

налагодження зв'язку між міським управлінням й губернською адміністрацією, встановлення взаємодії між думою й управою і дотримуванням гласними закону – свідомо працювати на благо міста, а не лише відбувати службову повинність, як раніше [298, с. 3].

На виборах 1879 р. кандидатами у гласні балотувалося 662 особи (при потрібних 72), що свідчило про усвідомлення киянами залежності благоустрою міста від їх активності. Зокрема, з 662 кандидатів до першої категорії балотувалися 73 особи з привілейованих верств. З другої – 92, з третьої – 90. З непривілейованих станів найбільше бажання стати гласними виявили у другій (127 осіб) і в третій (220 осіб) категорії [85, с. 160–161.]

На виборах 1879 р. знову повторилося явище обрання гласних не на своїй ділянці – 21 особа була обрана не там, куди управа віднесла його за розміром сплачуваних податків [85, с. 158]. В результаті гласними стали 35 осіб привілейованого і 37 непривілейованого стану, з яких 32 мали вищу освіту, 25 – домашню. 32 гласних були обрані повторно (44,4%).

Перед обранням нового міського голови дума прийняла рішення про недопустимість обіймання кандидатом будь-якої іншої посади аби уникнути тих проблем, які були при М. К. Ренненкампфі. Тож у результаті 22 березня 1879 р. головою думи було обрано ще одного правника – Г. І. Ейсмана, який з 43 кульками «за» і 24 «проти» отримав перемогу на виборах [232, с. 75–76].

Сучасники відзначали його як людину цілеспрямовану, з твердим характером, яка любила тримати все під контролем. Його заслугою було заснування Товариства взаємного кредиту, яке сприяло розвитку житлового будівництва у Києві й піднімало авторитет голови серед гласних думи [269, с. 70–71]. У березні того ж року було обрано нових трьох членів управи – В. Р. Коломійцева, М. С. Савицького та С. М. Сольського [233, с. 78–82], а секретарем продовжував лишатися нотаріус О. Я. Шебанов [234, с. 93]. Однак, через його переїзд у Кам'янець-Подільський дума до жовтня лишилася без секретаря. Лише

тоді міський голова склав, а дума схвалила інструкцію про права і обов'язки, якими мав керуватися новообраний секретар. При голосуванні, з великим відривом від інших двох кандидатів, ним було обрано колезького секретаря М. М. Демочані [180, с. 152; 181, с. 275–276; 182, с. 309–312; 183, с. 330].

Для ілюстрації соціального, релігійного і освітнього складу гласних у перші три каденції звернімося до наведеної таблиці:

Таблиця 2.1

**Освітній, становий склад та віросповідання гласних
1871–1883 рр. [50, арк. 96–101]**

Термін повноважень	1871–1875 рр.			1875–1879 рр.			1879–1883 рр.		
Категорії	1	2	3	1	2	3	1	2	3
Гласні з вищою освітою	10	9	11	8	17	6	10	11	11
середньою	4	10	9	3	3	1	5	6	4
домашньою	10	5	4	12	4	17	9	7	9
Гласні привілейованого стану	15	13	24	10	20	6	12	13	10
непривілейованого стану	9	11	–	14	4	18	12	11	14
Гласні православного віросповідання	19	23	23	15	22	23	17	21	23
Юдеї	–	–	–	3	2	–	3	2	–
протестанти	5	1	1	5	–	1	4	–	1

Як видно з табл. 2.1, гласних привілейованого стану було більше лише у першу каденцію – вони отримали 52 мандати. Зате у другій (36) і третій (35) спостерігаємо рівність із гласними непривілейованих станів. Гласних з вищою освітою постійно було близько половини, що свідчить про стійке представництво у думі освічених киян. Що стосується віросповідання гласних, то воно відображало етнічний склад населення міста (див. додаток А).

Напередодні реформи 1892 р. владу цікавила залежність активності гласних від їх соціального походження. До Києва прибув сенатор О. О. Половцев, котрий зайнявся підрахунком чисельної зайнятості гласних у роботі комісій з врахуванням категорії, від якої ті були

обраними. Виявилося, що купці домінували із вагомою часткою у 45% складу усіх гласних, тоді як домовласники – 28,1% від першої категорії, 40,5% – від другої, 31,4% – від третьої [85, с. 165,178]. Встановлено, що в 1878–1880 рр. участь гласних у роботі комісій не залежала від категорії, і вони однаково були активними: за три роки у роботах комісій взяло участь 49 гласних від першої категорії, 45 – від другої і 39 – від третьої. Якщо взяти щорічну зайнятість, то 1878 р. О. С. Лєсков входив до складу чотирьох комісій, 1879 р. Г. І. Ейсман до 15, 1880 р. О. Я. Кониський до 9, і той же О. С. Лєсков уже входив до 8 комісій [85, с. 224–225].

В результаті виборів 1883 р. було переобрано 22 гласних (30,5%). Міським головою знову було обрано дійсного статського радника Г. І. Ейсмана [186, с. 91], проте у зв'язку із його смертю в квітні 1884 р. були призначені нові вибори. На них, у протистоянні з К. К. Людевіхом і бароном М. Штейнгелем, з різницею у 14 і 13 голосів відповідно, перемогу здобув статський радник комерції І. А. Толлі [26, арк. 1–12; 47, арк. 16–24; 189, с. 154–155]. Хоча він не мав вищої освіти, проте вирізнявся здібностями, що допомагало йому справлятися зі своїми обов'язками. До того ж, йому була притаманна благочинність, котру високо цінували виборці. На будівництво церкви Благовіщення він передав 75 тис. руб., а на Межигірську ремісничу школу – 10 тис. руб [269, с. 73]. До членів управи було обрано О. С. Лєскова, К. К. Людевіха, Д. А. Тимашова і С. М. Сольського, а міським секретарем лишився М. М. Демочані [187, с. 109–110; 188, с. 119].

На наступних виборах 1887 р. уже 29 гласних було вибрано із старої думи (40,3%), що було наслідком зменшення числа кандидатів у гласні: по першій категорії їх було зареєстровано 78, по другій – 135, по третій – 180 [52, арк. 14–17, 29–32, 37–44, 51–55, 60–62, 67–72]. Слід відзначити, що ця дума була особливою, адже термін її повноважень було продовжено на три роки і наступні вибори відбулися уже за новим положенням 1892 р. лише в 1894 р. [316, с. 3].

Міським головою вдруге було обрано І. А. Толлі, який з різницею у 27 голосів виграв у свого єдиного конкурента К. К. Людевіха [190, с. 80]. Однак, через стан здоров'я він відмовився від посади: склалася ситуація, коли дума лишилася без міського голови до вересня місяця. Гостра боротьба між угрупованнями гласних за посаду занепокоїла губернатора, котрий в ультимативній формі поставив вимогу обрати голову до кінця вересня, інакше він його призначить самостійно. Тоді з різницею у вісім голосів С. М. Сольський одержав перемогу над М. П. Добриніним, адже той мав з 1879 р. досвід роботи в управі. Його призначення суперечило постанові думи 22 березня 1879 р. про недопустимість сумісництва посади голови з іншими, оскільки він був професором Київської духовної академії. Питання його сумісництва розглядалося на святішому Синоді, де врешті дозволили С. М. Сольському обіймати дві посади [194, с. 208; 345, арк. 3].

Міським секретарем знову було обрано М. М. Демочані, професіоналізм якого високо цінували гласні думи та міський голова [18, арк. 1; 192, с. 101].

Діяльність цього складу думи була переломною у перетворенні Києва в модернізаційне місто, адже в той час було відкрито рух електричного трамваю, першого у Російській імперії. Тоді ж почала діяти централізована каналізація, розпочато будівництво гавані на Оболоні та споруджено новий театр. За головування С. М. Сольського (1887–1900 рр.) Київ досяг стабільного розвитку.

Певної мірою на такі успіхи думи вплинув склад гласних, які далеко не завжди отримували підтримку містян на продовження міської діяльності. Практично в усі каденції (1871, 1875, 1879, 1883 і 1887 рр.) дума оновлювалася більш ніж на 40%. Оскільки Київська міська дума була заснована першою в Правобережній Україні і набула суттєвого досвіду врядування її результати було залучено до підготовки нової реформи міського управління 1892 р. Верховна влада, готуючи її, прагнула опертися

на обґрунтовані висновки місцевої адміністрації про становище міського господарства та причини затримки його розвитку в краї.

На думку київського губернатора Л. П. Томари, відсутність повноцінного державного контролю призвела до казнокрадства серед гласних. Міський секретар думи М. М. Демочані також зауважував, що ті використовували свою посаду аби за безцінь скуповували міську власність [6, арк. 102зв.–103, 193зв.–194]. Сучасники також помітили, що за роки існування міського самоврядування Києва лише декілька осіб по-справжньому переймалися інтересами міста як от: Є. І. Афанасєв, Г. Д. Сидоренко, М. П. Фабриціус, В. М. Ніколаєв, Є. П. Шлейфер, В. М. Проценко, Д. І. Піхно, М. П. Добринін [269, с. 90].

Верховна влада врахувала зауваження міської адміністрації. Внаслідок міського положення 1892 р. число гласних у Києві допускалося не більше 80. Крім виборних гласних з правом голосу вводилися в кожен каденцію думи по одному представнику від повітового земського зібрання і духовного відомства. Ними були голова повітової управи із справ земського господарства Г. І. Вишневецький та голова духовного відомства протоієрей С. І. Трегубов [379, с. 180-183].

На виборах 1894 р. до складу оновленої думи було переобрано 22 гласних (32%). Серед усіх 62 особи були православного віросповідання, 7 – католицького, 4 – лютеранського. Відбулася зміна розстановки сил у думі: першість тепер займали чиновники, яких було 47, тоді як купців лише 20, військових – 8, й по одному священику і міщанину [313, с. 3; 347, с. 3]. Серед тих, кому кияни вже не вперше віддали свій голос і право працювати на місто були такі авторитетні діячі, як: Анатолій Гудим–Левкович і Євген Стороженко, представники давніх шляхетських родів; Михайло Дегтярьов, з купецької родини будівельників–старовірів; Федір Терещенко, цукрозаводчик; горілчаний магнат Микола Чоколов.

Цікаво простежити на скільки із запровадженням нового положення, в порівнянні з попереднім, змінився склад міських дум не лише у Києві, а й

інших великих містах. Виявилося, що серед чотирьох міст – Одеси, Харкова і Катеринослава, у Києві була найбільша частка дворян-різnochинців (76,4%), тоді як купців – найменше (22,2%). Лише у Харкові за новим виборчим законом питома вага купців не зменшилася і вони продовжували складати більшість. Склад її думи також виділяла наявність 13,7% міщан-ремісників, в той час як цей показник в інших містах не перевищував 7. Київська міська дума виділялася гласними з дворян, які витіснили купців з їх колишніх домінуючих позицій [452, с. 35].

На виборах міського голови, за підтримки киян Лук'янівки і Подолу, вдруге поспіль було обрано С. М. Сольського [347, с. 3]. Як і 1887 р., його схвалення на посаді не обійшлося без втручання адміністрації, адже в конкуренції з М. П. Добриніним голосування двічі не дало жодному з них переваг – по 40 кульок «за» і 32 «проти», і тому начальник краю схвалив Сольського на цю посаду. Членами управи стали: В. І. Трескін, М. І. Чоколов, М. І. Яроцький, В. А. Жмакін, І. А. Снежко [115, с. 2–6; 116, с. 31–32]. Міським секретарем залишили М. М. Демочані, але він відразу відмовився від виконання обов'язків [117, с. 53; 118, с. 110].

У думу 1898 р. ввійшло: 48 чиновників, 25 купців, 8 військових й по одному священику й міщанину. За фахом вони поділялися на: 25 купців, 8 техніків та інженерів, 7 учителів, 6 професорів, 4 присяжних повірених, 4 лікарі, 3 кандидати права, 2 мирових судді і 2 архітектори [349, с. 3].

На наступних виборах 1902 р. було обрано 78 гласних, серед яких 34 стали ними вперше (44%), 15 переобралися із старої думи (1898–1902 рр.), двоє із позаминулої (1894–1898 рр.), а ще 13 працювали в перших каденціях. За освітнім рівнем серед гласних 40 мали вищу освіту, 24 – середню, 14 – домашню. Наймолодшим був О. К. Гольдфарб (29 років), найстаршим – О. С. Цезарський (69 років), середній вік гласних становив 51,5 роки. За віросповіданням вони поділилися так: 66 православних, 7 католиків, 2 старообрядці, 2 лютеран та один протестант. Вагому частку у

складі думи зайняли чиновники – 45%, в той час як ще недавно домінуюча група купців склала лише 18%.

При виборах членів управи і в комісії виникла жвава дискусія щодо призначення одних і тих же осіб, попри їх некомпетентність. Підкреслювалося, що для ефективної їх діяльності слід наймати фахівців. В попередню каденцію існувало 9 підготовчих комісій, 16 – виконавчих й одна ревізійна, до яких входило 340 осіб. Протягом чотирьох років їх діяльності з різних причин вибули 71 член комісій, а переобраними стали 58. Близько у половини комісій працювали одні й ті ж гласні, які вже набули досвіду. Подібна ситуація була притаманна й наступним каденціям.

У роки першої російської революції боротьба на виборах, як і робота під час засідань набула «партійного» характеру, найгостріші дискусії були між партіями «прогресистів» і так званих «націоналістів», фактично російських шовіністів. Йшла активна агітація «проценкістів» (група колишнього голови думи В. М. Проценка), «прогресистів» (очолювані І. М. Дьяковим) та «добрининців» (гласного М. П. Добриніна). Розголосу набули збори чорносотенців на чолі з гласним П. Н. Ясногурським, заодно й – монархічних партій [353, с. 3; 354, с. 3]. До того ж, внаслідок активності новообраних 1906 р., гласні почали поділятися на «лівих» – 42 особи і «правих» – 30 [148, с. 20, 23, 26]. За ініціативою останніх відбулися неофіційні збори в будинку Купецького зібрання для обговорення актуальних питань. Серед них – кандидатура міського голови. В результаті пілотного голосування 36 голосів «за» отримав І. М. Дьяков, 8 – В. М. Проценко і 5 – П. М. Плахов [341, с. 3].

Новообрану думу в пресі називали «визвольною», бо в ній першість посіли гласні інтелектуальних професій (професори і вчителі), котрих було 21, купців – 19, чиновників – 17. Соціалістів тоді в думі не було, адже частина з них переховувалася або перебувала у в'язницях. У їхніх програмах вже тоді йшлося про вимоги прямих, загальних і таємних виборів [270, с. 3].

Лідер «прогресистів» І. М. Дьяков, який і був обраний міським головою, ще гласним минулої каденції успішно виконував обов'язок голови комісій по освітленню міста й театральної. За його ініціативи відкрився у Києві Комерційний інститут, з успіхом пройшла Всеросійська промислова виставка, а в наступні роки – Перша спортивна олімпіада в імперії і Перший всеросійський з'їзд представників міст з питань покращення міських фінансів.

Українські партії на той час не мали своїх представників у думі. Газети висвітлювали подробиці виборчих баталій та засвідчили, що жорстока боротьба точилася на кожній ділянці, де велася агітація. В результаті 1911 р. в думу пройшла більшість по списках «націоналістів», але головою обрали того ж І. М. Дьякова. Як бачимо, політичне життя Києва початку ХХ ст. відзначилося появою партійних груп, які конкурували між собою.

Нове міське положення 1892 р. спонукало до більшого оновлення корпусу гласних міської думи (69,5%). Однак її успішна діяльність в наступні каденції сприяла тому, що кияни обирали тих гласних, котрі зарекомендували себе професійними управлінцями. Якщо 1898 р. було переобрано 46% складу думи, то 1902 р. – 56%, а 1906 р. – 61% (відсотки пораховано автором).

Професійність складу думи в трьох каденціях поспіль спонукала прийняття більш перспективних і практичних рішень на користь міста. Різка зміна гласних в останню каденцію (1906–1910 рр.) була зумовлена гострою боротьбою між «партіями» проросійських «націоналістів» та міських «прогресистів», перемогу в якій отримала перша.

Отже, серед соціального складу гласних переважали домовласники, купці, чиновники та професори. Позитивною тенденцією було те, що гласних з вищою освітою щокаденції було все більше. Це відбулося і через те, що за положенням 1892 р. платники низьких податків, малоосвічені домовласники і квартиронаймачі як соціально–пасивна частина виборців

була усунута від управління містом і їх місце посіли чиновники та фахівці [490, с. 308]. Найбільшим успіхом відзначилися гласні тих каденцій, які забезпечували наповнення бюджету, а відтак стабільний розвиток міського господарства. Ними стали ті, хто мав досвід професійної діяльності та вищий освітній рівень і йшли в ногу з часом нових технологій, що їх потребувала міська інфраструктура.

2.3. Порядок роботи думи та управи, механізми контролю їх діяльності

Міське самоврядування тісно пов'язувалося із технічним прогресом і соціальною енергією мас, взаємодоповнюючи одне одного й складало цілісний живий організм. Так оцінив місце і роль самоврядування депутат Четвертої державної думи, професор Лев Веліхов й уклав схему трьох його типів: 1) англійський, з широкими повноваженнями міської влади; 2) німецький – з синтезом бюрократичного і громадського елементів і 3) французький – централізований. У Росії самоврядування втілювалося за змішаним взірцем німецького і французького типів. При запровадженні міських положень, влада керувалася державною теорією самоврядування, розробленою Лоренцом Штейном і Рудольфом Гнейстом, згідно якої на виборних членів міського управління покладалися здійснення державних завдань. Тобто за його допомогою втілювалася державна політика на місцях [366, с. 238, 242]. Наслідки такої трансформації призвели до поступового злиття значної частини самоврядних функцій з виконанням державних настанов. Це чітко простежується в історії самоврядування Київської міської думи.

Порядок внутрішнього функціонування думи був законодавчо встановлений. Вона мала збиратися до 24 разів на рік та виносити постанови, які були обов'язковими для виконання її ж працівниками в управі та найманими службовцями—професіоналами все зростаючої сфери міського життя [67]. Однак Київська дума на засідання скликала до 7

разів на місяць (у перші три каденції відбувалося до 80 зібрань на рік) з різних причин: через непідготовленість питань для обговорення, їх перенесення, дріб'язковість і дочасне закриття через відсутність кворуму. Як виборні громадяни міста гласні не охоче йшли в позаробочий час на безоплатні засідання, які з 19:00 тривали, зазвичай, до 21:30–23:00 години. Положенням не прописувалося обов'язкове відвідання гласними зібрань думи. Нерідко міський голова змушений був розшукувати гласних і запрошувати їх на засідання [85, с. 194]. Зібрання думи визнавалося легітимним при явці $\frac{1}{3}$ гласних (24 з 72). Для законності ухвали окремих рішень вистачало $\frac{1}{5}$ голосів (14) гласних, але при розгляді важливих питань – схвалення бюджету міста або питань пов'язаних з міською нерухомістю – потрібна була присутність $\frac{2}{3}$ (48) гласних. У разі відсутності потрібного числа гласних засідання переносилося і наступного разу відкривалося при будь якій їх чисельності.

Щоб уникнути відміни засідань та зменшити кількість неявок, дума розпорядилася опублікувати списки відсутніх гласних у газетах [85, с. 195]. Слід мати на увазі, що обраний в думу працював на своєму місці оплачуваної роботи: в лікарні, університеті, на біржі або в банку. Лише ті гласні, які обиралися для роботи в управі або в її постійних комісіях, одержували кошти лише на відрядження й інші витрати.

На демократичність вказує те, що у випадку не згоди із постановою думи гласний мав право подати письмово «особое мнение», яке вносилося до журналу засідань, а потім публікувалася разом із протоколами. У перші чотири каденції думи їх кількість не перевищувала семи і лише на кінець 1880–х рр. гласні стали активнішими. «Особое мнение» подавалося від групи гласних у складі 10 і більше осіб, що дає змогу стверджувати про окремі лобістські осередки у думі з тих чи інших питань. Серед гласних вирізнявся регулярністю і настирністю подачі «мнень» інженер М. П. Добринін. Більшість з них носили дріб'язковий характер, а після програшу на виборах міського голови С. М. Сольському [194, с. 208] вони

набули характеру особистої образи. Дійшло до того, що інженер був позбавлений права виступати на засіданнях думи [269, с. 91]. Тож «особые мнения» не стали дієвим механізмом впливу на діяльність думи, на що сподівався законодавець.

Склад думи скорочувався внаслідок надзвичайних обставин – чиясь смерть або виїзд з міста. Дума в цьому разі заміщала вакантні місця іншими кандидатами в гласні. До прикладу, М. К. Ренненкампф тривалий час заміняв міського голову та обіймав посаду директора Комерційного банку [266, с. 50], коли перший голова Київської думи заводчик П. П. Демидов у 1872 р. склав повноваження. У випадку ж тимчасової його відсутності (відрядження або за станом здоров'я) його підміняв заступник, який також обирався одночасно з міським головою. У випадку смерті (Г. І. Ейсмана у квітні 1884 р., І. А. Толлі 1887 р., С. М. Сольського у листопаді 1900 р. і В. М. Проценка 1906 р.) міського голову обирали заново.

Спочатку в думі робота гласних не регламентувалася, була відсутня чітка розмежованість і черговість розгляду питань, що виносилися на обговорення. Траплялося, що звіти комісій управи поступалися обговоренню винагороди міському техніку чи призначенню пенсій вдовам військових або ж питанням особистого характеру окремих гласних. Через розгляд дріб'язкових питань гласні часто покидали зал засідань, тому міський голова змушений був закривати зібрання передчасно [85, с. 196].

Ініціатива гласних також була досить низькою: у 1878 р. надійшло три пропозиції від трьох гласних, у 1879 р. – 11 від 7, 1880 р. – 12 від 14 [85, с. 209]. Всього ж за перші три каденції (1871–1882 рр.) було подано 86 пропозицій при 241 зібранні думи [137, с. 24–26]. Отож вкрай низьке відвідування й безініціативність на засіданнях думи лише підтверджують висновок сенатора О. О. Половцева, що через апатію гласних саме міський голова й управа були реальними господарями міста, направляючи його

розвиток у необхідне річище та приймаючи усі важливі рішення [85, с. 254, 268].

Міська управа за положенням 1870 р. наділялася функціями виконавчого органу, який займався, в основному, господарськими справами. До її складу обиралося 5–7 осіб, які в роботі керувалися інструкцією, схваленою думою. Однак перший склад управи (1871–1874 рр.) функціонував без неї і лише 7 серпня 1874 р. та набула чинності [131].

Найголовнішою взаємодією між думою й управою було формування з числа гласних комісій [65], більшість яких носили тимчасовий характер. Спочатку дума створювала підготовчі комісії, після яких уже формувалися виконавчі. Останні були підзвітні управі, яка після виконання тими завдань звітувала в свою чергу перед думою.

Кількість комісій досягала 54, з них постійними були наступні: фінансова, мостова, водогінна, санітарна, ринкова, шкільна, театральна, оціночна, ревізійна, з контролю торгової поліції, з єврейського питання, у справах по міських парках [209, с. 11–24]. Така їх кількість вимагала залучення великого числа гласних, хоча обов'язку працювати в комісії за положенням не було прописано. Наприклад, 1878 р. лише 36 гласних входили до тих чи інших комісій, у 1878 – 57, 1880 – 42. Багато гласних не бажали зовсім працювати в комісіях, а тому деякі з них перебували відразу у 10, а то й 15, що не сприяло ефективності їхньої роботи (див. додаток Г). Неефективність комісій підкреслював і міський голова, котрий вважав, що при відсутності у їх складі авторитетних осіб, які б відповідально ставилася до взятого на себе обов'язку, призводила до не виконання ними завдань [85, с. 224–227].

Щодо відвідуваності думських зібрань, то вона стала обов'язковою лише з набуттям чинності положення 1892 р. Згідно цього закону без поважної причини за неявку гласного на засідання його притягували до відповідальності згідно статті 1440 «Уложения о наказаних» [77]. В разі

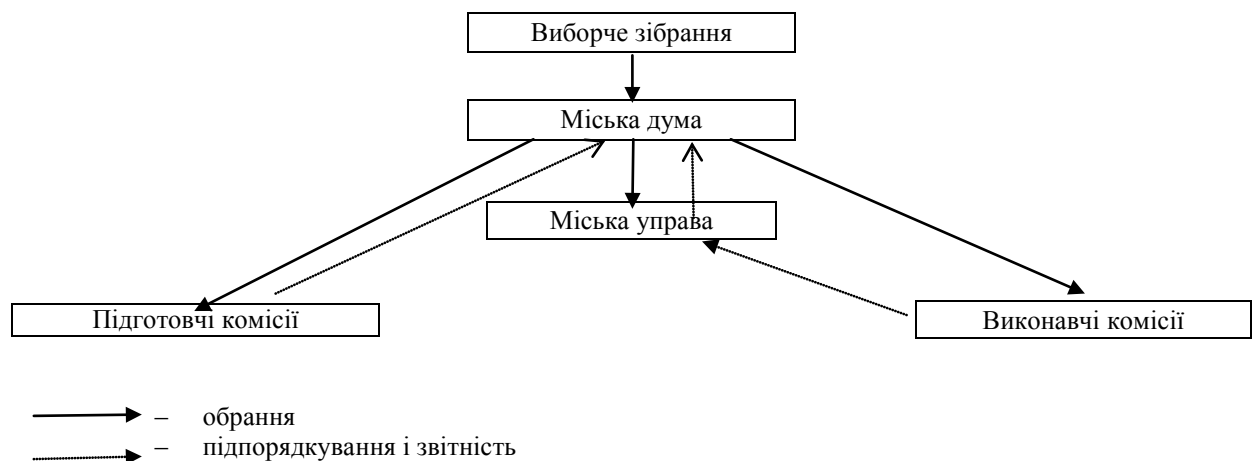
першого прецеденту передбачалося усне зауваження голови, в разі повторного – штраф 75 руб., а третього – позбавлення мандату гласного [89]. Як результат відвідуваність гласними зібрань значно покращилася (див. додаток Л).

Часто дума приймала рішення («определения»), які напрацьовували комісії: наприклад, контракти з поставщиками каменю, на брукування вулиць, з торговцями на ринках і т. п. – тобто з виконавцями замовлень думи. Пізніше вона приймала стратегічні проекти і виділяла більше коштів, а саме – про укладання водогону, каналізації, транспортної мережі та освітлення вулиць.

Міська дума вела своє діловодство згідно з інструкцією, яку вона уклала однією з перших в Російській імперії [253]. У думі його очолював міський секретар, а в управі воно зосереджувалося в канцелярії. Всі посади там заміщалися найманими службовцями на конкурсній основі, і лише міський секретар – обирався думою. У коло його обов'язків входило погодження, друкування і розсилання заздалегідь порядку денного поточного засідання, протоколювання і публікація журналів засідань думи [65]. Список питань на обговореннях доходив до 60, але фактично розглядалося менше третини.

Коротка схема міського управління наступна:

Схема №1

Питання, що виносилися на розгляд думи, не були чітко розмежовані між собою. В результаті їх розгляд розтягувалися на кілька вечорів, хоча дріб'язкові питання могла б вирішити управа. Копії постанов думи в обов'язковому порядку надсилалися губернаторові на схвалення (Розділ V міського положення 1870 р.) [77].

Тогочасний принцип міського самоврядування передбачав контроль за її рішеннями («определениями»), що його забезпечував губернатор, а в деяких випадках – міністр внутрішніх справ. Однак контроль не вважався підміною місцевої влади, бо дума оскаржувала їх рішення, часто сперечалася з губернатором та посидала свої постанови на розгляд Сенату, а іноді навіть вигравала спірні питання, а саме, коли йшлося про підвищення чи запровадження нових податків, продаж міської власності, схвалення бюджету.

Губернатор наділявся правом ініціювати засідання думи, виносити на розгляд гласних власні пропозиції, як от виділення щорічно 70 тис. руб. на утримання поліції та інші [219, с. 350–351]. Копії рішень думи у вигляді протоколів надсилалися губернаторові і його дозвіл на публікацію у «Губернских ведомостях» надавав постановам думи законності.

Часто траплялися випадки, коли дума невчасно відправляла губернатору матеріали й він не раз докоряв за це київському міському голові [85, с. 194–195]. Крім думи губернатор контролював також міську управу, якщо йшлося про договори із концесіонерами, торговцями, товариствами, підприємствами і т. п. Щоразу після укладання угоди, її передавали йому на погодження.

Ще однією формою контролю губернатора було ревізування Київської міської управи, що вперше відбулося 1887 р., адже саме там траплялися найбільші розкрадання міських коштів. Перш за все губернатор контролював щорічні бюджетні розписи, аби було виділено достатньо міських коштів на обов'язкові витрати, тобто державні. Також він схвалював напрацьовані управою щорічні обов'язкові для киян правила,

які вимагали дотримуватися чистоти на вулицях, подвір'ях, правильної їзди на транспорті, пожежної безпеки [244]. Ним схвалювалися правила їзди по місту на велосипедах, автомобілях й автобусах. Наприклад, щоб вільно їздити на велосипедах, кожен мав пройти перевірку у товаристві велосипедистів–любителів, після чого управа видавала іменну книжку–паспорт із зазначенням усіх правил поїздок [244, с. 231].

Губернатор схвалював також зміст думських «Известий . . .», в яких з 1880 р. публікувалися протоколи засідань [236, с. 702–703]. Його контроль був спрямований на недопущення впливу думи на громадську думку, бо самодержавство вважало це власною прерогативою. Адже губернаторів частіше призначали з колишніх військових, які б виконували обмежувальні функції, тоді як правник, як цивільна особа, захищав закон і робив би це ще й в інтересах ширшого загалу, а не лише самодержавства [374, с. 66].

Державний контроль зазвичай поділявся на нагляд за законністю і за доцільністю та правильністю діяльності самоврядних органів. Якщо перший тип був цілком природнім і загальновживаним у більшості держав, то другий, перетворював самоврядні інституції у дорадчі органи при адміністрації. У нашому випадку верхівний нагляд за органами самоврядування Росія успадкувала від Франції, яка після революції 1789 р. провела тотальну централізацію. Англія, попри усі потрясіння, не втратила незалежних міст–виробників, завдяки чому державний нагляд обмежився судовою відповідальністю [467, с. 271–280; 490, с. 266–290]. У Росії втручання губернської адміністрації у справи земств і міст набули звичного характеру.

Обмеження самоврядування прийшло із запровадженням міського положення 1892 р., яким верховна влада збільшила контроль за діяльністю думи та управи. Адже губернатор схвалював списки виборців, міського голову, обраних гласних та членів управи. На посаду голови, як господаря міста, зверталася найбільша увага, адже безпосередньо через нього губернатор впливав на міське управління. При схваленні його на посаді

враховувалися службові дані, що містилися у формулярному списку, зокрема його соціальне та етнічне походження чи віросповідання. Допущення небажаних осіб на таку високу посаду вважалося неприпустимим [382, с. 193].

За цим положення гласному недостатньо було просто подати «особое мнение», а потрібно було отримати згоду міського голови після перевірки його змісту на предмет законності [77]. Тобто поправка щодо законності означала, що голова відповідав, аби гласні виступали з діловими пропозиціями в рамках лояльності і підтримки верховної влади. На виконання вимог положення 1892 р. дума склала для управи нову інструкцію, яка також, як і попередня, була прийнята із запізненням – лише 25 червня 1897 р. [130]. Там прописувалося, що при ній вводилося присутствіє, до складу якого, як колегіального контролюючого органу, входили: міський голова і два члени управи. Таким механізмом управу виводили з-під контролю думи, адже тепер вона сама себе контролювала, і звітувалася не перед думою, а перед губернатором.

Внаслідок цього структура управи стала громіздкою і складалася з постійних п'яти відділів: фінансового, земельного, розпорядчого, будівельного і воєнно-квартирного. Розпорядчий, розрахунковий та секретарський відділи складали звіти думі та губернаторові. Усі без винятку члени управи, канцеляристи, секретарі і наймані техніки були прямо підпорядковані міському голові. Важливою зміною було підпорядкування управі всієї процедури виборів, тоді як дума могла лише пропонувати розподіл виборчих ділянок. Попри втрати прямого контролю над діяльністю управи дума все ж несла певну відповідальність, адже вона продовжувала виділяти кошти із бюджету міста [490, с. 314].

Взаємодія міського самоврядування і губернатора здійснювалася якраз через управу, а тому її роль суттєво зросла. Одним з прикладів співпраці управи й губернатора була освітньо-культурна сфера. 1896 р. саме на прохання управи губернатор дозволив взяти 300-тисячну позику

для заснування Політехнічного інституту [119, с. 20–21], а 1910 р. – 900–тисячну позику для Учительського інституту [34, арк. 10].

Одним із проявів втручання губернатора у справи міста може служити випадок із міським головою С. М. Сольським. Тоді генерал–губернатор краю, він же начальник Київського військового округу М. І. Драгомиров був незадоволений тим, що голова часто відмовляв у його проханнях витратити міські кошти на військові потреби. Коли Сольський не погоджувався, той йому погрожував: «...если не исполните, плохо будет» [269, с. 77].

У роботі думи й управи часто виникали непорозуміння, помилки, а то й неправомірні дії, які з'ясовувало губернське з міських справ присутствіє. Ця установа була свого роду місцевим органом адміністративної юстиції. Присутність у її складі в меншості членів міського врядування за обома положеннями була не випадковою, адже вирішення будь-яких питань визначалося простою більшістю голосів. Таким чином верховна влада убезпечувала себе від не вигідних для неї рішень. На засідання губернського з міських справ присутствіє виносилися скарги містян щодо порушення виборчої процедури; спірні питання між міським управлінням та земствами; не дотримання думою обов'язкових витрат. Але й тоді, в разі незгоди із рішенням губернського з міських справ присутствія дума мала право оскаржити його у Сенаті.

На відміну від демократичного положення 1870 р., нове 1892 р., за одним із визначень, призвело до перетворення недавно самоврядних інституцій у прикажчиків самодержавства [366, с. 297–309], а міської управи – з виконавчого органу на розпорядчий. [85, с. 254, 268] Нова їх роль інституалізувалася обіжником міністра внутрішніх справ 1893 р., в якому вказувалося, що віднині управи «носят характер правительственных учреждений и потому ... (в них) должно находится зеркало установленного образца» [458, с. 25] (Зерцало – емблема законності в Російській імперії, яка була обов'язковим атрибутом державних установ).

Тобто закон інтегрував управу, як виконавчий орган міського врядування, у систему державного апарату. В результаті міський голова і вся виконавча ланка міського управління стали державними чиновниками та могли піддаватися під суд та каратися губернською адміністрацією. Згідно обох міських положень голова отримував 4 клас чиновника, а члени управи за положенням 1892 р. – 8 клас [77]. Одним із прикладів кримінального провадження у Києві була справа 1902 р. про перевищення повноважень члена міської управи І. А. Снежжа, котрий за рішенням губернатора сів на лаву підсудних [11, арк. 1–2]. Таким чином відбулося обмеження влади думи, узалежнення її від державних інституцій і зокрема від губернатора, котрий крім наглядача за законністю тепер став стежити і за доцільністю її дій, чим перебрав на себе усі важелі контролю та впливу на її діяльність.

Тож верховна влада ліквідувала ті елементи самостійності міського управління, котрі діяли за положення 1870 р., в результаті чого дума опинилася у ролі «вершника без коня» [490, с. 97–115]. Це призвело до послаблення діяльності міського управління – працюючи на зібраннях думи, в управі, гласні боялися викликати невдоволення губернатора, менше проявляли ініціативу, реальні потреби міста ставали другорядними, адже державні були найголовнішими.

Отже, завдяки реформі міського управління кияни отримали право формувати свій орган влади на виборах. Не всі мешканці Києва активно відгукнулися на можливість брати участь в управлінні містом, адже більшість з тих, хто отримав виборчі права, були малоосвіченими. Публічних лекцій правників було недостатньо для розуміння значення міського положення 1870 р. Закономірністю виборчих практик у перші каденції були низька явка (в середньому 20%), поширена практика підкупу голосів за довіреністю й обрання гласних не з власної категорії. Запроваджене 1892 р. нове міське положення покликано було ліквідувати ці недоліки, а тому з корпусу виборців було усунуто неосвічених і малозаможних містян. Внаслідок цього число мешканців, які наділялися

правом голосу зменшилося з, в середньому, 3%, до менше, ніж 1% від усього населення Києва. Це дало позитивний результат щодо активності містян на виборах – явка складала в середньому 41,2%. Тож констатуємо, що виборчі практики успішно реалізувалися на місцевому ґрунті, а містяни стали більш активними учасниками виборчого процесу.

Аналізуючи склад корпусу гласних, відзначимо зростання серед них осіб, які отримали вищу освіту – якщо за положенням 1870 р. їх було близько третини, то після 1892 р. – не менше половини. Соціальний склад також зазнав суттєвих змін, адже спочатку у думі переважали домовласники та купці, а вже на початку XX ст. – чиновники–професіонали, які були відповідальнішими, частіше відвідували засідання думи та пропонували дієві починання щодо покращення господарства міста.

Завдяки розподілу на розпорядчий і виконавчий органи, влада Києва спромоглася зосередитися над обговоренням стратегічних питань щодо благоустрою і практичних шляхів їх втілення. Інструкцією дума підпорядкувала собі управу, визначивши поле її діяльності та форми звітності. Запровадження комісій із залученням до них фахівців з міського господарства, збагачених європейським досвідом містобудування, забезпечило швидкі темпи розвитку Києва. За законністю, а згодом і доцільністю діяльності міської влади стежила спеціальна державна інституція – губернське у міських справах присутствіє, очолюване губернатором. Констатуємо, що за положенням 1892 р. роль думи значно ослабла, адже призначення на посаді міського голови, формування кадрового складу управи перейшло у відання губернатора. До того ж, крім голови, на державну службу перейшли й усі члени управи, а відтак при правопорушеннях вони могли віддаватися під суд. Це дозволило верховній владі повністю контролювати виконавчу ланку міського врядування і не лише спрямовувати їх діяльність на розвиток міста, а й використовувати як механізм втілення державних, в тому числі військових, інтересів на місці.

РОЗДІЛ 3. МУНІЦИПАЛЬНИЙ БЮДЖЕТ КИЄВА

Ринкові відносини, які почали утверджуватися внаслідок ліберальних реформ в Росії, сприяли розвитку приватного підприємництва, торгівлі, житлового будівництва, заснуванню кредитних товариств та банків. Київська міська дума за положенням 1870 р. отримала можливість формувати бюджет із так званого оціночного збору (податку) з приватних міських садіб та збору з торгівлі і промислів. А також від неподаткових джерел – з міських підприємств і будівель, нерухомості та землі.

Київська міська дума, як самоврядний орган міста, отримала реальний важіль змінити воєнізоване «гарнізонне» місто і піднести його до регіонального центру економічного життя Правобережної України, відродивши історичне його значення для краю. Цьому прагненню далеко не завжди сприяла центральна влада. Як відзначив Лев Веліхов міністри фінансів, навіть С. Ю. Вітте, ніколи не були міністрами господарства, а лише ревними хранителями державного казначейства – вони бачили в матеріальних домаганнях міст лише недоречні докучання [366, с. 430].

3.1. Джерела формування

Закон встановлював стійке джерело наповнення міського бюджету – оціночний збір (податок) з нерухомого майна містян по вартості, або доходності садіб. Тобто кошти надходили переважно від приватногосподарської власності. Інші надходження з'явилися в процесі діяльності господарського і фінансового органу думи – управи. Щорічний проект бюджету готувала фінансова комісія, яка складала розпис кошторису, звітувала про доходи і витрати, контролювала виконання контрактів, сплату боргів, виплату жалювань та пенсій. Скарбницю міста

наповнювали кошти з віддачі в оренду або продажі міського майна (землі та приміщень) та від зборів з документів на право торгівлі і заняття промислами. Окремо йшлося про збір з власників трактирів, постійних дворів, квартиронаймачів, з утримувачів коней, екіпажів і т. п. Будь-який місцевий збір чи мито дума могла запровадити при умові схвалення його міністром внутрішніх справ.

Якщо у приміській території були підведені комунікації їх також обкладали таким же збором. Від його сплати звільнялися культові споруди, будинки церковнослужителів, богоугодні й державні навчальні заклади, неприбуткові державні й міські споруди, а також садиби жителів, оцінені менше 100 руб.

Оціночний збір розглядався як місцевий тому, що суб'єкт податків був лише власник нерухомості, а тому йому «местные интересы, и нужды должны быть ближе сердцу собственников, чем прочего, более или менее случайного населения» [428, с. 68]. Його розмір встановлювався міською думою у розмірі не більше 10% чистого прибутку від нерухомого майна або 1% їх вартості. У Києві він з'ясовувався оціночною комісією після огляду нерухомого майна. Впродовж одного місяця після оголошення розміру стягнення його можна було оскаржити [67].

Про дразливість і повсюдне невдоволення ним містян свідчать чисельні скарги, серед яких був навіть мільйонер Л. І. Бродський, чий аргументи, однак, комісія не врахувала. Його майно було оцінено в 50 тис. 400 руб., з яких він мав сплатити 1164 руб. збору [41, арк. 632]. Подібною була ситуація із державними установами. Управління Південно–Західної залізниці скаржилося на завищену оцінку валового доходу від будинку, яка була визначена у 80 тис. руб. Відповідно воно мало сплатити до двох тисяч рублів. Натомість ця скарга, на відміну від скарги Бродського, виявилася справедливою й комісія думи переглянула її й оцінила його з 110 тис. на 80 тис. рублів [41, арк. 672].

Дума, спираючись на положенням 1870 р., звільняла від оподаткування тих, хто мав сплачувати менше 1 руб. 50 коп. [205, с. 6–7]. Траплялися і суперечні випадки і тоді дума відстоювала власні інтереси для наповнення коштами скарбниці міста. Наприклад, 1873 р. інженерне відомство Київської фортеці ухилялося від оподаткування власних квартир, мотивуючи це їх розміщенням у межах території фортеці. Дума домоглася виконання закону, зумівши вдало протистояти керівництву Київській фортеці і губернській адміністрації [218, с. 346–348]. 1884 р. між думою й Військовим відомством знову розгорівся конфлікт навколо будівель межі фортеці (еспланади), тому, що воно не сплачувало збір. Дума резонно відмовлялася їх обслуговувати. Обом сторонам протягом багатьох років доводилося «шукати правди» у Сенаті аби досягти компромісу [269, с. 90].

Домовласницький склад перших дум породив таке явище як використання службового становища членами оціночної комісії, які «забували» оцінити сотні будинків, а решту проводили аби як, часто на око, що було вигідно заможним містянам. Як зазначав сучасник, при поданні скарги можна було не розраховувати на її позитивне вирішення, адже вони розглядалися тими ж членами комісії, які не були зацікавленні у переоцінці нерухомості. Навіть на початку ХХ ст. це явище було настільки поширеним, що воно стало на порядку денному Першого всеросійського з'їзду діячів з міського благоустрою в Одесі, де знаний фахівець з економічних питань В. М. Твердохлебов зазначав, що старі будинки оцінювалися в десять разів дешевше нових, умоглядно [249, с. 7; 269, с. 82; 397, с. 118].

Після запровадження положенням 1892 р. майнового цензу виборців не менше 1,5 тис. руб., в управу надходили скарги домовласників уже на заниження оцінки нерухомого майна, що позбавляло їх виборчого права. Міський голова С. М. Сольський з цього приводу твердив, що штучне завищення оцінки майна сприяло б зростанню серед них дрібних

власників, які не розуміли справжніх інтересів громади, а тому «создают широкую арену для происков и интриг отдельных лиц для достижения собственных выгод» [31, арк. 58]. Тож можемо констатувати виняткову роль оціночного збору як політичного інструменту і показника прагнення й можливості містян впорядковувати місто.

Верховна влада з 1894 р. запровадила квартирний податок на користь держави, чим позбавила суттєвих надходжень до міської скарбниці, адже квартиронаймачі сплачували державі 1,7–10% від плати за найм приміщень. Ще сучасник відзначав прагнення міста скоротити загальну суму «приходящегося на город раскладочного земского и государственного налога» [249, с. 7]. Тому Київ уже 1900 р. опинився далеко позаду обох столиць та Одеси щодо надходжень оціночного збору відносно власного бюджету міста: у Москві він давав – 25,6 %, Одесі – 19,9%, Санкт–Петербурзі – 18,2%, Ризі – 17,2%; Харкові – 16,1%; Києві – 10,5%; Чернігові – 7,1%; Херсоні – 3,4%.

Завдяки активній забудові Києва на початку ХХ ст. надходження від оціночного збору до бюджету значно зросли і вже 1913 р. його питома вага становила 17,3 %, тоді як у Москві – 14,7%, у містах Лівобережної України – 9,8 [139, с. 12]. У грошовому еквіваленті збільшення відбулося у 21 рази, що було показником зростання контрольованої приватної забудови в місті (див. додаток Р).

Друга категорія прибутків до міської скарбниці складалася із зборів і мит. Так, акцизний збір з кошерних предметів стягувався з підприємців євреїв. Щорічно він зростав з умовою, що міська влада витрачатиме частину коштів на користь Єврейської лікарні, кладовища, на виплату рабину, сиротам та інші потреби єврейської громади Києва. Через неконтрольоване переселення юдеїв 1891 р. верховна влада постановила частину коштів з кошерного збору спрямувати на утримання додаткового штату поліції, яка б наглядала за новоприїжджими [229, с. 299–300; 230,

с. 427–428; 524, с. 522–523; 139, с. 15–16]. За увесь час цей збір зріс у 7,6 разів і 1914 р. становив 177 тис. руб. або ж 4% питомої ваги бюджету.

Наступну групу становлять надходження від трактирного промислу, торгових закладів і промислових свідоцтв та патентів. Це були постійні джерела прибутків, які зростали, а найбільший приріст мали збори з трактирного промислу, які збільшилися у сім разів. Дума щорічно встановлювала їх розмір, коригуючи розцінки відповідно до зміни їхньої кількості та місця розташування [214 с. 2–4; 217, с. 311].

На початку ХХ ст. їх кількість подвоїлася, чим скористалася поліція, яка змушувала підприємців і купців при оформленні документів на торгівлю сплачувати «данину» поліцмейстерам, котрі «не любили», говорячи словами Миколи Гоголя, пропускати те, що саме пливло в руки. Одним з них був пристав Подільської дільниці Михайлов, котрий брав з юдеїв гроші, а з православних – товари, за що був звільнений з посади і відданий під суд [269, с. 30].

Завдяки зростанню числа підприємців та розмірів їх діяльності збір з промислових свідоцтв збільшився у 8,8 рази, чому сприяла постанова думи стягувати з торгівців 1 і 2 –ї категорій 15% з їх прибутків, а з 3–5–ї – 10%. З промислових підприємств 1–5–ї категорій стягували 15%, а з дрібних – 10%. Надходження від торгових патентів були меншими і зросли лише у 4,6 рази, при тому, що думою прийнято норму стягнення в 20% від державного патентного збору з алкогольних напоїв [201, с. 22; 203, с. 10].

Особливим джерелом надходжень були прибутки від підприємств, що здавалися містом у концесію одному чи декільком підприємцям. Ця практика в Російській імперії набула поширення у другій половині ХІХ ст. За приклад їх запровадження бралася Франція, монархи якої віддавали громадські роботи «фінансовим інвесторам» – антрепренерам (від фран. «entrepreneur» – підприємець).

Їхня суть полягала в договорі між міською владою та підприємцем, згідно якого перша сторона надавала право діяльності і створювала певні

умови (виділення землі й приміщень), а друга – щорічно віддавала у міську казну певний відсоток чистого прибутку. Вони сприяли появі нових робочих місць та модернізації технологій, адже переважна більшість підприємців приїздили із заходу й привозили з собою новітні технології [461, с. 314]. У Києві прикладом таких договорів були: 1871 р. з водогінним і газовим товариствами, 1889 р. – з Київською міською залізницею (далі ТКМЗ) та 1890 р. – з каналізаційним товариством [196, с. 497–505; 204, с. 23–26; 206, с. 11–21]. За усіма договорами підприємства із нерухомістю та технікою могли переходити безплатно у власність міста через 10–20 років. Укладання такої кількості угод зумовлювалося неспроможністю через брак професійних кадрів та коштів самостійно створювати міські прибуткові підприємства.

Містам вкрай не вистачало коштів, тому міністерство внутрішніх справ видало 26 жовтня 1896 р. обіжник, в якому міським управлінням рекомендувалося відмовлятися від концесій та розбудовувати власні підприємства [355, с. 129]. Цей державницький захід був зумовлений і тим, що домовласницький склад Київської, як й інших міських дум в імперії, підтримував лише приватну ініціативу. Проте концесіонери також не надто дбали про інтереси міста. Цей «сигнал» дав поштовх для нового вектору діяльності думи, який остаточно ствердився на Київському всеросійському з'їзді міських діячів 1905 р. На ньому представники міст проголосували за муніципалізацію підприємств. Саме після нього Київська міська дума вирішила викупити каналізацію і ТКМЗ [148, с. 26, 38].

Від прибутків концесійних підприємств – а це газове, водогінне і каналізаційне товариства – дума з початку не отримувала коштів, адже ті обслуговували населення задля своїх прибутків. Лише після вдало укладеного міською владою 1890 р. договору з електричним акціонерним товариством «Савицький і Страус» до міської скарбниці почав надходити певний відсоток від його прибутків. По його закінченню 1899 р. було підписано нову угоду з електричним товариством «Уніон», за умовами

якого місто отримувало від 5% до 8% його прибутку [101, с. 20; 178, с. 255–256]. Потім надходження від нього зросли в 175,4 рази (див. додаток Р). Другим підприємством, що давало місту кошти, було ТКМЗ, за умовами договору з яким, те сплачувало у міську казну 1,5–3% від свого прибутку, або не менше 5–10 тис. руб. щорічно [138, с. 1–37; 414, с. 18]. Отже, надходження від трамвайного підприємства зросли у 15,2 рази (див. додаток Р).

Важливим джерелом прибутків були також кошти від торгових мит, які стягувалися за ввіз та вивіз товарів через київські склади, дніпровські пристані і залізничний вокзал. Надходження від них хоча були й невеликі, проте постійними.

Запроваджений думою 1896 р. каналізаційний збір брався з установ, товариств, власників садиб за підключення їх до централізованої мережі міста. Протягом 18 років він зменшився майже вдвічі, адже саме в перші п'ять років відбувалося найбільше підключень до каналізації. В подальшому вона не розширювалася і плата за приєднання абонентів зменшилася.

Стабільні надходження приносив візницький збір, який поділявся на легковий і ломовий. Суть його полягала в тому, що міська влада брала з візників плату за користування площами і вулицями, попередньо погодивши через візницьку комісію з власниками розмір його стягнення.

Потреба наповнювати міську казну спонукала думу постійно переглядати розміри та види зборів і мит. Спеціально створена комісія з пошуку нових джерел прибутків запровадила збори з власників кінних екіпажів, автомобілів та велосипедів, утримувачів собак та коней. З 1882 р. встановлювався такий їх розмір за рік: з коня першої категорії – 8 руб., другої – 4 руб., із закритого екіпажу – 10 руб., з відкритого – 5 руб., з карет, ландо, омнібусів, диліжансів і катафалків – по 15 руб. Із появою 1912 р. автомобілів і велосипедів їх власники сплачували по два руб., а утримувачі собак – один руб. Київські тарифи не були завищеними, бо,

скажімо, Бахмутська міська дума встановила збір з візників 3 руб. 25 коп. У Москві стягувалося на один руб більше, тоді як у Санкт–Петербурзі тарифи були меншими, що було пов’язано з кількістю у місті екіпажів та транспорту [5, арк. 18; 139, с. 13–14; 458, с. 206; 460, с. 311]. Всього ж за 32 роки сума цих зборів зросла в п’ять разів (див. додаток П).

Київська влада щоб покращити медичне обслуговування після кількох спалахів епідемій запровадила лікарняний збір (1904 р.), згідно з яким кожен містянин сплачував один руб. [12, арк. 12]. Та ж комісія з пошуку нових джерел прибутків склала звіт про кількість вантажів, які прибували залізницею до Києва. За її висновками дума запровадила попудний збір із міжміської залізниці, який використовувався на поліпшення під’їзних шляхів. Верховна влада дозволила користуватися ним лише з 1910 р. та й то за умови, якщо в думи на ці роботи бракувало б власних коштів. Насправді ж надходження від попудного збору поступили у міську скарбницю лише в останні два роки перед Першою світовою війною і принесли немалі кошти: 1913 р. – 112,4 тис. руб. і 1914 р. – 95,4 тис. руб. [80; 139, с. 9; 148, с. 16].

Стійким і регулярним джерелом бюджету були кошти від міської власності, до якої входили: будинки, базарні лавки й павільйони, землі, ліси, сінокоси, гавань і театри. Зазвичай, дума здавала їх в оренду або ж продавала. Найбільшу питому вагу серед них займали надходження від оренди торгових лавок і павільйонів, які зросли у 10,7 разів і 1914 р. давали 713,7 тис. руб. (див. табл. 3.1)

Міська влада при здачі в оренду землі, сінокосів й лісів та будинків, як зауважили економісти, отримувала занижені кошти, хоча надходження від землі й лісів зросли у 17,6 рази. Це було наслідком того, що дума залишила у міській власності більшість земель (8,754 тис. десятин, крім садків, скверів, казарм, каналізації і міських забудов) і лісів (3,180 тис. десятин). 4,254 тис. дес. займали ще поля, сінокоси, огороди, хутори, садиби, склади, забудови приватних осіб і берегові лінії. Найбільше від

оренди землі й лісів Київ отримав 1912 р. – 230,8 тис. руб., хоча за підрахунками П. Л. Кованька міг розраховувати на один мільйон [421, с. 143–152]. Інтенсивно використовувалися 96,9 дес. – під складами і садибами (40,277 тис. руб.). Інші 2919 дес. приносили всього 58,848 тис. руб. Орендована земля під забудову здавалася на 6–12 років, тому капітальних забудов на них не велося і дума отримувала незначні кошти. За законом 23 червня 1912 р. про забудову термін оренди збільшився від 36 до 99 років, що збільшувало надходження до міської каси, особливо від житлового будівництва.

Міським лісом вважалася «Пуща–Водиця» (3,180 тис. дес.), через неефективну оренду якої з торгів по незмінній ціні з 1875 р. місто отримувало невеликі кошти: у 1906 р. – 44 тис. руб., а 1914 р. – 84 тис. руб. Також надходили гроші від оренди сінокосів, рілничої землі, городів, хуторів (у межах міста) і садиб, які на 1914 р. складали 64,244 тис. руб. Від дачних ділянок місто 1906–1914 рр. отримувало від 16 до 25 тис. руб. [147, с. 3–23].

Особливе занепокоєння думи викликали зайняті Воєнним відомством міські землі. Зокрема 1,320 тис. десятин були під Київською фортецю та еспланадою, з яких 830 десятин 1,365 тис. кв. саж. – під фортечними спорудами й установами Воєнного відомства, з яких більше половини – «пустопорожні» землі. Біля 300 десятин воно здавало в оренду ще з 1883 р., хоча землі і вважалися «спірними», захопленими у міста.

До 1912 р. в оренді перебувало 337 ділянок, за яке відомство отримувало 28,523 тис. руб. щорічно, а з наступного року мало б – 60 тис. руб. Крім цього орендаторам дозволялося займатися будівництвом, що суперечило плану забудови Києва, в той час як місто потребувало вільної землі для заселення. Міська влада вимушена була віддавати все нові значні площі земель для військових таборів (355 дес.), стрільбищ (425 дес.) і плацу під літнє навчання військ (532 дес.). Дума наполегливо вимагала передачі місту земель, взятих для потреб фортеці, адже вони

«використовувалися не для воєнних потреб, а для отримання вигоди» [258, с. 13–38].

Таблиця 3.1

**Надходження від здачі в оренду
землі, лісів, будинків, торгових лавок і павільйонів
1871–1914 рр. [139, с. 8–9; 242, с. 6–13]**

Рік	У тис. руб.			Рік	У тис. руб.		
	від землі й лісів	від будинків в	від торгови х лавок і павільй		від землі й лісів	від будинків в	від торгови х лавок і павільй
1871	12,7	12,7	66,9	1893	62,3	73,5	269,2
1872	10	13,7	80	1894	57,4	73,6	261
1873	104			1895	60,6	73,2	282,8
1874	115,5			1896	66,2	72,8	292,4
1875	20,7	20,9	97,2	1897	112,7	73,1	306,1
1876	22,3	36,1	107,5	1898	151,9	80,8	299,7
1877	22,3	46,9	108,1	1899	160	108,4	316
1878	26,5	47,8	107	1900	119,9	125,1	400,5
1879	35,2	57,2	116,1	1901	101,3	151,5	388,2
1880	25,3	66	138,6	1902	86,1	153,5	398,9
1881	24,1	77,5	135,3	1903	151,8	162,2	385,6
1882	32,3	75	139,6	1904	109,9	172,5	368,4
1883	27,8	79,9	142,6	1905	103,3	211,3	409,9
1884	28	79,6	162,7	1906	130,6	257,4	409,8
1885	41,8	74,2	184,4	1907	152,5	165,9	431,3
1886	43,1	74,3	217,3	1908	164,3	176,9	453,9
1887	41,6	79,9	232	1909	171,3	217,9	475,1
1888	45,7	75,7	258,5	1910	191,5	225,9	529,9
1889	82,4	76,3	276,2	1911	200,7	192,2	561,4
1890	57	71,4	277,4	1912	230,8	304,2	587,6
1891	39,5	71,5	294,5	1913	227,7	356,7	681,9
1892	48,6	74,1	272,4	1914	223,5	368,6	713,7

Надходження від оренди гавані й приміщень театрів за весь час складали невеликі кошти – в середньому до 30 тис. руб. на рік, проте засвідчують повний контроль думи над своєю власністю. Користування міськими берегами й водним простором Дніпра регламентувалося інструкцією, складеною береговою комісією [129, с. 71–72]. З відкриттям 1901 р. гавані на Оболоні до міської скарбниці щорічно надходили кошти від зимування і за стоянку суден круглий рік. Наприклад, за 1902 р. в скарбницю надійшло: за зимову стоянку з парових і непарових суден, пралень і плотів – 1,271 тис. руб.; за причал вантажів – 23,434 тис. руб.

[167, с. 2–3] Отже, від міської власності дума отримала зростаючі надходження: у 9,8 разів.

Довгий час Київ не мав власних підприємств, поки дума не облаштувала 1888 р. скотобойні, які існували й раніше, але були приватними. Ті містилися на подвір'ях, де забивали тварин без дотримання правил ветеринарно–санітарної експертизи м'яса, тому викликали незадоволення киян. Врешті саме через скарги мешканців дума у грудні 1888 р. відкрила власні скотобойні, які розміщувалися по вул. Васильківській, 137, а всі приватні зачинила, монополізувавши цей вид діяльності.

З відкриттям міських скотобоєнь не дозволявся посадибний забій навіть баранів, який проводили з релігійною метою мусульмани; для них відводилося спеціальне приміщення. Міські скотобойні швидко набули популярності, адже лише у 1891 р. на них забили 125,379 тис. голів, а худобу приганяли і привозили з Полтавської, Чернігівської і навіть Херсонської та Катеринославської губерній. Через велику кількість забитих тварин Либідь, в яку спускали стічні води, мала червоний колір [195, с. 420–421; 271, с. 815–818; 478, с. 245–247]. Дохід від скотобійні був великий і він був непрямим податком на населення [420, с. 14–15]. Стабільний прибуток надходив від відкритого 1889 р. адресного столу, який реєстрував приїжджих і видавав їм тимчасові паспорти.

Надходження від скотобоєнь у міську скарбницю зросли у 2,4 рази, а від адресного столу – у 2,8 рази [139, с. 8-9; 242, с. 7–12].

Всього ж прибутки від міських підприємств вирости у 4,7 рази. Питома вага їх у міському бюджеті збільшилася у півтора рази – з 11,2% до 16,8%, що було незначним показником, адже міські підприємства Москви давали 50% від усіх надходжень до бюджету. У Західній Європі цей відсоток був набагато вищим і дозволяв взагалі не обкладати населення міськими податками. Зокрема, в кінці XIX ст. у багатьох німецьких містах влада щороку могла видавати по 500–600 марок на сім'ю,

а в деяких містах Швеції користування трамваєм і телефоном було безкоштовним [460, с. 317, 373–374], що є прикладом тодішнього європейського виміру самоврядності міста.

Так звані «інші» джерела, які 1871 р. з 7% питомої ваги посідали останнє місце, а 1914 р. із 30.5 % – перше. У грошовому еквіваленті їх показники взагалі збільшилися у 73 рази (див. додаток Р). Запорукою стрімкого зростання надходжень було: віднесення до них державних дотацій, спеціальних капіталів, продажу міської землі, недоїмки за попередні роки, різного роду штрафи, вирахування, джерела прибутків, які не підпадали під попередні категорії і т.п.

Зокрема, від державних дотацій найбільшими були кошти за розквартирування військ, які почали надходити з 1875 р. Тоді дума отримала всього 30,3 тис. руб, а вже 1914 р. – 465,2 тис. руб (це при тому, що витрати міста на армію були значно більшими).

Крім них держава з початку ХХ ст. надавала місту гроші на утримання поліції, які 1906 р. складали 14,9 тис. руб., а вже 1914 р. – понад 101,8 тис. руб. (знову місто доплачувало велику суму).

Утримання поліції також належало до питань, з яких міська дума тривалий час не знаходила спільної мови з державною адміністрацією. З самого початку діяльності думи йшлося про створення київської міської поліції, проект якої розроблявся і в канцелярії губернатора, і комісією управи. Дума не заперечувала проти її створення, однак брати на себе повне утримання, вважала затратним для міста. Тим більше, що їй доводилося підтримувати порядок не лише серед киян, а й серед паломників, які тисячами прибували до київських святинь як з російських міст, так й із-за кордону. Так само як і серед робочих, які прибували до Києва з усіх куточків імперії, на місцеві фабрики і заводи, одні з них не затримувалися у місті, а інші – перебували тут тимчасово. Думська комісія виділила на утримання поліції 54 тис. 740 руб., тоді як всього треба було 70 тис., а віднайти такі кошти дума не могла без збільшення стягнень із

зборів. Перший штат київської поліції був схвалений 1875 р. і утримувалася вона частково на кошти міста (60 тис. руб) і міністерства внутрішніх справ, яке виділило 57 тис. руб на три роки, аби переконатися в доцільності такого досвіду співпраці.

Тоді ж постало питання про запровадження поліцейського телеграфу, на якому наполягав генерал-губернатор, який вважав, що порубіжний край мусить мати телеграфне сполучення. Для цього із міського бюджету потрібно було виділити значні кошти, яких дума не мала, а міністерство, хоча й обіцяло, але надало їх.

Питання утримання поліції за рахунок міста й надалі залишалося спірним. Так, дума 10 січня 1901 р. розглядала пропозицію губернатора, яка надходила від начальника краю, про збільшення витрат міських коштів на утримання знову таки київського поліцейського телеграфу.

До честі думи, вона не знітилася перед представниками верховної влади і постановила довести до відома губернатора, що міське громадське управління вважає не можливим виконати це прохання. Цей протокол думи згодом розглянуло губернське у міських справах присутствіє, на якому губернатор більшістю голосів 12 лютого 1901 р. уже зобов'язав думу взяти на себе усі витрати, пов'язані із телеграфом для київської поліції.

Однак дума не здалася і на засіданні 21 березня залишила у силі свою постанову від 10 січня 1901 р., підсиливши її переконливими аргументами 6–7 статей міського положення. У них вказувалося, що виплати відбуваються лише за штатним розписом, який затверджений Державною радою ще постановою від 12 листопада 1879 р. Там прямо вказано, що київський міський поліцейський телеграф віднесено на утримання державної казни. Ще раніше 7 лютого 1879 р. подібний указ видав і Сенат, роз'яснивши, що місто власним коштом задовольняти поліцейські потреби, які не передбачені штатом, не зобов'язане. Отже дума відстояла своє право розпоряджатися міськими коштами [42а, арк. 2].

Дотації надавалися й на освітньо–культурну сферу, які стали відчутними лише в 1912–1914 рр. – в середньому по 152 тис. руб. щороку. У той час як дума витрачала ще по 800 тис. руб. власних коштів. Тож держава віддавала в опіку самоврядному місту не лише культурно-освітню сферу, а й змушувала нести великі витрати на військо та поліцію.

Спеціальні капітали вирізняла нестабільність, хоча згодом їхнє зростання все ж принесло місту дивіденди. У різний час до них входили кошти від пенсійного капіталу, плати за навчання в школах, лікування у міських медичних закладах та інше. Якщо 1875 р. надійшло 30,2 тис. руб, то 1914 р. – 303,8 тис. руб.

Стабільні кошти дума отримувала з продажу міської землі, особливо активно в перші десять років, адже тоді місту грошей бракувало найбільше.

Таблиця 3.2

**Надходження від продажу міської землі
1871–1914 рр. [137, с. 89–92; 139, с. 11; 421, с. 137]**

Рік	У тис. руб.	Рік	У тис. руб.
1871	48,9	1893	12,1
1872	6,1	1894	9,3
1873	13,3	1895	–
1874	95,5	1896	–
1875	49,7	1897	–
1876	23,2	1898	0,8
1877	6	1899	50,8
1878	13,8	1900	70,3
1879	23,1	1901	17,8
1880	20,1	1902	12
1881	24,6	1903	13,2
1882	9,4	1904	5,9
1883	7,9	1905	4,1
1884	25,5	1906	60,1
1885	13,3	1907	4,3
1886	10,2	1908	19,5
1887	6	1909	9,3
1888	14,9	1910	4,8
1889	27	1911	1,8
1890	5,6	1912	156,6
1891	10,9	1913	8,5
1892	5,5	1914	17,5

При аналізі даних табл. №3.3 кидається в очі, що в період 1895–1898 рр. від продажу землі надійшло всього 800 руб., тоді як у 1912 р. – 156,6 тис. руб.

З таблиці вміщеної у додатку П можна зробити наступні висновки: загальноміський бюджет виріс у 16,7 рази; основні джерела його наповнення зазнали кардинальних змін: якщо 1871 р. найбільші надходження були від міської власності (47,3%) і зборів і мит (36,6%), то 1914 р. – від «інших» джерел (30,5%) і міської власності (27,5%); динаміку зростання у грошовому еквіваленті продемонстрували «інші» надходження – у 73, а найменшу – надходження від зборів і мит – всього у 3,8 рази.

Для благоустрою міста дума в перші каденції мусила вдатися до позик. Завдяки європейському досвіду в Російській імперії уже був напрацьований механізм та умови їх використання. При зверненні до міністерства внутрішніх справ про надання позик, міська дума, крім її розміру і спрямованості, мала вказати список джерел щорічних виплат по відсотках, через які верховна влада мала змогу бачити погіршення чи покращення фінансового становища Києва [382, с. 221].

За взірець була взята така орієнтовна шкала оптимальних термінів позик, яка успішно використовувалася європейськими містами:

Таблица 3.3

Типові напрями і терміни надання позики

Мета позики	Термін (у роках)
На покриття дефіциту (випадкового, незапланованого)	3
Задоволення короточасних потреб (виставки, боротьба з епідеміями)	5
Трамвай	30
Шкільне і лікарняне будівництво	40
Водогін	45
Каналізація	50
Підприємства по освітленню	60–75
Придбання землі	80

В Російській імперії 80% позики містам надавалися державою у вигляді випуску облігацій кількома частинами. До 1892 р. Київська дума

через неспроможність вигідно розмістити випущені облігації на ринку, навіть при низькій річній ставці у 3,5–7%, активно до них не вдавалася [366, с. 383–385]. Першою державною облігаційною позикою стала 500-тисячна витрата на спорудження будинку Київської думи, взята 1876 р. [227, с. 293–294] У 1880–1890-х рр. дума зверталася до менш цільових позик для благоустрою міста, а вже на рубежі століть довелося збільшувати витрати, що призвело до низки позик більше 400 тис. руб. кожна. Із них варто виділити 550-тисячну на будівництво Політехнічного інституту [32, арк. 1–45], а далекоглядними і нагальними позиками були викуп каналізації і ТКМЗ. Загалом міська влада за 1876–1915 рр. одержала позик 41 млн. 385,972 тис. руб. [139, с. 31] (див. додаток С). Головним недоліком була їх спрямованість – на відміну від Москви, де понад 94% усіх коштів вкладалися у прибуткові підприємства, Київська дума витрачала їх нераціонально, спрямовуючи або на нагальні потреби, або ж на будівництво і утримання військових казарм [461, с. 331] (див. додаток С).

Ще сучасник–економіст, дослідник міських фінансів зауважив, що благоустрій міст прямо пропорційний до їх заборгованості. Серед українських міст на 1912 р. найбільшими боржниками були Одеса – 20 млн. 661,4 тис. руб., Київ – 11 млн. 539,938 тис. руб. і Харків – 10 млн. 271,78 тис. руб. Водночас за розміром боргу, що припадав на одного мешканця, Київ мав найменші показники не лише серед міст Російської імперії, а й Європи: якщо у Парижі він складав 380 руб., в Лондоні – 180, Відні – 130, Берліні – 100, Москві – 97, Петербурзі – 58, Варшаві – 40, Одесі – 30, то в Києві – лише 20 руб. [242, с. 34; 366, с. 375].

На заборгованість міста від державних позик впливало його напіввійськове становище, особливо напередодні Першої світової війни. Лише 1911 р. верховна влада на будівництво казарми виділила майже 2 млн. руб., тоді як на Учительський інститут – менше одного млн. руб. [34, арк. 10; 35, арк. 19; 139, с. 31]. Варто зауважити, що випуск облігації на

викуп ТКМЗ 23 млн. руб. міська влада вперше взяла закордоном – у лондонської кредитної фірми «Маньяк, Вільямс і Ко» чотирма траншами, приблизно по 6 млн. руб. кожен [340, с. 3]. Чималі позики сприяли благоустрою й освітньому–культурно забезпеченню Києва. Водночас його військова роль призвела до того, що 18% від усієї суми за майже 40–річний період пішло на державні потреби.

Слід констатувати, що ключову роль у налагодженні водогінно–каналізаційних мереж міста дума віддала концесіям з підприємцями. Їх впровадження сприяли модернізації Києва й перетворенню його на сучасне місто.

З недоліків відзначимо не напрацювання міською владою механізмів приватизації і продажу міських земель, тому нерідко мало місце самовільне захоплення ділянок і пустирів на околицях Києва, від чого міська скарбниця втрачала багато коштів. Також відчутним був брак міських підприємств, які б давали значний прибуток і дозволили спрямовувати їх на господарські потреби і благоустрій міста.

Однак і тих успіхів, які досягла Київська дума було достатньо, аби тут 1913 р. відбулися одразу три загальноімперські події – Всеросійська виставка, Олімпіада і Всеросійський з'їзд представників міст – що було визнанням успішної роботи думи та управи. На останньому з'їзді розглядалася обтяжливість державних податків для міст, зокрема йшлося про запровадження квартирного збору, котрий збільшив би чисельність виборців і демократизував вибори [250, с. 213]. Однак він позбавляв можливості запроваджувати нові місцеві збори для наповнення бюджетів, адже положення 1892 р. їх наповнення обмежувало. Тому дума спромоглася добитися запровадження лише двох місцевих зборів – лікарняного і попудного. Як Київський, так й Одеський (1910 р.) та Санкт–Петербурзький (1913 р.) з'їзди з питань міського управління і благоустрою, були спрямовані проти надмірного втручання центральної влади, зокрема у фінансову діяльність міст [366, с. 339].

3.2. Основні напрями витрат

Держава поставила перед міським самоврядуванням конкретне завдання – витратити кошти своїх статків на міське господарство, інакше на благоустрій міст – забрукувати вулиці та площі, забезпечити їх освітленням, очистити місто від бруду, щоб убезпечити містян від епідемій і пожеж.

Київ потребував публічної санітарії, проведення каналізації, водогону та забезпечення громадським транспортом. Усього того, що підвищувало соціальні стандарти життя та надавало місту європейського вигляду. Міська дума щороку схвалювала розпис витрат, складений фінансовою комісією, який враховував нагальні потреби і побажання киян з благоустрою міста.

Утримання державних установ, поліції та розквартирування військ відносилися до державних обов'язкових витрат, тобто ставилися у перший рядок кошторису, адже губернатор був відповідальним за їх функціонування. Якщо на утримання державних установ щорічно витрачалося в середньому 10 тис. руб., то на поліцію витрати були більш вагомими, хоча вона підпорядковувалася губернській адміністрації та виконувала загальнодержавні функції. Дума уже на початку своєї діяльності відчувала тиск адміністрації у її фінансуванні, адже губернатор вимагав щорічно виділяти на неї не менше 70 тис. руб. [219, с. 350–351].

Держава почала давати думі дотації на поліцію лише з 1907 р. – в середньому 58 тис. руб. щороку [139, с. 8–9], в той час як витрати на неї зросли з 48,1 до 336,3 тис. руб. (у сім разів). П. Л. Кованько зазначив, що по Україні на поліцію міста витрачали 6,8% міського бюджету [420, с. 8]. Водночас у Парижі міська влада виділяла 10% від усього бюджету, однак більшість з цієї суми держава повертала у вигляді дотацій [489, с. 385].

Ще тяжчим тиском на бюджет міста були обов'язкові витрати на

військову квартирну повинність. Оскільки Київ утримував великий гарнізон (а Одеса ще більший), то 1912 р. ці витрати становили 334,2 тис. руб. (в Одесі 474, 8 тис. руб.) [420, с. 8]. Цей тягар найбільше відчували домовласники, що було передбачено законом і Військовим статутом 1875 р., якого дотримувалася воєнно–квартирна комісія думи. Навіть професори університету змушені були приймати або винаймати їм квартири через брак місця у себе [266, с. 195]. Управу турбували «постоянные недоразумения между городским управлением, домовладельцами и военным начальством» через підвищення цін на оренду квартир, які до того ж не завжди відповідали своєму призначенню.

Місто змушене було із своїх коштів приплачувати до казенних квартирних окладів. Оскільки для деяких військових частин не було можливості найняти приміщення, їх розміщували в Лаврі, Михайлівському і Свято–Троїцькому монастирях та Дегтярівській богадільні [160, с. 80–81].

По суті, у місті діяли напіввійськові порядки, адже у мирний час воно утримувало більше ніж 20 штабів, корпусів, полків, батальйонів, дивізіонів і окремих рот, команд, управлінь, канцелярій, обозів і лазаретів. Дума часто обговорювала витрати на військо, особливо напередодні російсько–турецької війни 1877–1878 рр.

У вересні та листопаді 1905 р. дума виділила кошти на мобілізацію військ у сумі 31,202 тис. руб., прийняла постанову доручити управі продовжити витрати із міських коштів на чай нижнім чинам, які перебували в нарядах, охороняючи місто вночі [43, арк. 1142, 1170]. У звіті за 1912 р. тієї ж комісії зазначено, що з вересня 1908 р. дума клопоталася про виділення позики 545 тис. руб. на утримання військ (див. додаток С).

У Києві лише в останній рік через переформування і дислокацію військ гарнізон збільшився на 2,656 тис. нижніх чинів. Внесок думи у забезпеченні такого числа військових приміщеннями та життєвим забезпеченням відзначив навіть Олександр II.

У листопаді 1913 р. дума знову прийняла постанову про відкриття позики аби спорудити казарми ще на два–три полки [109, с. 26–27]. Крім них місто будувало кухні, пекарні, конюшні. На колишньому Діловому дворі на Печерську для Уральського козачого полку спорудили другу казарму, обозні сараї, для яких водяне опалення було замовлено з Петербургу.

Воєнно–квартирна комісія виклопотала в думи ще одну позику на три млн. руб. на нові казарми. А оскільки «городские земли, пригодные для этого, находятся не во всех частях города», військове начальство дозволило думі у березні 1914 р. будувати їх знову в «окупованому» Печерську для 28 рот, двох дивізіонів та трьох батарей [110, с. 42–47].

Управа забезпечувала казарми опаленням, водопостачанням, освітленням навіть конюшні, винаймала вози, очищала вигрібні ями, димові труби, снігові завали і т. п.

Розквартирування військових теж не обходилося без доплат із міської каси. Так звана «приплата» за послугу була більшою, ніж давала держава. Наприклад, у одному із звітів йшлося, що за надані 722 вози у 1912 р. від державної казни дали 638 руб. 50 коп., а управа приплатила власних ще 1,481 тис. руб., і так відбувалося кожного разу. За всякі послуги війську місто з власних коштів доплатило 176,907 тис. руб. [160, с. 94].

За роки діяльності думи витрати на розквартирування військ зросли в 16,6 разів. У той час як у Німеччині, як зауважив гласний Микола Бубнов, міста витрачали кошти винятково на власні потреби [92, с. 17] (див. табл. 3.4).

Таблиця 3.4

**Державні витрати думи
1871–1914 рр. [139, с. 32–33]**

Рік	У тис. руб.			Рік	У тис. руб.		
	Утримання поліції	Квартирна повинність	Утримання державних установ		Утримання поліції	Квартирна повинність	Утримання державних установ
1871	48,1	–	4	1893	116,3	284,7	17,5
1872	46,2	–	4,3	1894	140,5	283,2	17,3
1873	60,8	–	11,5	1895	186,3	291,4	14,5
1874	56,9	–	23,3	1896	165,3	296,7	16,6
1875	66,1	30,4	5	1897	210,6	300,8	16,5
1876	70	74,7	6,9	1898	58,6	401,4	20,9
1877	71,1	118,8	5,9	1899	157,9	445,8	16,8
1878	85,7	127	6,2	1900	149,5	435,4	11,4
1879	104,9	125,6	7,5	1901	162,6	445,2	15,9
1880	120,7	116	12,9	1902	242,3	431	22,1
1881	74,9	176,5	7,4	1903	96,2	421,2	13
1882	141,6	248,4	8,5	1904	175,3	430,5	9,8
1883	104,3	230,9	8,1	1905	182,4	426,6	7,9
1884	135,9	275,6	8,9	1906	194,7	421,5	8,2
1885	168,1	282	9,7	1907	90,8	314,4	8,5
1886	181,8	308,8	7,5	1908	234,6	363,6	8,9
1887	156	280,1	7,1	1909	256,2	361,2	9,4
1888	138,9	261,9	7,7	1910	270,9	442,6	10,8
1889	139,2	320,7	10,6	1911	273,4	420,7:	2,6
1890	141,7	268,8	13,3	1912	276,2	385,4	2,3
1891	151,5	324,6	15,7	1913	294,8	405,8	3,1
1892	138,8	280,6	17,5	1914	336,3	504	0,7

До обов'язкових витрат належала і сплата боргів. У нашому випадку йдеться про відсотки від наданих державою позик. За всі роки по них міська влада сплатила 6 млн. руб. Різке збільшення суми їх сплати на рубежі століть пояснювалося зростанням кількості позик. На 1912 р. вони становили 16,3% від бюджету або 719,3 тис. руб. [420, с. 8]. Всього ж сума сплати зросла у 96,5 разів, що призвело до заборгованості у 8 млн. 575 тис. руб. Її розмір поступався лише обом столицям імперії, Варшаві та Одесі [242, с. 21].

Таблиця 3.5

**Платежі по сплаті відсотків з позик
1871–1914 рр. [139, с. 32–33; 242, с. 29]**

Рік	У тис. руб.	Рік	У тис. руб.
1871	8,4	1893	56,2
1872	8,4	1894	58,1
1873	22,5	1895	56,5
1874	22	1896	55,8
1875	7,9	1897	65,8
1876	9,1	1898	90,5
1877	14,9	1899	117,4
1878	16,4	1900	135,5
1879	25,6	1901	166,6
1880	20,2	1902	201,8
1881	29,2	1903	214,4
1882	29,5	1904	195,3
1883	36,4	1905	205,5
1884	38,2	1906	179,5
1885	31,5	1907	177,7
1886	42,8	1908	199,2
1887	49,3	1909	264,8
1888	47,8	1910	315,6
1889	54,4	1911	493,6
1890	58,8	1912	574,8
1891	54,8	1913	662,1
1892	56,8	1914	811,2

Отже, обов'язкові витрати становили майже третину міського бюджету: з початку діяльності думи до 1914 р. їх питома вага зросла з 28% до 30,2%, а в грошовому еквіваленті збільшилася у 28 разів (див. табл. 3.10).

Суттєвим напрямом щорічних витрат було утримання міського управління та сирітського суду. Відомо, що міському голові, членам управи, секретарю, бухгалтеру, найманим членам комісій виплачувалося жалування. Зростання витрат зумовлювалося збільшенням кількості комісій, а відповідно і фахівців, залучених для консультацій і прийняття рішень. Оплата міського голови колилася від 4,2 до 8 тис. руб. Водночас гласні працювали безоплатно і лише постійні члени управи отримували від 1,8 до 4 тис. руб. Жалування міського секретаря становило дві тис. руб. Міські голови (Г. І. Ейсман і І. А. Толлі) усвідомлювали великий об'єм його роботи, а тому щороку доплачували одну тисячу руб. з власного

окладу, а згодом міське управління встановило жалування секретарю в три тисячі рублів.

Значне зростання витрат на міське управління на початку ХХ ст. зумовлювалося збільшенням штату та сфер діяльності управи: на канцелярію (135 тис. руб.), утримання архітекторів та інженерів (30 тис. руб.), друкарні (27 тис.), виплату міських пенсій (20,5 тис.), оплати торгової депутації і поліції (17 тис.) та оренда приміщень для управління (16 тис.).

В той же час жалування постійних членів управи сягало 30 тис. руб., тобто менше 1/10 усіх витрат на міське управління [48, арк. 5; 85, с. 190; 269, с. 78; 333, с.3]. В цілому 1912 р. на міську владу витрачено 8,2% усіх коштів [420, с. 8]. Певні гроші дума виділяла на потреби сирітського суду, який займався опікунськими справами усіх міських станів. Ці витрати збільшилися у 16 разів [139, с. 32–33].

Збереження життя та майна киян вимагало значних заходів, і найперше – утримання пожежної команди. Кошти йшли як на її обмундирування, так і на рухомий склад та технічне забезпечення. Дума споряджала її кіньми, освітленням, фуражем, водою, дровами на зиму, коштами для виплати жалувань нижнім чинам.

Аби поліція не відволікала пожежників від прямих обов'язків, 1875 р. дума поставила питання про дотримання укладеної для неї інструкції [134, с. 1–73; 135, с. 1–77; 200, с. 15–18; 208, с. 9–10; 225, с. 171–174; 226, с. 270]. Із зростанням меж міста витрати на пожежників збільшилися у 4,8 рази, зокрема на заміну семи кінних возів на три автомобілі в Старокиївській дільниці, адже їх експлуатація обійшлася на 1,635 тис. руб. дешевше кінних возів [106, с. 48–49]. (див. табл. 3.6).

Таблиця 3.6

**Витрати на утримання пожежної команди
1871–1914 рр. [139, с. 32–33]**

Рік	У тис. руб.	Рік	У тис. руб.
1871	28,1	1893	51,3
1872	24,5	1894	49,4
1873	31,1	1895	47,3
1874	33,1	1896	49,3
1875	40	1897	49,5
1876	43,6	1898	54,5
1877	41	1899	55,5
1878	36,6	1900	67,7
1879	44,7	1901	67,9
1880	41,5	1902	66,6
1881	49,7	1903	64,4
1882	44,5	1904	66,9
1883	44,3	1905	69,2
1884	45,9	1906	71,7
1885	44,1	1907	77,4
1886	47	1908	103,8
1887	41,6	1909	106,9
1888	40,3	1910	111,8
1889	38,7	1911	112,8
1890	48,1	1912	114,4
1891	46,7	1913	118,5
1892	51,4	1914	135,9

Освітньо–культурні витрати міста були другою важливою категорією в бюджеті (освіта, громадська опіка, медична частина), адже «прослідковується певний антагонізм між витратами обов’язковими і культурними: чим більші витрати обов’язкові, тим менші культурні і навпаки» [420, с. 9].

Третя категорія – це господарські витрати. На першому місці тут були утримання міської нерухомості, спорудження й експлуатація скотобойні, міської електростанції, залізниці, будівель, ломбарду, телефону, аптеки та інше.

Першою міською власністю стало приміщення думи, спорудження якого тривало до 1876 р. На нього витрачено 326 тис. руб. й там дума працювала увесь досліджуваний період, зробивши Хрещатик і будівлю думи адміністративним центром Києва.

Міські підприємства вимагали мало витрат, доходи від яких були значно вищими. Великі кошти пішли на заснування першого міського

підприємства – скотобоєнь. Витрати на їх утримання були невеликими і давали втричі більші прибутки. Цікаво, що до скотобоєнь, як найвигіднішого способу першого збагачення, звернулися свого часу чиказькі підприємці, майбутні мільйонери, вперше використавши там конвеєр для прискорення роботи [361, с. 58–59].

За міськими положеннями самоврядне місто повинно було дбати про благоустрій, який повсюдно починався з брукування шляхів та освітлення вулиць. Спочатку дума зосередилася над впорядкуванням центру міста, а на київських окраїнах довгий час не було шляхів з твердим покриттям, як і освітлення. Можна лише уявити, який розмах робіт планувався і як дискутували думці, адже кошти витрачалися по кілька разів на замощення одних і тих же вулиць. Подібною була ситуація й з утриманням їх в порядку та ямковим ремонтом, зі встановленням освітлення спочатку гасом, потім газом й електрикою.

Найбільші витрати йшли на облаштування Хрещатика, який обходився місту в 3,5 тис. руб. щороку [239, с. 1–5; 334, с. 3–4; 388, с. 10–12]. В подальшій роботі дума досягла певного контролю за технологією і якістю робіт, частина з яких була виконана капітально, а надалі потребувався лише незначний ремонт покриття. Зростання коштів у 1890–х рр. було зумовлене переходом на встановлення дугового електричного освітлення.

Витрати на благоустрій за увесь досліджуваний період зросли в 12,3 рази, а їх питома вага в бюджеті зменшилася з 22,7% до 11,1% (див. табл. 3.7, 3.10). Якщо центр міста набув європейського вигляду, то окраїни й надалі перебували у непривабливому, антисанітарному стані. З цього приводу П. Л. Кованько висловився, що «загальне враження благоустрою для більшості українських міст слід розуміти досить обмежено: мостові, гасове освітлення та бульвари і садки» [420 с. 10].

Таблиця 3.7

Витрати на благоустрій міста 1871–1914 рр. [139, с. 32–33]

Рік	У тис. руб.			Рік	У тис. руб.		
	Мостові, сади, сквери та інше	Освітлення	Всього		Мостові, сади, сквери та інше	Освітлення	Всього
1871	36,7	13,2	49,9	1893	128,2	52,6	180,9
1872	72,1	14,4	86,5	1894	79,7	54,3	134
1873	48,3	25,6	74,1	1895	81,8	55,1	136,9
1874	90,3	24,2	114,5	1896	77,1	55,4	131,5
1875	49,2	32,8	82	1897	84,7	58,7	143,4
1876	73,8	31,1	104,9	1898	159,8	59,5	215,3
1877	47	31,2	78,2	1899	237,2	50	287,2
1878	91,3	35	126,3	1900	219,1	53,7	272,8
1879	74,7	33	107,7	1901	198	55,1	253,1
1880	96	37,5	133,5	1902	133,9	53,1	187
1881	105,8	40	145,8	1903	169,8	72,7	243,5
1882	195,7	41,9	237,6	1904	167,4	73,2	250,6
1883	108,7	41,4	150,1	1905	245,7		
1884	90,8	39,8	130,6	1906	243		
1885	66	47,2	133,2	1907	260,8		
1886	113,3	43,3	156,3	1908	353,3		
1887	157,6	42,4	200	1909	290,9		
1888	144,2	36,8	181	1910	286,3		
1889	308	47,3	355,3	1911	251,4		
1890	265,2	41,6	306,8	1912	396,2		
1891	236,2	41,5	277,7	1913	511,2		
1892	143,3	51,3	194,6	1914	612,2		

На рубежі століть було розпочато і закінчено будівництво міської гавані, яка містилася в гирлі річок Прип'яті, Сож, Десни і Тетерева, де вони впадали у Дніпро [9, арк. 116]. До її спорудження 1901 р. містом було витрачено більше 300 тис. руб., при щорічних доходах від неї у середньому сім тис. руб. А найголовніше, що міська влада досягла того, що вся інфраструктура порту максимально служила Києву, а витрати на неї у подальшому були невеликі. Проте кошторис був значно завищений через ніби то привласнені майбутнім головою думи В. М. Проценком 100 тис. руб., тому будівництво гавані журналісти через відому світову аферу прозвали «Києво–Подільською Панамою» [102]. Ревізія підтвердила нецільові використання коштів, які відмивалися збільшенням площі робіт, не правильними підрахунками підвезення каменю та вивезення землі. Однак висновок ревізійної комісії переглядався 1910 р. і юридична комісія визнала лише, що проект будівництва гавані та контракт із Округом

шляхів сполучення були укладено не професійно та не вигідно для міста [103]. Водночас адресний стіл, який потрібен був в першу чергу поліції, вимагав помірних витрат – в середньому 12 тис. руб. щорічно.

Як бачимо з табл. №3.8, витрати на міську нерухомість та підприємства зростали непослідовно. Дума фактично не мала великих дохідних підприємств, а тому і спрямовувала діяльність, за прикладом європейського досвіду і столиць імперії, на викуп концесійних мереж міста.

Таблиця 3.8

**Витрати на міську нерухомість та підприємства
1871–1914 рр. [139, с. 32–33]**

Рік	У тис. руб.				Рік	У тис. руб.			
	Скотобойні	Адресний стіл	Гавань	Театрів, іншої власності та придбання нової		Скотобойні	Адресний стіл	Гавань	Театрів, іншої власності та придбання нової
1871	–	–	–	13,1	1893	60,2	9,2	–	83,4
1872	–	–	–	20,5	1894	55,8	8,3	–	87,6
1873	–	–	–	62,8	1895	59	9	–	40,9
1874	–	–	–	192,3	1896	68,9	9	–	78,6
1875	–	–	–	220,4	1897	78,8	9,9	–	57,2
1876	–	–	–	148,5	1898	88,2	11,3	192,3	151
1877	–	–	–	201,6	1899	110,6	10,7	3	256,4
1878	–	–	–	125,8	1900	107,3	17,5	128,3	461,1
1879	–	–	–	50,7	1901	105,9	11,9	10,5	81,9
1880	–	–	–	143	1902	89,8	10,7	8,2	153
1881	–	–	–	32,8	1903	138,7	12,1	7,7	83,3
1882	–	–	–	37,8	1904	115,9	11,8	8,3	95
1883	–	–	–	51	1905	97,8	13,5	6,7	85,6
1884	–	–	–	54,8	1906	86,3	15,8	4,4	91,7
1885	–	–	–	28,4	1907	102,9	16,3	4,6	107,3
1886	–	–	–	41,7	1908	108,9	16,6	67,2	560,6
1887	–	–	–	43,5	1909	89,4	16,5	5,9	146,8
1888	122,2	–	–	74,3	1910	94	8,7	5,1	148,4
1889	72,5	9,4	–	53,4	1911	100,7	–	8,1	137,3
1890	66,2	9,6	–	70,3	1912	111,9	–	7,1	206,7
1891	80,3	7,9	–	93,8	1913	135,6	–	8,5	191,5
1892	80,6	9,1	–	64	1914	137,2	–	8,9	255,6

Отже, сума витрат на міську нерухомість та підприємства зросла у 39,7 разів, що було результатом спрямування діяльності думи на подальшу муніципалізацію підприємств за рекомендацією відомого з'їзду в Києві 1905 р.

Тривалий час соціальний захист безхатченків, бідних, чорноробочих не був пріоритетним завданням думи, до кінця XIX ст. вона обмежувалася виділенням для них не більше 17 тис. руб. Лише завдяки заповіту постійного гласного думи М. П. Дегтярьова ці витрати збільшилися в рази. Адже він віддав місту нерухомості на 2,5 млн. руб. в центрі Києва та два млн. руб. грошима і цінними паперами. Найбільше коштів пішло на будівництво богадільні (тому вона й була швидко збудована), яка могла б опікуватися 600 особами, а згодом місто побудувало ще й дитячий притулок. Таким чином дума з 1904 р. на опіку змогла витратити в середньому 230 тис. руб. [269, с. 180–181].

Зростали витрати на забезпечення містян першою належною санітарією та медичним обслуговуванням. Перш за все дума виділила землю і сприяла спорудженню Олександрівської та Єврейської лікарень (кошти на неї давав Л. І. Бродський), і лише в окремі роки витрачала на ці послуги більше 20 тис. руб. Якщо загальні витрати на утримання лікарень за всі роки після стількох епідемій зросли в 22,9 рази, то безумовно влада розуміла, що вона під час епідемій перебувала «в одному човні» з усіма жителями Києва.

Ще більше витрат йшло на ветеринарію (збільшено в 39,7 рази), що свідчило про усвідомлення значущості здорового спільного середовища – тварин і людей (див. табл. 3.9). В оренду дума здавала приміщення міських театрів, літнього і зимового, зазвичай котромусь з підприємливих антрепренерів на кілька сезонів. Часто було і так, що одній особі віддавалися обидва театри.

Таблиця 3.9

**Медичні, санітарні й ветеринарні
витрати думи 1871–1914 рр. [139, с. 32–33]**

Рік	У тис. руб.			Рік	У тис. руб.		
	Утримання лікарень	Спорудження лікарняних будинків	Ветеринарні та інші витрати		Утримання лікарень	Спорудження лікарняних будинків	Ветеринарні та інші витрати
1871	–	–	6,8	1893	90,8	19,8	24,1
1872	–	–	0,1	1894	100,7	–	6,1
1873	0,5			1895	115,4	–	8
1874	0,7			1896	117,2	–	10,8
1875	3,3			1897	135,3	–	14,2
1876	21,4	8,9	0,7	1898	163,2	16	48,4
1877	21,6			1899	155,8	18,3	49,5
1878	21,8	–	2,1	1900	170,4	68,4	58,2
1879	29,4	36,6	0,6	1901	179,8	32,7	64,6
1880	39,1	2,2	0,8	1902	203,6	6	61,4
1881	44,2	–	0,8	1903	198,8	6,6	65,6
1882	42,5	–	0,6	1904	210,6	6,1	71,5
1883	42,4	–	0,6	1905	256,8	7,1	125,7
1884	42	–	3,6	1906	317,2	9	202,9
1885	55,1	–	2,3	1907	367,7	7,6	212
1886	45,8	–	3,6	1908	346,7	8,2	273,4
1887	46,8	7	2,8	1909	363,9	9,4	240,9
1888	54,3	–	3,1	1910	426,3	9,6	195,7
1889	64	7,9	2,8	1911	431,3	13,8	179,5
1890	66,2	29,8	2,2	1912	461,1	11,1	248,9
1891	77,2	31	8,1	1913	483,5	10,2	243,2
1892	82,7	12	34,3	1914	490,4	12,3	270,2

Тож підсумуємо витрати думи із показниками їхньої питомої ваги:

Таблиця 3.10

**Витрати думи 1871–1914 рр. (по каденціях)
[139, с. 3, 38–39; 149, с. 9, 12, 38–42; 242, с. 14–15]***

Рік		1871	1874	1879	1884	1887	1894	1899	1904	1910	1914
Обов'язкові витрати	тис. руб.	61,7	102,2	263,6	458,6	492,5	499,1	737,9	810,9	1 039,9	1 652,2
	%	28	19,2	38	48,7	45,2	39,6	30,2	28,8	28,7	30,2
Пожежна частина	тис. руб.	28,1	33,1	44,7	45,9	41,6	49,4	55,5	66,9	111,8	135,9
	%	12,4	6,2	6,4	4,8	3,9	3,9	2,6	2,4	3,1	2,5
Медичні, санітарні і ветеринарні	тис. руб.	6,8	0,7	66,6	45,6	56,6	106,8	223,6	288,2	631,6	772,9
	%	3	0,1	9,7	4,8	5,2	8,5	9,1	10,3	17,5	14

Утримання міської власності та підприємств	тис. руб.	13,1	192,3	50,7	54,8	43,5	151,5	380,7	231	256,2	401,7
	%	5,9	36,1	7,3	5,8	4	12,1	15,5	8,2	7,1	7,2
Благоустрій міста	тис. руб.	49,9	114,5	107,7	130,6	200	134	287,2	250,6	286,3	612,2
	%	22,7	21,4	15,5	13,8	18,3	10,6	11,7	8,9	7,9	11,1
Культурно-освітні потреби	тис. руб.	6,8	20,5	47,8	66,2	83,7	116	182,7	390,1	525	907,2
	%	3	3,8	6,9	7	7,6	9,2	7,5	13,9	14,5	16,3
Утримання міського управління та Сирітського суду	тис. руб.	27,3	39,5	67,8	71,7	82,6	147,9	174,4	217,4	299,6	437,9
	%	12,3	7,4	9,7	7,5	7,6	11,7	7,1	7,7	8,3	7,8
Опіка	тис. руб.	–	–	3,9	8,4	12,3	15,5	17,1	147,7	259,5	290,7
	%	0	0	0,6	0,8	1,1	1,2	0,7	5,4	7,2	5,2
Інші витрати	тис. руб.	26,6	31,3	41,3	64,5	77,5	39,8	385,4	404,9	208,9	313,3
	%	12,7	5,8	5,9	6,8	7,1	3,2	15,6	14,4	5,7	5,7
Всього	тис. руб.	220,3	534,1	694,1	946,3	1 090,3	1 260	2 444,5	2 807,7	3 618,8	5 482,8
	%	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

* – відсоток пораховано автором.

Як видно з табл. №3.10, стійку першість займали обов’язкові витрати думи, які у грошовому еквіваленті зросли у 28 разів, а така важлива сфера як благоустрій при збільшенні міської території – всього у 12,3. Не дивно, чому житель Російської імперії був завжди вражений високим рівнем облаштування міст Європи. Якщо самоврядність постійно обмежувалася, а військові витрати зростали, то це не могло не відобразитися на благоустрої міста.

Таблиця 3.11

Доходи і витрати Києва 1871–1914 рр. [139, с. 32–33; 242, с. 29]

Рік	У тис. руб.			Рік	У тис. руб.		
	Дохід	Витрати	Сальдо		Дохід	Витрати	Сальдо
1871	298,5	220,3	+78,2	1893	1 294,5	1 309,6	– 15,1
1872	314,3	281,2	+33,1	1894	1 277,9	1 260	+17,9
1873	379,7	342,1	+37,6	1895	1 376,7	1 312	+64,7
1874	480	534,1	– 54,1	1896	1 560	1 511,5	+48,5
1875	624,3	570,9	+53,4	1897	1 703,6	1 617,5	+86,1
1876	583,5	612,7	– 29,2	1898	2 168,3	2 162,6	+5,7
1877	696,6	694,9	+1,7	1899	2 416,6	2 444,5	– 27,9

1878	727,3	702,6	+24,7	1900	3 227,8	3 187,7	+40,1
1879	769,9	694,1	+75,8	1901	2 546,9	2 612,2	- 65,3
1880	828,5	803,3	+25,3	1902	2 509,1	2 675,5	- 166,4
1881	756,9	760,8	+3,9	1903	2 736,4	2 724,9	+11,5
1882	926,8	995,2	- 68,4	1904	2 826,8	2 807,7	+19,1
1883	896,3	905,8	- 9,5	1905	2 857,6	2 934,8	- 77,2
1884	970,5	946,3	+24,2	1906	2 898,9	3 069,8	- 170,9
1885	900,9	972,1	- 71,2	1907	2 989	2 997,5	- 8,5
1886	1 240,8	1 068,1	+172,7	1908	3 610,2	3 818,8	- 208,6
1887	1 095,4	1 090,3	+4,1	1909	3 059,8	3 338	- 278,2
1888	1 227,7	1 227,2	+0,5	1910	3 180,4	3 618,8	- 438,4
1889	1 577,8	1 428	+144,8	1911	3 462,2	3 819,8	- 357,6
1890	1 354,2	1 446,8	- 92,6	1912	4 277,6	4 526,5	- 248,9
1891	1 442,8	1 541,8	- 99	1913	4 678,2	4 869,5	- 191,3
1892	1 272,5	1 332,3	- 59,8	1914	5 010,8	5 482,8	- 472

Аналізуючи табл. №3.11 бачимо, що у ХХ століття місто увійшло із негативним сальдо, ставши боржником. Якщо розглянути ріст доходів і витрат у порівнянні, то виявиться, що перші виросли у 16,8 разів, а другі – в 24,8. Показовий період 1908–1914 рр., коли фінансова комісія вперше констатувала негативне сальдо Києва в сумі не менше 190 тис. руб. Це стало наслідком обмежень повноважень думи, яка не змогла збільшити надходження з місцевих зборів чи податків, натомість відсотки з державних позик (1/5 з яких на військові потреби) збільшувалися і виплачувалися обов’язково.

3.3. Забезпечення освітньої сфери

Міські думи як і вимагалось положенням 1870 р., не обмежувалися міським господарством, мали надавати кошти на будівництво та оренду приміщень, опалення й освітлення класів, оплату роботи вчителів, облаштовувати бібліотеки, читальні, музеї та інших подібні заклади [67]. Київська міська дума зосередилася на долатті неписьменності серед широкого кола містян, а також на забезпеченні розвитку професійної освіти. Гласні думи, маючи вищу освіту, підтримувала потяг народу до знань, який було призупинено закриттям недільних шкіл.

Сучасники підкреслювали, що бідність можна здолати освітою, адже вона є єдиним знаряддям, щоб влитися в розвинуте тогочасне суспільство з його ринковими відносинами. Перепис, організований громадівцями Києва

1874 р. (на який звернув увагу імператор), показав думцям, що більшість мешканців залишалася неграмотною або напівграмотною. Проте місцевій владі не вистачало коштів, аби швидко розбудувати мережу початкової освіти (див. табл. 3.12).

Таблиця 3.12

Розподіл киян за грамотністю станом на 1874 р. [265, с. 187–218]

Стать	Число (в тис.)			%% до загальної чисельності		
	чоловіків	жінок	всього	чоловіків	жінок	всього
Грамотні	32,451	15,228	47,679	45,23	27,5	37,5
Напівграмотні	5,439	3,213	8,652	7,57	5,8	6,81
Неграмотні	33,869	36,935	70,802	47,2	66,7	55,69
Всього	71,757	55,376	127,133	100	100	100

Вибіркова статистика початкових шкіл показує, що дума 1871 р. взяла під опіку перші сім церковно–приходських училищ міста (див. табл. 3.13). Директор народних училищ доповідав думі, що всі училища знаходилися в центрі міста, тоді як густо заселені окраїни зовсім лишалися без них, що не сприяло поширенню освіти [146, с. 64–67].

Таблиця 3.13

Динаміка чисельності однокласних міських училищ 1871–1908 рр.
[141, с. II – III]

Рік	Відкрито училищ	Всього училищ	Відкрито відділень	Всього відділень	Рік	Відкрито училищ	Всього училищ	Відкрито відділень	Всього відділень
1871	7	7	–	–	1890	5	37	–	1
1872	–	7	–	–	1891	–	37	–	1
1873	1	8	–	–	1892	–	37	–	1
1874	1	9	–	–	1893	–	37	–	1
1875	4	13	–	–	1894	–	37	3	4
1876	4	17	–	–	1895	–	37	–	4
1877	1	18	–	–	1896	–	37	1	5
1878	1	19	–	–	1897	4	41	5	10
1879	2	21	–	–	1898	2	43	5	15
1880	–	21	–	–	1899	2	45	6	21
1881	1	22	–	–	1900	2	47	6	27
1882	4	26	–	–	1901	2	49	6	33
1883	1	27	–	–	1902	–	49	8	41
1884	1	28	1	1	1903	4	53	12	53
1885	–	28	–	1	1904	3	56	14	67
1886	1	29	–	1	1905	1	57	7	74
1887	–	29	–	1	1906	3	60	13	87
1888	2	31	–	1	1907	–	60	6	93
1889	1	32	–	1	1908	1	61	8	101

Оскільки рівень початкової освіти містян визначався її масовістю і доступністю, то міська влада щорічно збільшувала витрати на її розвиток. У Франції та Англії вона стала і безкоштовною, й обов'язковою ще у 1880 р., а в Росії лише земські діячі виступали за втілення цієї гуманної ідеї.

Київська дума спершу стояла осторонь цих громадських ініціатив та займалася лише відкриттям шкіл і безплатних читалень, виділенням коштів на стипендії і зарплати вчителям, на оренду приміщень навчальним закладам і т. п. Витрати думи на поширення мережі початкової освіти спочатку були замалі, але поступово зростали. Завдяки урядовим дотаціям (115 тис. руб.) [139, с. 8–9] з 1912 р. вони зросли до 600 тис. руб. Тож видатки на освіту за весь час збільшилися у 133,4 рази, а питома вага – з 3% до 16,5% (див. табл. 3.14). Цей факт засвідчує, що дума переймалася зростанням освітнього рівня дітей містян, оскільки половина з них продовжувала залишатися неграмотною [141; 241 с. 22–23; 262].

Таблиця 3.14

**Витрати на культурні та освітні послуги
1871–1914 рр. [139, с. 32–33]**

Рік	У тис. руб.	Рік	У тис. руб.
1871	6,8	1893	104,4
1872	16,8	1894	116
1873	14,2	1895	120,1
1874	20,5	1896	129,2
1875	29,6	1897	135,3
1876	34,5	1898	157,5
1877	39,6	1899	182,7
1878	42,3	1900	205
1879	47,8	1901	246,5
1880	49,1	1902	329,1
1881	52	1903	332,1
1882	58,3	1904	390,1
1883	64,2	1905	375,6
1884	66,2	1906	359,7
1885	71,6	1907	415,6
1886	67	1908	469,9
1887	83,7	1909	485,8
1888	84,1	1910	525
1889	78,8	1911	586,4
1890	108,9	1912	652,2
1891	108	1913	842,4
1892	114,7	1914	907,2

Завдяки стабільному фінансуванню думою кількість шкіл зростала й початковою освітою на 1887 р. було охоплено 2,317 тис. учнів, а на одну школу в середньому приходилося 76 осіб. Витрати з міського бюджету на одного учня становили в середньому 21,5 коп. 1889 р. у Києві вже нараховувалося 31 училище – 13 хлопчачих, 10 дівчачих, 8 змішаного типу. Як видно з табл. №3.13, дума почала відкривати їх в середині першого десятиліття своєї діяльності. Заснування шкільної комісії 1880 р. при управі вказувало, що дума активізувала свою роботу в цьому напрямку. Однак їх кількість була недостатньою, адже 1891 р. в Одесі на міські кошти утримувалося 55 шкіл, у Миколаєві – 27 [141, с. II–III].

Через малу кількість шкільних приміщень у Києві класи були перевантажені. Санітарний відділ управи звернув на це увагу і рекомендував думі скоротити число дітей у кожному класі. Через цей вимушений захід тоді 293 потенційних учнів змушені були залишити навчання. Проти такого рішення виступали опозиційні гласні, М. П. Добринін і М. О. Рустецький, котрі вимагали збільшити кошти на відкриття нових приходських училищ та виплату жалувань вчителям [41, арк. 90, 314]. Їхня позиція та інших гласних не лишилися поза увагою, і дума почала звертати більше уваги на освіту. Однак цих зусиль було замало, бо згідно запропонованої К. Г. Воблим методики підрахунку: понад 80,7% дітей шкільного віку не мали змоги навчатися. Послідовність у виділенні коштів на освіту сприяла в подальшому зменшенню цього показника до 62% (при 31 тис. дітей шкільного віку) [132, с. 64–80].

Завдяки збільшенню витрат чисельність учнів постійно зростала: у 1896 р. їх навчалось 2,327 тис., 1901 р. – 3,354 тис., а 1908 р. – понад 8,035 тис. учнів [141, с. IV; 156, с. 3]. Активність думи зумовила підвищення рівня грамотності, який протягом 1874–1897 рр. зріс з 34,5 до 55% [262] (див. табл. 3.15). Це тенденція була характерною для інших міст українських губерній: у 30 містах рівень грамотності складав від 40 до 50% осіб, а у шести (Харкові, Чернігові, Одесі, Києві, Ялті і Севастополі) –

більше 50%. Тоді як у Санкт–Петербурзі він становив 70%, а у Москві 80% [458, с. 112; 461, с. 356].

Таблиця 3.15

Розподіл киян за грамотністю станом на 1897 р. [262]

Стать	Число (в тис.)			%% до загальної чисельності		
	чоловіків	жінок	всього	чоловіків	жінок	всього
Грамотні	85,575	51,619	137,194	63,3	46	55
Неграмотні	49,548	60,981	110,529	36,7	54	45
Всього	135,123	112,600	247,723	100	100	100

Робота шкільної комісії велася регулярно: вона вивчала питання про кількість приміщень під міські приходські училища, укладала договори із домовласниками, які, зазвичай, утримували прибуткові будинки для таких цілей. Так, 29 травня та 7 червня 1890 р. комісія доповідала про оренду класів у домовласників Гаупта та Ростовцевої, Бернера, Калашенникова, Павлуцького, Фатєєвої. Внаслідок цього дума постановила найняти будинок Гаупта для приміщення змішаного приходського училища на Пріорці на п'ять років з виплатою власнику 400 руб. на рік, а решті – виставила наступні вимоги: перша стосувалася зниження плати за оренду приміщення, друга – поліпшити їх санітарний стан. Третя – контракти мали укладатися лише на два роки. Крім цього, 27 липня того ж року дума постановила відкрити Володимирське міське училище. Завдяки якісній і продуктивній роботі шкільної комісії, яка віднайшла для оренди приміщення, вже у вересні воно почало приймати перших учнів [41, арк. 336, 429, 551].

Однак виділених коштів думою було замало, аби задовільнити потреби в освіті для швидко зростаючого Києва. Хоча міська влада й збільшила витрати на одного мешканця майже у чотири рази за 10 років але все ж 1896 р. асигнувала всього 82 коп. на одного мешканця. Тоді як у Ризі виділялося 2 руб. 74 коп., Одесі – 2 руб. 32 коп., Санкт–Петербурзі – 2 руб. 17 коп., Москві – 2 руб. 11 коп., Астрахані – 1 руб. 26 коп., Нижньому Новгороді – 1 руб. 14 коп. [32, арк. 11–14].

Міська влада також сприяла становленню жіночої освіти, виділивши кошти аби 20 найбідніших вихованок міських приходських училищ отримували стипендії в дівчачих ремісничих класах ім. А. І. Гогоцької [124, с. 1–7]. З її ініціативи на Подолі було відкрито філіал Фундуклеївської повної семикласної жіночої гімназії (1860 р.), дві стипендії по 40 руб. та надано кошти на безплатне навчання 10 дівчатам з найбідніших сімей [29, арк. 201–209; 212, с. 3, 8; 215, с. 5–7; 220, с. 358–359].

Попри зусилля думи, не вистачало закладів початкової освіти, головним чином через нестачу приміщень та скорочення класів, що призводило до постійних відмов дітям у навчанні (див. табл. 3.16).

Таблиця 3.16

**Чисельність дітей у міських училищах у
1904/1905–1909/1910 навчальних роках [240, с. 32]**

Рік	Чисельно			%%		
	Прийнято	Не прийнято	Всього	Прийнято	Не прийнято	Всього
1904/1905	2712	869	3581	66,33	33,67	100
1905/1906	2312	1159	3471	66,61	33,39	100
1906/1907	2808	1281	4089	68,67	31,33	100
1907/1908	2713	1359	4072	66,63	33,37	100
1908/1909	3036	1486	4522	67,14	32,86	100
1909/1910	3337	1778	5115	65,21	34,76	100

Якщо порівняти шість вступних кампаній, то виявиться, що найбільше відмов припало на 1909/1910 навчальний рік – 34,76%, що становило понад 1,778 тис. дітей. Це свідчило, перш за все, про відсутність належної кількості шкіл, які б задовільнили бажання усіх охочих навчатися. Для ілюстрації діяльності думи, а саме виділення коштів у сфері початкової освіти за приклад візьмемо 1909 р. Для початку зауважимо

станове походження дітей, які вступали до міських училищ (див. табл. 3.17):

Таблиця 3.17

**Становий розподіл дітей, які поступали в училища
1909/1910 навчальний рік [240, с. 40]**

Станове походження дітей	Прийнято	Не прийнято	Всього	% прийнятих	% не прийнятих
Дворяни, чиновники, воєнні	79	26	106	74,53	25,47
Купці і почесні громадяни	63	27	90	70	30
Міщани	1327	909	2236	59,35	40,65
Селяни	1880	1772	2572	69,98	30,02
Невідомо	68	43	111	61,26	38,74
Всього	3337	1778	5115	–	–

Як бачимо з табл. №3.17, близько половини дітей, які подали заявки, були селянського походження (50,28%), з міщан (43,71%), дітей привілейованих станів найменше (4%). У показнику відхилення заяв картина виявилася діаметрально протилежна – відмовили дітям міщан (40,65%), селян (30,2%), а привілейованим – лише 25,47%.

Якщо звернутися до рівня грамотності дітей при вступі, то виявиться, що 47,61% були зовсім неписьменними, близько 36,52% вміли лише читати і писати, а десята частина (10,42%) – лише читати. Питома вага прийнятих дітей дозволяє стверджувати про однакове до них ставлення міської влади, незалежно від їхнього походження. У середньому 67% дітей з кожної категорії були зараховані на навчання [240, с. 41–42] (див. табл. 3.18).

Таблиця 3.18

Результат прийому дітей 1909/1910 навчального року [240, с. 35]

Дільниці	Кількість шкіл				Кількість заяв	Всього		% не прийнятих
	Хлопчачі	Дівчачі	Змішані	Всього		Прийнято	Не прийнято	
Двірцева	–	–	–	–	–	–	–	–
Печерська	1	1	2	4	291	179	112	38,49
Старокиївська	8	5	2	15	1368	872	496	36,26
Лук'янівська	3	3	4	10	658	479	179	27,2
Бульварна	–	–	1	1	93	55	38	40
Либідська	7	6	1	14	1046	691	355	33,9
Подільська	3	2	1	6	495	284	211	42,6
Плоська	3	3	1	7	688	420	268	38,9
Пріорка	–	–	5	5	290	226	64	22,07
Куренівка								
Пуша–Водиця	–	–	1	1	47	18	29	61,7
Забайкове	–	–	1	1	139	113	26	18,71
Всього	25	20	19	64	5115	3337	1178	34,76

Як ілюструє табл. №3.18, відсоток відмов дітям по дільницях був нерівномірним: якщо в Подільській він складав 42,6%, то в Пріорці й Куренівці – 22,07%. Скоріше за все, це пояснюється більшою чисельністю дітей, що мешкали на Подолі. Впадає в очі відсутність шкіл у Двірцевій дільниці, заможне населення якої віддавало своїх дітей у приватні школи. Деякі з них ходили до шкіл Печерської, Старокиївської і Либідської дільниць [240, с. 39]. Визначено й причини, з яких дітей не приймали до шкіл:

Таблиця 3.19

Відмови дітям в 1909/1910 навчальному році [240, с. 43]

Причини відмови	Кількість відмов	%%
За відсутністю місць	518	39,12
Інші причини	454	25,5
Малолітство	289	21,83
Не з'явилися	275	20,77
Забезпечені	102	7,7
Живуть в іншому районі	59	4,46
Живуть поза містом	25	1,89
Старші за віком	23	1,74
Навчаються в інших школах	18	1,36
Приїжджі	9	0,68
Не склали іспит	6	0,45
Всього	1778	100

Як бачимо, головною була відсутність місць – 39,12%. Двома іншими були вікові (23,57%) і неявка на іспит (20,77%).

Всього ж у міських приходських однокласних школах 1909 р. навчалося 8,035 тис. учнів. На одного вчителя, а їх працювало по найму в міській управі 162 особи, припадало майже 50 учнів. Кращою ситуація була в церковно–приходських школах, яких діяло 31 (2,102 тис. учнів) і у яких на одного викладача припадало 40 учнів. Як виявилося, для міста цього було замало, аби забезпечити освітою усіх дітей.

На початку XX ст. верховна влада, з ініціативи земств, звернула увагу на розширення мережі шкіл для отримання обов'язкової початкової освіти. За прийнятим 3 травня 1908 р. законом, вона асигнувала у розпорядження міським думах майже 7 млн. руб. на їх розвиток [79; 460, с. 360–361]. Київська дума відразу відгукнулася на нього, і на засіданні 12–19 травня того ж року розпорядилася, аби шкільна комісія розробила такий проект для Києва [122, с. 25–27].

Через рік він був обговорений і прийнятий думою з розрахунком втілювати його в житті протягом 20 років. Основні положення проекту стосувалися навчання, яке мало тривати чотири роки, бо саме за такий проміжок часу учні встигали у повному обсязі засвоїти навчальний матеріал. Мережа була зорієнтована також на поступове зростання населення Києва, а тому планувалося відкрити 40 нових шкіл з можливістю навчання у них 8 тис. дітей.

Наступним кроком верховної влади у збільшенні обсягу наданих знань став закон від 25 червня 1912 р. про вищі початкові училища, згідно якого, міська дума мала протягом трьох років усі двокласні реорганізувати у вищі з чотирирічним терміном навчання. Завдяки цим заходам у 1914/1915 навчальний рік в училищах Києва перебувало 13,5 тис. дітей (2,5% населення). В той же час у Москві – 4,5% від усього населення, у Петрограді – 2,5% [45, арк. 10–12; 82; 146, с. 64–80]. При відсутності

закону про обов'язкове навчання населення Києва продовжувало знаходитися на низькому рівні загальної освіченості.

Крім початкової освіти дума звертала увагу і на середню, на гімназії, а також стежила за тим, аби якомога більше дітей могли до них вступити. Наприклад, 1872 р. з ініціативи думи надійшло клопотання до Київського навчального округу про відкриття третього і четвертого паралельних класів у Другій хлопчачій гімназії. Наступного року дума на їх утримання виділила 25 тис. руб. та безкоштовно віддала власну споруду на Подолі для облаштування Третьої хлопчачої гімназії. У подальшому виділялися кошти на утримання цих класів.

Модернізація, яка охопила всі сфери міського життя, в першу чергу промисловість, спонукала думу сприяти підготовці професійних кадрів. З цією метою при управі розпочала діяльність ремісничої комісії, в яку входили професори університету В. Я. Шульгін та В. Б. Антонович. Наслідком її діяльності було відкриття у Києві Олександрівського ремісничого училища 1874 р. Для його утримання активно використовувалися кошти гласних думи, які підтримали це починання. Наприклад, 1893 р. Є. К. Кобець, власник шкіряного заводу у Києві, заповів йому три тис. руб., частина з яких пішла на стипендії ученицям ремісничих жіночих класів [198, с. 65–66].

Крім цього дума постійно виділяла гроші на утримання Рубежівської колонії, де ремеслам навчалися неповнолітні кияни–правопорушники – 600 руб. у 1884 р. і 1,5 тис. руб. у 1901 р. [154, с. 13; 155, с. 14].

Дума також взяла активну участь у заснуванні Київського політехнічного інституту. Його поява диктувалося місцевими потребами, адже збільшення кількості заводів і фабрик, особливо цукрових, вимагало чисельного технічного персоналу. У грудні 1896 р. дума постановила безкоштовно виділити міську землю під будівництво корпусів, організувала підписку на добровільні внески. Підтримувало її починання місцеве купецтво, яке 1880 р. також відкрило підписку на заснування

інституту й передало думі 43 тис. руб. 1897 р. за погодженням з генерал-губернатором при думі було створено тимчасову комісію у складі гласних, яка проектувала будівництво та укладала статут для інституту. У травні того ж року дума постановила виділити під його будівництво сім десятин 690 кв. саженив міської землі по Кадетському шосе. Однак цієї території було недостатньо, тому міська влада домовилися із Воєнним відомством піти на обмін 76 дес. міської землі на 38 міністерських десятин, що розміщувалися по Брест-Литовському шосе [32, арк. 1–45; 119, с. 20–21; 120, с. 53–56].

Відкриття 1898 р. четвертого в Російській імперії Політехнічного інституту було знаковою подією, і без підтримки Київської міської думи воно вряд би відбулося. З її ініціативи, через рік до корпусів інституту 11 жовтня 1899 р. ТКМЗ проклало окрему трамвайну лінію від Бессарабської площі (див. додаток У).

Університету Св. Володимира дума також приділяла увагу, хоча й значно меншу. На відзначення його 50-річчя вона постановила передати в губернське казначейство 12 тис. рублів під 5%, як капітал для міських стипендій його студентам. [41, арк. 832].

Крім освіти, дума переймалася й іншими формами розповсюдження знань, зокрема серед дорослого населення міста. Задля цього було відкрито чотири народні безплатні читальні (у 1890, 1901, 1903 і 1905 рр.), в які дума асигнувала кошти на придбання книг для народних читань, зокрема з медицини для набуття знань з особистої гігієни [41, арк. 410]. Щороку читальні відвідувало немало киян. У звіті за перший рік роботи читальні ім. О. С. Пушкіна 1901 р., що розміщувалася на Лук'янівці, її відвідало 1,398 тис. осіб. Найбільше з них міщан – 402, дворян – 334 і селян – 241. Основна категорія відвідувачів мала початкову освіту (759) [19, арк. 1–29; 165, с. 1–21]. Крім цього, міська влада оплачувала діяльність публічної бібліотеки, яка з 1890 р. розміщувалася на нижньому поверсі будинку думи. Її книжковий фонд не лише давав знання, а й слугував інструментом

русифікаторської політики влади аби подолати прояви української та польської ідентичності у культурі міста [252].

Піклувалася дума і про розвиток театрів, маючи в розпорядженні як літнє так і зимове приміщення. Вона здавала їх в оренду на кілька сезонів, як от австрійському підданому Фердинанду Бергеру [210, с. 6–14]. Ця практика продовжувалася усі роки, а тому кияни мали можливість насолоджуватися музикою європейських композиторів і знайомитися з творами і виставами драматургів світового значення.

Однак усіх цих заходів думи було не достатньо, бо згідно показників розвитку закладів культури в інших містах імперії Київ, навіть серед міст українських губерній, був далеко не першим – Катеринослав мав 19 бібліотек, а Київ лише 7 (див. табл. 3.20).

Таблиця 3.20

Культурно-освітній розвиток міст Російської імперії 1904 р.
[113, с. 52]

Місто	Бібліотек	Читалень	Газет	Журналів
Москва	43		13	69
Варшава	1	1	21	99
Одеса	12	11	22	
Київ	7	9	9	25
Харків	6	5	7	8
Катеринослав	19	8	5	1
Житомир	3	3	2	–

Загальний розвиток і прагнення до кращого життя формували, за визначенням М. Вебера, «культурну людину». Їй було не достатньо простого існування, вона намагалася привносити у навколишній світ щось своє і таким чином підносився загальний рівень культури міського середовища. Саме тому серед гласних думи стало популярним підтримувати музеї. Зокрема для відкритого міського 1892 р. І. А. Толлі пожертвував 28 художніх полотен, Т. В. Кибальчич – 326 відтисків давніх гравюр та 9 оригінальних креслень–планів, П. С. Богданов – 105 одиниць старожитніх речей [29, арк. 341–358; 197, с. 204–205].

На початку ХХ ст. громадське життя активізувалося відзначенням ювілеїв українського генія – Т. Г. Шевченка, 50-річчя від дня смерті 1911 р. і 100-річчя від дня народження 1914 р. Київська міська дума не могла стояти осторонь цих подій, а тому 7 жовтня 1905 р. створила підготовчий комітет у складі міського голови В. М. Проценка та п'яти гласних: Ф. С. Бурчака, М. Ф. Страдомського, М. В. Голубятникова, В. І. Бражникова, О. І. Левицького. Через неорганізованість чи не з'ясовані нами обставини лише через два роки дума асигнувала на пам'ятник 500 руб. з міського бюджету, організувала з'їзд представників інших ініціативних комітетів та запросила на засідання таких знаних українських діячів, як: Б. Д. Грінченка, В. І. Леонтовича, Є. Х. Чикаленка, В. П. Науменка, І. В. Лучицького і представника родини Терещенків. Однак через протидію як антиукраїнських сил, так і верховної влади думі було важко довести справу до кінця.

У такій ситуації проявили активну громадську позицію кияни, які 1913 р. листом до міської управи закликали взяти на себе ініціативу у впровадженні заходів на честь 100-річчя від дня народження поета. Це посприяло створенню міською думою ювілейного комітету, з ініціативи якого дума на засіданні 21 січня 1914 р. схвалила перейменування Бульварно-Кудрявської вулиці на Шевченківську й виділила п'ять тис. руб. на відзначення ювілею. Тож Київська міська дума не була послідовною у своїх намірах – підтримуючи ініціативи громадськості, вона мусила оглядатися на імператорську владу. Як наслідок – пам'ятника Т. Г. Шевченку так і не було споруджено [377].

Отже, асигнування думи у сферу освіти й культури поступово збільшувалися. За весь час витрати на неї зросли у 133,4 разів, а державні дотації з середини 1900-х рр. сягали 115 тис. руб. щорічно. Міська влада найбільше переймалася подоланням неписьменності серед широких верств містян шляхом розширення мережі початкової, в тому числі ремісничої освіти, оплати роботи вчителів та оренди приміщень. Однак цих заходів

для задоволення потреб швидко зростаючого міста було недостатньо, адже за роки врядування думи чисельність населення виросла більше як у п'ять разів, а грамотність – лише вдвічі. Це зумовлювалося і тим, що на початку ХХ ст. число відмов у наданні початкової освіти сягало майже половини від усіх бажаючих. Середній освіті дума приділяла значно меншої уваги, оскільки в гімназіях навчалися діти заможних батьків.

Констатуємо, що дума відреагувала на потреби міста в поширенні професійної освіти, адже промисловці і купці, гласні думи, вважали, що кваліфіковані кадри вкрай потрібні для розвитку місцевої промисловості. Увага міської влади до театрів, бібліотек, читалень, музеїв і встановлення пам'ятників свідчила, що початкові процеси формування культурного середовища в місті набирали ваги. Самоврядна дума ставала осередком, де акумулювалися освітні запити киян і задовольнялися найнагальніші з них.

Отримавши, згідно міських положень, право формувати власний бюджет, Київська дума змогла зайнятися благоустроєм міста. Для цього вона намагалася скласти збалансований бюджет, в якому основними статтями надходжень були кошти від оціночного збору, використання міської власності (землі, лісів, сінокосів, будівель, лавок) та від міських підприємств (скотобоєнь і гавані).

Якщо спочатку найбільша питома вага статків надходила від міської власності (47,3%), зборів і мит (36,6%), оціночного збору (9,1%), то 1914 р. вони становили відповідно: від міської власності – 27,6%, зборів і мит – 8,4%, оцінного збору – 16,7%, що свідчило про різнопланові заходи думи у наповненні міського бюджету. Обмеження положенням 1892 р. фінансових повноважень думи не дало змогу запровадити нові джерела надходжень, а тому міська влада почала активно звертатися до державних позик. Їхня ефективність була низькою, адже велика частка отриманих коштів йшла на задоволення військових потреб, а не потреб міста.

Для виконання покладених на неї завдань, дума мусила витратити чимало коштів. За весь час її діяльності видатки зросли у 24,8 разів, в той

час як доходи – у 16,8 рази. Обов'язкові, головним чином державні, витрати займали найбільшу питому вагу – від 28% до 30,2%. Найтяжчими для міської влади були утримання поліції та розквартирування військ, які, попри дотації держави, постійно вимагали значних коштів. Це призвели до того, що витрати на благоустрій зменшилися з 22,7% до 11,1%.

До заслуг думи слід віднести увагу на освітньо–культурну сферу, витрати на яку збільшилися в 133,4 рази. Міська влада розширювала та утримувала мережу початкових навчальних закладів, аби охопити нею найширше коло містян. Усвідомлюючи значення освіти для розвитку міста вона була активною у заснуванні початкових та вищих навчальних закладів. Однак цих зусиль не вистачало для подолання малоосвіченості киян, половина з яких і на початку XX ст. лишалася неписьменними.

РОЗДІЛ 4. ЗАХОДИ ДУМИ ДЛЯ МОДЕРНІЗАЦІЇ МІСТА

У нових умовах самоврядування Київ отримав можливість використати ініціативу і кошти заможних киян для облаштування власного міського середовища з упорядкованими і освітленими вулицями, площами, скверами, комфортними парками, комунікаційними мережами. Нові підходи до міського благоустрою в Європі почали застосовувати вже у першій половині XIX ст., в той час як Російська імперія була лише майданчиком, куди приїжджали винахідливі підприємці і завдяки концесіям втілювали їх у життя. Благоустрій міста завжди починався із його економічним розвитком: нагромадженням капіталів, зростанням промисловості, активною забудовою. Місто другої половини XIX ст. було породжене технічним переворотом, колективним виробництвом і торговим капіталом, воно поширилося по всьому світу як універсальний акумулятор соціальної енергії, як синтез його еволюції в минулому [366, с. 57].

Міська влада аби підняти стандарти життя змушена була дбати про фінанси, нові технології, висококваліфікованих фахівців, без чого їй не вдалося б досягти успіху.

4.1. Впорядкування вулиць та площ, міське будівництво

Першочерговим завданням нового міського управління стало впорядкування вулиць, їх заощення твердим покриттям. Адже на початку 1870-х рр. Київ мав переважно ґрунтові дороги, які вже не могли забезпечити якісний проїзд навіть кінним транспортом. Дума як першого скликання так і решти постійно тримала їх в полі зору, адже місто розросталося й потребувало нових шляхів. Вони б ставали транспортними артеріями, з'єднували б окраїни з новим центром Києва – Хрещатиком, де на Козиному болоті будувалося величаве приміщення думи, символізуючи новий етап розвитку міста.

Задля виконання цих завдань дума напроцювала проект благоустрою спершу для більш багатолюдних вулиць та площ. Роботи по їх замощенню, розширенню не раз призупинялися через те, що Київ у роки першої каденції думи потерпав від епідемій холери й віспи, що відволікало її на інші завдання. До того ж, управа не могла використати неякісні матеріали для робіт, раніше заготовлені, шукала фахівців, які були б відповідальними та безпомилково забезпечували якість робіт. При складанні кожного нового контракту з виконавцями оголошувався тендер, а в кінці року мостова комісія звітувала перед думою, а та в свою чергу – перед містом, публікуючи результати в «Известиях . . .» думи.

Якщо переглянути, що зроблено мостовою комісією за 1871–1914 рр., то з'ясується, що шляхи міста по кілька разів замощувалися і перемощувалися. Ось приклад: 1871 р. було замощено 2,103 тис. кв. саж., а перемощено 10,820 тис., що майже в п'ять разів більше. За всі 44 роки каденції думи вулиці і площі лише чотири не перемощувалися. Лише 1882 р. дума спромоглася асигнувати на замощення більше коштів і забрукувати майже 20 тис. кв. саж., а перекласти камені на 19 тис. кв. саж. Контракти і тендери, напевно, були недостатньо грамотно складені, фахівці не володіли технічними засобами укладання, тому робота була не якісною. Лише в центрі, на Хрещатику випробовувалася німецька технологія з асфальтовим покриттям, а на інших вулицях замощення робилося аби як.

У звіті мостової комісії за дев'ять років 1884 р. інженер Н. Дитятин наводить грошові витрати на ці роботи, зокрема, на нові замощення витрачено 332 тис. руб., а на утримання (перемощення і ямковий ремонт) – 339 тис. руб., а тому нових шляхів додано «лише 13 верст» із 70 всього замощених. Він зауважив і труднощі, пов'язані з рельєфом Києва: нахили гірських схилів, зокрема найкрутіший на Великій Підвальній та найдовший на Андріївському спуску. Наголошувалося, що найдорожче вартувало утримання Хрещатика [239, с. 2–3]. На 1913 р. ці ж роботи по

замощенню 8,956 тис. кв. саж. і перемощенню 13,546 тис. кв. саж. залишалися й надалі, але їх виконували як наймані підрядники із своїми робітниками, так і міські артїлі, які займалися ще й ямковим ремонтом, що, певно, дещо зменшувало витрати на роботи на базарних площах, тротуарах і переходах. [239, с. 1–27] (див. додаток Т).

Попри активне в перші дві каденції замощення вулиць, які часто знаходилися між заболоченими балками і ярами, більшість території міста так і залишалися у бруді і болоті. У промисловій частині міста, на вулицях Кузнечній та Шулявській, швидше проклали тверде покриття, а віддалені Мала Жандармська, Іванівська, Загородня весною та в осінню пору все ще лишалися забрудненими. Тому в третю каденцію думи, за міського голови Г. І. Ейсмана, нерівномірне замощення було замінено на більш збалансоване. Станом на 1884 р. було забруковано 214 тис. 678 кв. саженив й загальна довжина шляхів становила 70 верст. Як засвідчив гласний думи, в майбутньому біограф Т. Г. Шевченка, О. Я. Кониський, при його плануванні міська влада прислухалася до пропозицій впливових і, як правило, заможних киян [39, арк. 4–19; 139, с. 228–234; 239, с. 6]. Більше того, один з гласних, а саме М. М. Мерінг, домігся аби його вулиця в центрі була замощена і освітлена однією з перших [268, с. 256].

Дума під тиском платників найбільших зборів і податків більше виділяла коштів на благоустрій центру, а окраїнам – по залишковому принципу, адже там жила біднота, яка не наповнювала міський бюджет. Лише знята стара бруківка з центру йшла на окраїни, де багато вулиць не мали покриття і пилюка влітку стояла стовпом. Збільшення коштів на благоустрій центральних, спальних частин міста (Хрещатик, Липки, бульвари, Поділ) та їх освітлення у другій половині XIX ст. було нормою також і для європейських міст [366, с. 136–138].

Для оцінки діяльності думи цікаво порівняти основні показники благоустрою Києва з іншими містами. На 1904 р. у місті нараховувалося 301 вулиця і провулків з довжиною 130 верст, але замощених повністю ще

не було до кінця жодної, крім Хрещатика, та й той часто перемощувався. На 18 київських площах заощено було 194 кв. саж., в той час як тротуари продовжували залишатися не впорядкованими. Довжина вулиць Одеси сягала 198 верст, з яких заощено було вже 133 версти, а 21 площу закладено в 83 кв. сажени. Києву важко було зрівнювати з Москвою, адже там із 543 верст закладено було 505 і 99 площ. Більш показовою для Києва була Варшава, яка мала 390 вулиць та провулків на 190 верст, які вже були заощені на 181 верству, а 30 площ впорядковані. Отже, Київ значно відставав у вуличному благоустрої і від Москви, і від Варшави [113, с. 39-39].

Тож робота думи у напрямку заощення, облагородження та ведення житлового і промислового будівництва Києва була недостатньою, що пояснювалося як нестачею коштів через воєнні витрати, так і не далекоглядністю міської влади. До заслуг слід віднести створення комісії управи та переймання нею європейського досвіду у питаннях впорядкування та озеленення вулиць.

До зростання витрат на заощення вулиць спонукало збільшення числа жителів, котрих за перше десятиліття нового століття виросло майже вдвічі (з 276,519 до 468,694 тис. осіб) [148, с. 7]. Відвідавши міста Європи гласні думи і фахівці управи пропонували нові технології укладання шляхів: спочатку було розглянуто проект так званих безшумних мостових з використанням пресованого асфальту. Але через його високу вартість та топографічні особливості Києва від нього довелося відмовитись. Надалі ж мостові укладали за німецьким зразком з кам'яних кубиків, а шви між каменем заливалися асфальтною смолою, що робило мостову тихішою. Новітню технологію застосували в центрі, де був найбільш активний рух транспорту і який слугував обличчям Києва [148, с. 14]. На виконання цього дорогого проекту міська влада 1901 р. взяла позику в один млн. руб. і забезпечила до 1910 р. заощення таких вулиць: 1) Хрещатик – від Бессарабки до готелю «Європейського»; 2) Олександрівська – від церкви

Різдва до Олександрівської площі; 3) Миколаївська – від Хрещатика до театру «Соловцова»; 4) Фундуклеївська – від Хрещатика до Тимофіївської; 5) Тимофіївська; 6) Велика Васильківська – від Великого Бульвару до Караваївської; 7) Думська площа навколо скверу та будівлі думи; 8) Велика Володимирська – від Прорізної до Софійської.

Крім впорядкування мостових і тротуарів велася робота по озелененню Києва, задля чого у червні 1887 р. було створено комісію з облаштування міста парками і скверами. До неї увійшли: архітектор В. М. Ніколаєв, професори університету Є. І. Афансьєв, О. С. Яценко і Ю. Д. Сидоренко, інженер М. П. Фабриціус, економіст–статистик О. Л. Цитович, купці, підприємці. А також філантропи Ф. О. Терещенко та Л. І. Бродський, член губернського статистичного комітету В. Г. Мозговий, підприємці Я. М. Бернер і М. І. Чоколов, І. І. Зейферт, П. І. Сергієнко, Є. Д. Свиридов, В. Т. Буличенко, Т. В. Кибальчич та Ф. Є. Вольфсон. У лютому 1888 р. управа найняла головного садівника І. А. Жуковського, який підготував план будівництва та реконструкції садів, скверів, парків та бульварів. Протягом наступних двох років міська влада зосередилася над облаштуванням Бібіковського, Подільського, Кузнєчного бульварів, Олександрівського й Миколаївського парку, Царського саду і 12 скверів.

Для утримання їх у чистоті дума схвалила 1889 р. обов'язкові для киян правила, за якими парки заборонялося відвідувати особам в алкогольному сп'янінні, робочим зі знаряддями праці і в брудному одязі, людям із собаками, вуличним торговцям і безхатченкам. Заборонялося приходити богомольцям і нижнім чинам, кататися на велосипедах з 10:00 до 13:00 і з 16:00 до закриття. Крім цього, з ініціативи садової комісії гласні думи прийняли постанову про заборону забудовувати Володимирську гірку, адже вона була історичною пам'яткою Києва. Дума відреагувала на зауваження генерал–губернатора графа О. П. Ігнат'єва, котрий, проїжджаючи містом, відзначив відсутність дерев понад дорогами. В результаті міська влада зобов'язала усіх власників садиб у Києві

посадовити їх біля свого двору й облаштовувати квітники. Рекомендувалося придбати саджанці каштанів, тополь, лип, ясеня, акації, верби і берези [153, с. 10–19, 26–29; 193, с. 9–11; 244, с. 73, 78–79].

Гласні думи, які в більшості були домовласниками, усіляко намагалися забудовувати озеленені й облагороджені райони міста. Лише завдяки активності членів садової комісії вдавалося не пропускати подібні голосування в думі. Наприклад, 1902 р. з ініціативи гласного М. В. Стороженка, історика і публіциста, дума не допускала забудови міських садів і скверів протягом усієї каденції. Комісія рекомендувала розвивати декоративне садівництво та побудувати 16 красивих фонтанів. До того ж вона сприяла тому, щоб за оренду цих територій до міської казни надходили кошти – наприклад, з павільйону «Голгофа» на Володимирській гірці. Немалі гроші приносили й інші місця дозвілля й відпочинку, а тому дума усяк сприяла їх появі [150, с. 8].

Не меншої уваги потребувала житлова забудова міста, чисельність населення якого зростало швидкими темпами. Для з'ясування усіх питань пов'язаних з житловим будівництвом в управі створювалась нова структура – будівельна комісія. До її складу, як найманий працівник управи, увійшов головний архітектор міста, який компетентно розглядав звернення з планами забудов і видавав дозволи на спорудження будинків. Схвалений думою 6 вересня 1879 р. порядок їх видачі був наступний: особа, яка виявила бажання спорудити будинок вказувала ділянку, яку спершу обміряв міський землемір для внесення до загальнономіського плану. Її власник наймав архітектора для складання проекту, що його затверджував головний архітектор Києва, а управа надавала остаточний дозвіл. До початку XX ст. з цим завданням справлявся лише один землемір – О. Г. Терський, котрого згодом змінив І. Д. Таїров.

Нормування житлового будівництва ще з 1873 р. відбувалося за поділом вулиць та площ на чотири категорії. До першої відносилися ті, де зводилися кам'яні будівлі не менше двох поверхів; на вулицях другої

категорії дозволялося споруджувати дерев'яні поверхи зверху мурованих; третьої – споруджувалися дерев'яні будинки, але із мурованим фасадом; а четвертої – повністю дерев'яні будинки [222, с. 371–380; 243, с. 1–9]. Цими й іншими будівничими справами на рубежі XIX –XX ст. займався вже спеціально створений межовий відділ управи, який спершу входив до будівельної комісії.

Завдяки продуманим процедурам міська влада почала дозволяти і контролювати зведення багатопверхових будинків: 1901 р. – І. О. Іванову на будівництво одного з перших чотирьох поверхового будинку із підвалом по вул. Великій Васильківська, а 1910 р. – Л. Б. Гінзбургу на спорудження семипверхового будинку з цоколем підвалом по вул. Інститутській [54, арк. 1–8; 55, арк. 1–8; 235, с. 484; 389, с. 71–72]. За перше десятиліття управа видала 2145 дозволів на спорудження будинків, більше 200 за рік [137, с. 151–152], а вже в наступні роки – більше 300. Зокрема, в 1907 р. на будівництво житлових мурованих будинків 87, дерев'яних 110, змішаних 11; в 1908 р. відповідно мурованих 120, дерев'яних 112, змішаних 8. До 1912 року кількість мурованих і дерев'яних стійко збільшувалася до 176 і 255 відповідно, а змішані (низ цегляний, а верх дерев'яний) очевидно були не практичними і менше безпечним [332, с.3; 338, с. 3].

Управа видавала подібні дозволи і для будівництва всіх промислових об'єктів у межах міста. У Києві 1875 р. вже нараховувалось 54 фабрики та заводи. 1878 р. їхня кількість становила 85, 1881 р. – 93 (з них 81 невелике підприємство), а 1887 р. – 157 [4, арк. 50–51; 156, с. 73–74]. Фабрикам і заводам, які б забруднювали навколишнє середовище в центрі міста управа дозволи не видавала [38, арк. 1–11], що не зменшило їх кількість.

Більш детально, але коротко, згадаємо про конкретні приватні підприємства, які обслуговували киян. 1892 р. в Києві працювало більше восьми тютюнових підприємств (одна тисяча робітників) з річним обігом більше одного мільйона руб. На території міста працювало 19 цегельних

заводів (430 робітників), які мали річний обіг коштів 180 тис. руб. На чотирьох дріжджових і винокурних заводах з обігом більше мільйона руб. працювало до 200 робітників. Водночас на семи млинах, які обслуговувалися всього 108 спеціалістами, обіг коштів становив півтора млн. руб. На шести пиво– і медоварнях обіг досягав півмільйона руб. з працюючими 241 робітниками. Горілчаний завод (обіг коштів 367 тис. руб.) наймав всього 38 працівників. Додамо, до прикладу, що на водогінному підприємстві (річний обіг коштів 210 тис. руб.) працювало лише 50 робітників. Найбільше робітників потребували 11 залізообробних підприємств – 2079 чоловіків при річному обігу 760 руб. [312, с. 3].

На початку XX ст. у місті діяло 119 підприємств, на яких працювали 14,239 тис. робітників, передусім виділялися великі приватні фабрики та заводи із багатотисячним обігом коштів [507, с. 18]. Загальний фінансовий обіг київських заводів та фабрик складав 7 млн. 395,48 тис. руб., при чому лише 19 мали річний обіг менше 1 тис. руб. в рік. Це не лише вказувало на стрімкий розвиток міста як торгово–промислового центру, а й суттєво поповнювало міську скарбницю, адже всі промислові підприємства сплачували оціночний збір.

Про соціальні гарантії чи страхування на підприємствах імперії ще не йшлося. В той же час в Берліні лише на міських підприємствах працювало понад 7,5 тис. робочих, котрим міська влада надавала житло, забезпечувала гідною оплатою праці та навіть страхувала. У багатьох містах Німеччини ще з 1890–х рр. діяли правила для робочих міських підприємств, а після десятирічної вислуги кожен отримував статус міського службовця та досить високу пенсію [387, с. 54–60; 469, с. 80].

Будівництво у місті ускладнювалося наявністю ярів і високих схилів. Через гористість Києва дума раз по раз приймала рішення про їх укріплення, адже гостро стояло питання убезпечення від зсувів. Їх слід було попереджати, адже траплялося й так, що через них припинявся рух на набережній Дніпра. Зокрема протягом 1885–1914 рр. зсуви зайняли

близько 110 га, зруйнували 32 будинки, серед яких навіть було вісім мурованих [13, арк. 13–17].

Міська влада, дбаючи про охайність споруд, 1912 р. створила комісію по «красоте» міста, яка б контролювати їх естетичний вигляд. Очолював її міський голова І. М. Дьяков, а членами були художники О. О. Мурашко, С. І. Светославський та архітектори Е. П. Братман, В. В. Городецький і В. М. Ніколаєв.

На забудову міста впливали заможні кияни, які споруджували дороги, якісні та безпечні муровані будинки за європейськими стандартами, кількість яких не поступалася дерев'яним. Однак забудова окраїн відбувалася хаотично, не сплановано, на що нарікав фахівець з міського планування екстраординарний професор Політехнічного інституту Г. Д. Дубеллір, представляючи 1912 р. думі свій проект їх забудови. Підхопивши популярну у Європі ідею міст–садів і будучи прихильником планового містобудування, він з розмахом спроектував розвиток недавно приєднаних до Києва районів – Шулявки, Солом'янки, Батієвої гори. За його проектом на площі 750 га протягом 15 років планувалося розселити 100 тис. осіб, а природний ландшафт мав цьому лише сприяти. Особливостями проекту був поділ вулиць на магістральні (транспортні, шириною 27–36 м) і житлові (перехідні, шириною 16–24 м). Трамвайні лінії планувалося прокласти так, щоб віддаленість мешканців від житла до зупинки складала максимум 5–7 хвилин ходу. Незважаючи на те, що проект був відзначений золотою медаллю на Всеросійській гігієнічній виставці 1913 р., його навіть не розпочали здійснювати через Першу світову війну [144, с. 1–16].

Спорудження нової мережі освітлення міста ставало потребою часу. Саме воно, можливо, як і заміщення вулиць, створення мережі водопостачання та каналізації, більше ніж інші заходи думи відігравали ключову роль в окультуренні міста, наданні сприятливих умов для проживання містян.

Газове освітлення вперше було уведено у Петербурзі ще 1839 р., тоді як Київ освітлювався лише гасовими ліхтарями. Про освітлення газовими Київська дума потурбувалася лише у липні 1870 р., коли уклала договір із генерал-полковником, інженером А. Є. Струве [2, арк. 209–213]. Згідно контракту, місто в перші два роки мало отримати по 500 ліхтарів, а кожного наступного – по 200 нових. Для початку виконання своїх зобов'язань, 1872 р. А. Є. Струве заснував Акціонерне газове товариство, основний капітал якого склав 600 тис. руб. Вже з 1 серпня 1872 р. Київ почав освітлюватися газовим ліхтарями, а з 6 вересня весь Хрещатик і суміжні з ним вулиці могли оцінити переваги цього освітлення. 1873 р. це товариство збудувало перший у Києві газовий завод, під який міська влада безплатно віддала 5 дес. землі по вулиці Кузнечній на Нових Будах. Загалом 2,100 тис. годин газового освітлення обходилися міському бюджету у 22 руб. 13 коп., а 1800 годин – у 16 руб. 85 коп. [149, с. 52]. Газове освітлення було і якіснішим, і дешевшим, але й воно не могло повністю задовольнити потреби міста. Як згадував про Київ 1880-х років сучасник: «электрического освещения не было, город частью освещался газом, дававшим весьма тусклый свет, а частью гасом, при чем количество фонарей было более, чем скромное» [269, с. 4].

У перші три каденції діяльності думи кількість ліхтарів поволи збільшувалася. Якщо 1874 р. газових було 250, гасових – 1000, то в кінці третьої каденції їх було відповідно 876 і 1280 [137, с. 248–153]. Для збільшення виробництва газу 1881 р. Акціонерне товариство спорудило по вул. Набережно-Луговій другий завод, який забезпечував світлом увесь Поділ [143, с. 40–41].

Заможні кияни повільно впроваджували газове освітлення своїх осель. За одноденним переписом Києва 2 березня 1874 р. з'ясувалося, що у приватних будинках функціонувало лише 75 газових ліхтарів. Міська влада не спромоглася за короткий термін збільшити їх кількість, хоча у вечірній час в темних провулках майже щодня когось грабували.

Наприклад, 1886 р. комісія управи у складі І. А. Толлі та його помічників – І. І. Козловського, О. С. Лєскова, І. С. Палієнка, Г. П. Шлейфера, М. П. Добриніна та М. М. Демочані – спромоглася збільшити їх кількість лише на 25 (всього нараховувалося 1,368 тис.) і газових на 78 (1,150 тис.) [28, арк. 193–217]. Тож міська влада не спромоглася в повній мірі задовільнити потребу безпечного пересування вулицями.

Крім нестачі ліхтарів, виникали проблеми і з якістю освітлення. У червні 1889 р. контрольна комісія у складі інспекторів провела їх фотометричний аналіз, який встановив, що більшість ліхтарів не відповідала нормам і вимогам контракту. Управа вказала на всі ці недоліки, а Газове товариство їх виправило. В іншому випадку, вже 1893 р., дума постановила навіть повернути споживачам переплачені кошти за неякісно надані послуги [36, арк. 1, 79; 37, арк. 39–41]. Так дума відстояла інтереси споживачів та покарала приватних підприємців.

Технічний прогрес й успішно апробоване в США та Європі електричне освітлення прийшло до Києва 1889 р., після укладення концесійної угоди на 12 років із Електричним товариством «Савицький і Страус». Його засновниками були кандидат технічних наук М. М. Савицький і надвірний радник О. Е. Страус. Ця фірма стала монополістом використання електрики, маючи власні філії ще й у Полтаві та Харкові. Згідно умов контракту 1889 р. на Театральній площі було споруджено електричну станцію для освітлення центральних районів Києва. У травні 1890 р. в міському театрі було встановлено 1,117 тис. ламп, з яких 613 білих та 504 кольорових.

В інтересах киян дума того ж року доручила товариству освітити «любимейшее и живопоснейшее место киевских гуляний» – Володимирську гірку – п'ятьма великими електричними ліхтарями. 1891 р. воно побудувало ще одну електростанцію у садибі полковника М. П. Фабриціуса на Думській площі [41, арк. 341; 309, с. 3–4; 310, с. 3–4]. 1894 р. Київ освітлювався вже 1,822 тис. гасовими ліхтарями, найбільше з

яких було: 59 – на Кирилівській вулиці, 45 – на Набережно–Либідській, 43 – на Микільській та біля Печерської фортеці, 41 – на Бібіковському бульварі [94, с. 70–70].

Розростаючись, Київ потребував усе більше електроенергії і не лише для житлових помешкань, а й для виробничих потужностей. Тому 1898 р. товариство побудувало нову електростанцію на Подолі по вул. Андріївській поруч з Дніпром тому, що її двигуни для охолодження споживали багато води. 1899 р. міська влада викупила цю станцію і того ж року заключила новий 40-річний контракт з товариством «Унион», яке через рік увійшло до німецької «Загальної компанії електрики». Тоді міська дума вийшла з становища, передавши контракт Київському електричному товариству, яке почало власну діяльність 1902 р. під патронатом петербурзького банкіра Д. С. Шерешевського. Ним було викуплено усі електростанції і укладено договір на постачання електроенергії з найбільшим споживачем – Товариством київської міської залізниці. Загальна чисельність абонентів Києва склала 1,253 тис. осіб.

Цікаво, що домовласники Межигірської вулиці просили думу приєднати їх садиби не лише до каналізації, а й замінити гасове освітлення електричним, на що вона постановила – «иметь ввиду» [43, арк. 161; 133, с. 1]. Тож забезпечити освітленням усе місто дума не змогла. І все ж нею було зроблено суттєвий крок, аби Київ став одним з перших міст, яке отримало якісне електричне освітлення.

Тож місто було забезпечено електрикою лише в центрі та на Подолі. Однак Київ і Харків 1904 р. мали вже у два рази більше ліхтарів, ніж Москва, відповідно: у Києві 414, Харкові – 456, тоді як у Москві 201, а в Одесі взагалі їх було 71. Отже, дума спромоглася оцінити переваги нового типу освітлення і менше виділила коштів на встановлення застарілих газових і газових ліхтарів, яких на той час було у Києві 2,485 тис. 1,752 тис. Одним з показників якості освітленості вулиць була густота їх встановлення: у Києві на один ліхтар припадало 14 саженив (майже 30

метрів), у Москві 12, в Одесі 20, а в інших містах відстань між ліхтарями була у 2-3 рази більшою [113, с. 40–41] .

Завдяки успіхам думи у сфері використання електрики у Києві 1906 р. відбувся Четвертий всеросійський електротехнічний з'їзд, на якому обговорювали досягнення, недоліки і пропозиції щодо покращення існуючої електрифікації міст [397, с. 281–282]. Продовжуючи темпи розбудови Києва, дума протягом 1906–1910 рр. встановила на окраїнах 149 електричних світильників – з яких в Лук'янівській дільниці – 33, в Старокиївській – 25, в Либідській – 24, в Плоській – 21, в Подільській – 15, в Бульварній – 13, в Печерській та Палацовій по 9. Станом на 1912 р. Київ освітлювали уже 761 електричний ліхтар [133, с. 2; 148, с. 20–21].

Таблиця 4.1

**Дані про електричне освітлення
у містах Російської імперії на 1909 р. [59, арк. 2–3]**

Місто	Москва	Київ	Харків	Чернігів	Полтава
Чисельність населення (в тисячах)	1 300 000	450 000	237 000	33 000	70 000
З якого року існує	1897	1889	1894	1893	1900
Потужність у кіловатах	18 700	7 550	1 650	302	253
Чисельність абонентів	14 550	8 458	2 010	335	326
Кіловат на 1 мешканця	9 744	9 937	4 538	4 000	2 088
Тариф прив. буд. (коп.)	50	25,2	40	23,9	30

Таблиця 4.2

**Дані електричного освітлення
у Києві та європейських містах 1909 р. [59, арк. 4–5]**

Місто	Берлін	Мюнхен	Женева	Копенгаген	Київ
Чисельність населення (в тис.)	2 728, 765	570	136	449	450
З якого року існує	1883	1893	1895	1891	1889
Річний об'єм у кіловатах	157 887	22 953	14 332	19 202	10 129
На 1 тис. мешканців кіловат для приватних будинків	14 722	6 995	18 250	15 928	9 937
На 1 тис. мешканців кіловат для вуличного освітлення	808	2 107	5 430	777	1 742

Отже, в галузі освітлення міста електрикою влада успішно опанувала європейські досягнення, завдяки чому різко зросла його мережа не лише на

вулицях, а й у приватних будинках. Станом на 1909 р. серед міст Російської імперії Київ по виробництву енергії на мешканця випереджав Москву, та врази – Харків і Одесу (див. табл. 4.1). Навіть у порівнянні з європейськими столицями у показнику вуличного освітлення на одну тисячу мешканців Київ йшов попереду Берліна та Копенгагена, і по тому ж показнику – для приватних будинків випереджав Мюнхен (див. табл. 4.2).

Попри хронічну нестачу коштів через малу кількість їх надходжень з міських підприємств, Київська дума йшла в тому напрямі розвитку благоустрою, що й інші європейські міста. Вона впевнено, не оглядаючись на обидві столиці Росії, іноді навіть випереджаючи їх, вирішувала питання впорядкування вулиць та їх освітлення, спрямовуючи житлове і промислове будівництво в інтересах міста.

4.2. Започаткування міської служби охорони здоров'я та спорудження водогінної і каналізаційної мереж

Відсутність організованої санітарної служби на розкиданій території міста поставило перед думою завдання створити таку для подолання антисанітарії у Києві. Адже регулярні спалахи епідемій були повсюдними у Російській імперії, через що її називали бактеріальними ворітьми Європи [390, с. 799]. Найчастіша гостя у містах Росії – холера – вже 1830 р. під час епідемії забрала 230 тис. життів. Всього протягом 90 років вона спалахувала 44 рази – тобто кожні два роки [488, с. 191].

Надлишки продуктів людської життєдіяльності у Києві неконтрольовано збільшувалися не лише по його околицях – Шулявці, Солом'янці, Лук'янівці. Саме від антисанітарії найчастіше виникали епідемії холери, дизентерії та тифу. Місто потерпало від забруднених вулиць, площ, заболочених ровів та канав. Про одну із таких, Глибочицьку, місцева газета писала, що вона «заражала воздух миазматы», а тому в місті «взрослые люди и младенцы мрут, как мухи» [278, с. 3].

Вже на початку своєї діяльності дума створила спеціальну структуру, постійно діючий санітарний відділ управи, який поділявся на санітарну та ветеринарну частини. Спочатку в його складі було лише чотири санітарних лікарі та 12 помічників, санітарних урядників, а в час епідемій їх число збільшено удвічі, а то й втричі з тимчасово набраних лікарів та студентів–медиків випускного курсу.

Щоденна діяльність санітарного відділу полягала в охопленні міста наглядом за чистотою на вулицях, провулках, площах та перевіркою стану торгівлі на ринках і в торгових лавках. До її обов'язків також входили огляди подвір'їв, трактирів, садів, нічліжних притулків, підприємств, громадських бань і готелів. Було укладено обов'язкові правила для киян щодо дотримання чистоти у присадибних ділянках. Превентивні заходи та тривале будівництво міської лікарні і санітарної станції, як і збільшення ліжко-місць в лікарнях показують, що можливості міста в боротьбі з епідеміями та антисанітарією були обмеженими та недостатніми.

До обов'язків санітарного відділу і найманих працівників управи входили регулярні перевірки місця скупчення людей: заводів, складів, майстерень і місць їх проживання. Згідно огляду відділу у Києві місця проживання робітників Шулявки і Солом'янки були в жахливому антисанітарному стані. Серед громадських місць визнано кращими готелі – «Європейський», «Гранд готель», «Метрополь» і «Французький»; високої оцінки від інспекторів управи заслужили Бессарабський, Львівський і Галицький ринки. Вони ж оглядали приміщення навчальних закладів, перевіряли розміри кімнат, регламентували фізичні перерви для оздоровлення дитячого організму, розробляли вимоги правильного сидіння за партами. Суворо прописувалися санітарні норми, яких мали дотримуватися водогінне і каналізаційне товариства [244, с. 119–206].

Першочерговим завданням думи стало спорудження міської лікарні, на що спочатку було виділено 50 тис. руб. 1872 р. нею було розглянуто проект її зведення на 65 ліжок, а наступного року за 17 тис. руб. куплено

місце під її будівництво, яке тривало до 1875 р. Після російсько–турецької війни 1877–1878 рр. Червоний Хрест, у власності якого перебували дерев'яні казарми для поранених солдатів, продав їх місту за 27 тис. руб. і лікарня розширилася до 200 ліжок. Тож сумарні витрати думи на її будівництво склали 170–179 тис. руб. [149, с. 44; 241, с. 21–22].

У першу каденцію епідемію холери дума зустріла не підготовленою, але змогла організувати й запустити містом кілька пересувних аптек, які безплатно роздавали ліки, надрукувала і вивісила по всьому місту списки лікарів, до яких могли звертатися хворі. Облаштувала приміщення для них в Кирилівській та Єврейській лікарнях, у Лаврі, в Подільській та Либідській дільницях і тюремній лікарні, в яких лише за 1871 р. 3,029 тис. захворілих померли 49,5%. Епідемія повторилася 1872 р. і тривала від 4 травня до 4 липня, яку місто перебороло заходами подібними минулорічних і наслідки були майже ті самі: захворіло 2,908 тис., і 47,3% з них померло [166, с.30]. Крім цього, першого року у приватних будинках щонайменше 386 людей стали жертвами епідемії і другого, напевно, не менше, що дає підстави говорити – помирало більше половини хворих і успіхів в боротьбі з холерою не спостерігалось. Крім того 1872–1873 рр. у Києві поширилася епідемія віспи, яка забрала життя 941 людини [176, с. 255; 144, с. 36–37; 145, с. 1–37; 211, с. 2–5; 290, с. 3; 291, с. 3].

Всього тоді на боротьбу з епідеміями дума витратила 15 тис. руб., не рахуючи благодійних внесків, як от 12 тис. руб., що надійшли від Демидових на дитячу лікарню [221, с. 369–370]. Безпомічність міської влади у боротьбі з епідеміями спонукала 1873 р. відрядити до Парижу відомого епідеміолога, професора В. А. Суботіна, аби він взяв участь у міжнародному медичному конгресі для переймання досвіду. В той час саме він завідував санітарним відділом і до його заслуг слід віднести заснування кафедри гігієни при університеті Св. Володимира, яка готувала кадри лікарів і для міста.

Розв'язати проблему боротьби з епідеміями і налагодити мережу охорони здоров'я думі ніяк не вдавалося. 1878 р. спалахнула чергова епідемія холери та висипного тифу, що спонукало владу розділити місто на санітарні ділянки й укласти інструкцію для мешканців. Одним із важливих заходів попередження епідемії дума вважала припинення неконтрольованого забою тварин (а відтак несанкціонованого викидання відходів) та облаштування в серпні того року міської скотобійні на р. Либідь [231, с. 262–269].

Нова епідемія холери затягнулася на два роки 1892–1893 рр., лише дещо затихала в холодну зиму 1893 р., а в сусідній Подільській губернії вона не припинялася зовсім. Однак результати лікування не покращилися: 1892 р. захворіло 1,356 тис., вилікувалося 895, померло 461 осіб. У 1893 р. захворіло 1,199 тис., вилікувалося 733, померло 466. У відсотках смертність становила 34 і 39 відповідно, що було кращим показником за період 1871–1873 рр. Останній спалах епідемії охопив Київ 1909–1910 рр.: захворіло 1,330 тис., вилікувалося 816, померло 514 осіб (39% смертності) [166, с. 30].

Санітарний відділ звітував про боротьбу з епідеміями, відзначив практичні недоліки своєї ж роботи, доповнивши план на випадок їх повторення. Дума постановила, щоб лікарі і санітарні урядники по одному в кожній поліцейській ділянці оглянули садиби і змусили домовласників очистити та дезінфікувати їх. Але під час епідемії через малочисельність санітарної служби вся увага була звернена на хворих, тому багато території залишалося без нагляду, в той час як потрібно було все робити одночасно. Виявилося, що й технологія дезінфекції була застарілою [166, с. 1–15].

Санітарний відділ рекомендував міській управі подвоїти штат лікарів на випадок нової епідемії. На розширеній санітарній раді ці заходи було схвалено. До того ж міністерство внутрішніх справ заборонило привозити холерно хворих до Кирилівської лікарні і рекомендувало облаштувати місце в Контрактовому будинку. Хоча це було недоцільно, адже він

знаходився в перенаселеному Подолі, з найбільшим ринком і не мав внутрішнього двору. Дума категорично висловилася проти і перемогла – на Поділ перевели осіб з приказу громадської опіки, а в Кирилівську лікарню завозили хворих [166, с. 23–27].

Ось як описав сучасник велику епідемію холери в Києві, яка проявилася з «жахливою силою». 17 липня 1893 р. про неї було оголошено офіційно і виявилось, що влада була до неї не готова – знову слід було набирати лікарів і за два-три дні мобілізувати всі сили на її ліквідацію. Губернатор запропонував думі знешкодити Афанасівський яр із застоюною водою, для чого була створена комісія на чолі із гласним І. І. Чоколовим.

Діяла й змішана санітарна комісія установ, монастирів, церков, які приймали хворих і мали досвід лікування холери. Управа визначила персонал лікарів, облаштовувала нічліжки для безхатченків, підготувала плавучий госпіталь для найбільшнього населення, оплачувала воду з трьох водопровідних кранів – на Кінній площі, Галицькому ринку і на Єленівській вулиці. Місто було обклеєне 6 тис. примірниками настанов, для дезінфікації дворів, вигрібних ям і речей хворих. Було збільшено жалування персоналу санітарного відділу і службовцям при холерних відділеннях міської лікарні – голові на 75 руб., санітарним і постійним лікарям–кураторам в передмістях 50 руб., санітарним урядникам 25 руб. в місяць, а персоналу при лікарні – у півтора–два рази більше, ніж службовцям. Життя всіх працівників, які були задіяні у боротьбі з епідемією, управа застрахувала на три місяці – лікаря на п'ять тис. руб. і решту – по одній тис. руб., що коштувало місту 405 руб. [166, с. 14–15]. Також було набрано екіпажі для перевезення хворих за рахунок міста, у лікарнях виділено 200 місць, а для екстреного зв'язку з лікарями було використано телефони попередження [42, арк. 104–108].

Для забезпечення цих заходів із міського бюджету було виділено три з половиною тисяч рублів і передано в розпорядження губернатора на створення чайних та дешевих столових. Благодійні кошти йшли на чай та

цукор, які контролювано видавалися чиновником особливих доручень для бідного населення. З початку епідемії дві чайні на кошти міста були влаштовані при нічліжних будинках Терещенків на Подолі та Бессарабці, а в серпні – одна при залізничній казармі ст. Київ І. На Подолі на пожертвування місцевої єврейської громади у двох чайних бідним різного віросповідання щоденно роздавали до двох тисяч склянок чаю та біля п'яти пудів хліба, а у дешевій єврейській столовій відпускали обіди, м'ясо і хліб на сім'ю [166, с. 24].

У заходах попередження та у лікуванні хворих були вже певні досягнення, однак померлих було багато – 39%, проте не половина, як це було в першу епідемію. Як відзначав у звіті голова санітарного відділу К. М. Гамалія, неосвічений і бідний клас населення не довіряв лікарням і переховував хворих на гастрит та інші хвороби, які легко підхоплювали холеру і помирали. У приватних квартирах таких було 44,4% , тоді як у Єврейській лікарні – 28,5%. Соціальне занепокоєння комісії проявилось у визнанні нею незадовільними умовами життя бідних, які не відповідали жодним санітарним вимогам. В той час як у Палацовій дільниці, де жили найбагатші, було «мінімальне число хворих», Подолу була притаманна жахлива антисанітарія. Ще гірші умови, як відзначав відділ, були на Шулявці і Нижній Солом'янці, де дифтерія, скарлатина, віспа, тиф «щорічно забирали масу життів», але (парадокс для науки!) холерою захворіло найменше [166, с. 34–36].

Згідно західноєвропейських норм кінця XIX ст. у великих містах необхідно було мати п'ять лікарняних місць на одну тисячу мешканців (одне на 200 осіб) [461, с. 350]. У Російській імперії також стежили за цією статистикою, тому 1904 р. було проведено дослідження, яке дає змогу оцінити загальний рівень санітарії у Києві і порівняти його з іншими містами:

Таблиця 4.3

**Дані основних показників
санітарії міст Російської імперії 1904 р. [113 с. 40–41,44–45]**

Міста	Лікарні		Аптек	Лікарів	Чисельність жителів на 1 лікарняне місце	Чисельність жителів на 1 аптеку	Чисельність жителів на 1 лікаря	Кількість скотобоснь	Кількість лікарів
	Кількість	У них місць							
Москва	113	7 940	53	1 305	127	20 611	837	1	22 898
Варшава	13	2 588	60	1 028	295	12 856	750	3	7 908
Одеса	14	2 145	47	597	222	10 629	837	–	4 910
Київ	44*	2 018	25	457	158	8 820	701	1	4 651
Харків	32	–	24	396	–	8 596	521	1	2 521
Катеринослав	13	1 151	10	142	130	15 611	1 103	2	685
Житомир	5	490	6	27	129	14 739	3 275	1	642

* – в тому числі 28 приватних, кількість місць яких не вказується.

Згідно з даними табл. №4.3, Київ у більшості показників поступався лише Одесі, Москві та Варшаві. Статистика свідчить про дотримання вищезгаданого стандарту – на одне лікарняне місце припадало 158 киян.

Показники народження та смертності ставали основними для характеристики умов життя в європейських містах. Оскільки довгий час при міській управі не існувало статистичного відділу, санітарний вів облік цих даних по метричних книгах церков, де фіксувалися записи про народження, одруження та смерть. За такими показниками проблему досліджував і виступив з доповіддю на П'ятому всеросійському з'їзді водогінних мереж завідувач міським санітарним відділом, визнаний гігієніст та епідеміолог, згодом міністр УНР і член Всеукраїнської Академії Наук О. В. Корчак–Чепурківський, який очолював його сім років. За хронологічні рамки статистичних підрахунків він взяв п'ять років до запровадження каналізації і п'ять – після (див. табл. 4.4).

Порівнявши ці дані, він виявив деяке покращення показників по місту: у період відсутності каналізації (1890–1894 рр.) на тисячу народжених припадало 840 померлих, а 1895–1899 рр. – 720. Зменшення смертності киян відповідно по дільницях з уже прокладеною мережею і без неї були наступними:

Таблиця 4.4

**Статистичні зміни смертності з появою каналізації по ділянцям
Києва 1890–1899 рр. [140, с. 7-8]**

Частини Києва	Перше п'ятиріччя (1890–1894 рр.)			Друге п'ятиріччя (1895–1899 рр.)			Відсоткове зменшення смертності
	Число народжених	Число смертей	На 1 тис. народжених померло	Число народжених	Число смертей	На 1 тис. народжених померло	
Райони з каналізацією	3843	8310	462	3654	9572	394	14,7%
Липки	158	320	494	205	418	490	0,8%
Поділ	739	1288	574	791	1486	532	7,3%
Старий Київ	1375	3093	444	1526	4186	364	18%
Нові забудови	1571	3609	435	1132	3182	355	18,4%
Райони без каналізації	14252	18947	752	15610	23915	652	13,3%
Куренівка	387	552	701	536	640	822	17,2%
Пріорка	579	793	743	649	929	699	5,9%
Деміївка	1108	1299	853	1120	1371	817	4,2%
Звіринець	791	811	975	684	852	803	17,4%
Лук'янівка	670	844	794	630	992	635	20%
Шулявка	744	1220	610	960	1773	542	11,1%
Нові забудови	1686	2193	769	2062	3223	640	16,7%

Більший ефект від каналізації, за даними вченого, простежувався у густозаселених частинах міста, зокрема, в аристократичних Липках.

Однак, після виступу 1905 р. на засіданні Київського товариства лікарів з доповіддю «Наши общественно–санитарные нужды настоящего времени» за критику бездіяльності верховної влади його звільнили з міської управи за неблагонадійність. Адже досліджуючи загальну та дитячу смертність, інфекційні хвороби, залежність їх показників від соціально–економічних та культурних умов життя він дійшов висновку, що на здоров'я людей найзгубніше впливали соціальні фактори – погане харчування, голодування, отруєння, умови праці, переохолодження, втома (про це ж раніше у звіті писав його попередник К. М. Гамалія). До однозначної його заслуги віднесемо той факт, що розпочавши 1906 р. читати в Комерційному інституті курс «Основи соціальної гігієни й

громадської медицини» він започаткував його викладання як предмету навчання по всій імперії [447, с. 13–21].

Київ увійшов в ХХ ст. із значно покращеним благоустроєм території, прокладеними шляхами і встановленим контролем за чистотою вулиць, адже раніше всі відходи зливали прямо на вулиці, в канави, а далі ті текли в Либідь та Дніпро [140, с. 1–11].

На санітарний стан і покращення здоров'я киян впливала діяльність Олександрівської лікарні, тому 1906 р. дума вирішила змінити її статут, підпорядкувавши санітарному відділу управи, що значно полегшувало керівництво цією установою. Коли почастішали епідемії, міська лікарня функціонувала на межі можливостей: середнє число хворих в день 1906 р. становило 451, 1907 р. – 514, 1908 р. – 634, 1909 р. – 636. Задля розширення лікарні було взято позику 213 тис. руб., завдяки якій збільшили кількість зимових та літніх ліжок відповідно на 100 та 90 одиниць. Ці ж кошти пішли на спорудження мурованого двоповерхового жіночого терапевтичного центру на 90 ліжок, на встановлення центрального водяного опалення і вентиляцію, будівництво трьох дерев'яних казарм по 30 ліжок кожна та розширення пологового відділу на 20 місць. Загалом на 1910 р. лікарня вже мала 600 ліжок, не враховуючи двох запасних будівель та дерев'яної Бутурлінської казарми на випадок епідемій.

Для боротьби з інфекціями і хворобами управа збудувала санітарну станцію, яка складалася з двоповерхового будинку, сараю на 30–40 коней та окремого – для шести санітарних карет. Сама його площа дозволяла при необхідності розширювати будівлю. Її оснащеність та успішна діяльність знайшла схвальний відгук петербурзького професора Д. К. Заболотного (українського і російського епідеміолога), який приїздив 1906 р. до Києва для перевірки стану міської санітарії. Ним було визнано, що нова станція була найкращою у всій Російській імперії [148, с. 53].

Проте цього було замало. Дума почала організовувати ще суворішу перевірку м'яса на ринках та проводила аналіз артезіанської води, на споживання якої було переведене все місто. Однак 1907 р. холерою захворіло 1,091 тис. людей, повторним тифом – 1,501 тис. і ще 1,215 тис. людей – черевним тифом. Крім цього, скарлатиною – 653 та дифтерітом – 487 осіб. Було встановлено, що головною причиною стала дніпровська вода, заражена холерними вібріонами, які потрапили у водогін та рознесли епідемію містом. Це було наслідком неправильного вибору місця зрошувальних полів каналізації, стоки з яких знаходилися вище забору води з Дніпра.

1908 р. Київ накрила епідемія повторного та висипного тифу і вразила відповідно 7,207 тис. і 1,382 тис. людей. Холера ж «змилювалася» над Києвом – було зареєстровано лише 94 випадки захворювання, з них – 47 смертельні. Всього ж 1907–1910 рр. через різні епідемії у Києві пішли з життя не менше однієї тисячі осіб. Збільшенням лікарняної допомоги під час епідемій і переведенням киян на споживання виключно артезіанської води не стали вирішальними в боротьбі з епідеміями, адже головні соціальні умови життя низів все ще не були на порядку денному влади [148, с. 39–53].

Незважаючи на слабкі й переважно превентивні заходи думи санітарний стан міста частково наближався до європейських норм. У березні 1913 р. мер Ліона, знаючи про певні досягнення Києва у доланні холери, запросив міського голову взяти участь у міжнародній виставці з питань гігієни і господарства [245, с. 6].

У боротьбі з антисанітарією важливу роль відігравав людський фактор, стан соціальної сфери та побуту, медичної і загальної освіти. Далеко не всі і не завжди дотримувалися обов'язкових санітарних правил, які пропагувала управа. Під час епідемій дума співпрацювала з церквою, монастирями, установами, вимагаючи від них сприяння їй у боротьбі з хворобами.

Окрім створення міської системи охорони здоров'я, перед думою стояло завдання спорудити комунальні мережі водогону та каналізації, адже найболючішим наслідком їх відсутності був невтішний санітарно–медицинний стан міста.

Під час першої каденції думи було вирішене головне завдання – почав функціонувати регулюючий підземний резервуар водогону, який відкрився після московського і одеського 1804 та 1853 рр. Його освятили у Міському саду 22 травня 1871 р., хоча його ємність у 110 тис. відер й на час спорудження була недостатньою для міста [397, с. 263]. Тендер про прокладання водогону і його експлуатацію впродовж 50 років виграв інженер А. Є. Струве. Навесні 1872 р. вода уже пішла по трубах на Хрещатик, Олександрівську, Велику Васильківську вулиці та Бібіковський бульвар. Невдовзі централізованою його системою почали користуватися мешканці Липок, Подолу, Старого міста і частково Новобудов. Передбачалося, що за умовами договору в садиби споживачів повинна надходити якісно фільтрована дніпровська вода, з початковим тарифом для абонентів 22,5 коп. за сто відер.

Очищеною водою могли користуватися й водовози, які за 50 відер такої води зобов'язувалися сплатити 10 коп. з правом її перепродажу за договірною ціною своїм потенційним клієнтам, які не були абонентами Київського водогінного акціонерного товариства [152, с. II]. Для незаможних встановлювалися два водозабірних крани з щоденним запасом в п'ять тис. відер. За п'ять років до мережі було підключено 270 садиб, розташованих практично на всіх центральних вулицях Києва. Решта киян брали воду з колодязів, яких тоді нараховувалося близько 1,3 тис. [459 с. 28].

Місто разом з приватними підприємствами вимагало значно більшої подачі води, але очисні споруди на водозаборі не витримували навантаження у 500 тис. відер на добу. Піскові фільтри англійського виробництва, згідно умов контракту, необхідно було міняти шість разів на

рік, але цього, як встановив санітарний відділ, не робили. Тому в управу надходили скарги користувачів, а газети повідомляли, що вода була неякісною і в ній плавали навіть пуголки. У свою чергу концесіонери скаржилися міській владі на киян, котрі до водогінної мережі підключалися самостійно, що приносило їм чималі збитки. Містяни в свою чергу вимагали від товариства встановлення лічильників обліку води, бо вважали, що вони переплачують за неякісну воду.

Водночас у сусідньому Чернігові, на відміну від Києва, вода була якісною, бо водогінна система з 1882 р. перебувала у власності міста й воно отримувало щорічний прибуток у розмірі 3,3 тис. руб. А в Берліні міська влада муніципалізувала водогінну мережу ще 1873 р., адже там усвідомлювали важливість зосередження найважливіших комунікацій у міській власності [469, с. 62].

Київська дума додатковим договором зобов'язала товариство встановити додаткові фільтри вищої якості («Палестина») на 225 тис. відер та дозволила йому випустити одну тисячу акцій, щоб ціна на воду була знижена з 22 до 18 коп. Мережа поступово розширювалася й до неї було підключено вже 2 тис. садиб киян [112, с. 305–308; 488, с. 70].

Запровадження централізованої каналізації 1894 р. різко погіршило якість води, бо її стоки з Куренівських полів зрошення спускалися в Дніпро вище міського водозабору. Туди ж текли й стічні канали – Юрківська, Подільська, Кирилівська. Тому дума постановила негайно перейти на артезіанську воду, як більш безпечну для здоров'я. Певно вона враховувала ту обставину, що такою водою користувалися у Вільно, Москві, Римі й Парижі. Ще 1893 р. в думі було заслухано доповідь гласного Г. П. Шлейфера про великі запаси артезіанської води на території міста, якої б вистачило для забезпечення мешканців. Перше буріння такої свердловини було здійснено 1886 р. на території Деміївського цукрового заводу, а згодом і в садибі самого Г. П. Шлейфера. Всього ж на той час існувало чотири потенційні джерела для постачання артезіанської води:

Бусловське, Кадетське, Сирецьке та Совське [41, арк. 902–908; 152, с. II; 257, с. 1–16].

Управа домоглася, щоб товариство підписало договір (1895 р.) і в дворічний термін спорудило фільтр з потужністю очищення 800 тис. відер за добу, а місто погодилося відтермінувати викуп водогону. Було погоджено питання про відкриття артезіанських колодязів із зниженими тарифами: у перші три роки до 15 коп., наступні шість років – 14 коп., ще три роки – 13 коп. й до 1911 р. – по 12 коп. Вода для поливки вулиць, площ, скверів і для гасіння пожеж надавалася безплатно [41, арк. 902–908; 42, арк. 22–23; 152, с. II–IV].

На початку XX ст. Київ споживав як дніпровську, так і воду з десяти артезіанських свердловин, пробурених товариством. Територія подачі води була поділена на чотири райони (залежно від висоти над Дніпром): до першого входили Поділ та Плоська діляниці; до другого – Новобудови, Хрещатик, Бібіковський бульвар, товарна станція та Кадетський корпус; до третього – Старе місто, Лук'янівка, Єврейська лікарня, Кирилівські богоугодні заклади, Сирець, Шулявка і Політехнічний інститут; до четвертого – частина Старого міста, Липки і Печерськ [397, с. 266–267].

Після Київського всеросійського з'їзду міських діячів (1905 р.), з його спрямуванням на муніципалізацію міських підприємств, аби уникнути проблем з приватними підприємцями, дума постановила все ж почати переговори про викуп водогону. Підштовхнуло думу до такого рішення й те, що Київ, як й інші міста імперії, пережив хвилю епідемій і не був убезпечений від наступних [366, с. 442]. Внаслідок того, що жителі з 1910 р. споживали винятково артезіанську воду, забезпечення киян водою було одним з найкращих у імперії.

Ще на початку XX ст. дума була близька до викупу мережі водогону, але через завищену ціну, виставлену товариством, його було відкладено до 1914 р. 3 травня 1913 р. управа розпочала огляд водозабірних споруд та виявила 26 діючих джерел, які могли при безперервній роботі давати біля 3

млн. 100 тис. відер води за добу, а фактично в систему подавали 2 млн. 700 тис. відер. На той час до водогону були підключені 4,094 тис. садиби. Однак із розростанням міста і загрози водяного голоду та відмови товариства розширяти артезіанське водопостачання, дума вирішила негайно приступити до будівництва нового фільтру для дніпровської води на 800 тис. відер [246, с. 86].

Показником успішності експлуатації водогінної мережі було те, що міські управи Твері, Воронежа та Оренбурга 1912 р. просили київську поділитися досвідом його влаштування. Дума відповіла, що водогоном володіють концесіонери, які продають воду по тарифу 12 коп. за 100 відер. А Воронежська управа просила надіслати крім опису київського водогону ще й схему роботи міського трамваю [58, арк. 22–23, 29.].

Не обходилося й без скарг на товариство за об'єми постачання, зокрема найбільше їх надходило від управління київської гілки Південно–Західної залізниці. 3 липня 1914 р. дума все ж затвердила проект договору щодо викупу водогону за 3 млн. 777 тис. руб, але через незаплановані військові витрати гласні думи на екстреному засіданні (після початку Першої світової війни) 13 серпня 1914 р. більшістю голосів (38 проти 15) відмовилися сплачувати власнику зазначену у договорі суму, тому викуп відбувся лише 1 жовтня того ж року [15, арк. 5–16; 17, арк. 10–15; 57, арк. 27, 33; 126, с. 1–30; 179, с. 10–13; 237, с. 83].

Отже, тривалі відносин міського управління з приватним Акціонерним товариством водогону показали, що його вигідніше було муніципалізувати. Адже приватні підприємці не бажали вкладати кошти у модернізацію і розширення мережі, тривалий час використовували недосконалі очисні споруди. За наполяганням думи акціонери розширювали мережу, переходили на здешевлену і головне чисту артезіанську воду, хоча цей крок і затримав викуп водогінної мережі у власність міста.

Питання про будівництво міської каналізації дума вперше поставила 1879 р., коли доручила гласному Є. І. Афанасьєву створити відповідну комісію. В результаті вивчення цієї пропозиції комісія визнала її спорудження доцільною, але дорогою справою, через що дума відклала його на певний час. Через два роки власний проект думі запропонував відомий інженер А. Є. Струве, але його пропозиція була відхилена через небажання гласних віддавати каналізацію в монополію приватному підприємцю [184, с. 41–44]. Врешті 1889 р. дума розпорядилася скласти проект каналізації купцю першої гільдії К. Я. Балкіну. Розроблений ним й інженером Р. І. Сабліним той був представлений думі у лютому 1890 р. та отримав схвальну оцінку через ніби вигідні для міста технічні умови. Після деякого доопрацювання саме він був схвалений і 1 лютого 1891 р. міська влада підписала з ними контракт. Цей проект вирізняла німецька роздільна система (Шонівська), суть якої полягала в окремому відведенні нечистот і міських водозливів. Місто надавало право будувати й експлуатувати каналізацію протягом 10 років, надаючи своєю чергою 140 дес. землі Куренівських полів зрошення. Як виявилось надалі, це було помилкою і певною мірою злочинним рішенням, адже стоки зливалися у Дніпро вище місця забору води для міського водогону.

Як і А. Є. Струве свого часу, підприємці створили акціонерне товариство каналізації із статутним капіталом в один мільйон 600 тис. руб. Значну частину цих коштів надали заможні кияни – брати Бродські та Терещенки, які вклали відповідно по 261 та 211 тис. руб [7, арк. 122, 325зв.; 41, с. арк. 120, 111, с. 1–27; 367–368; 415, с. 14]. Період будівництва київської каналізації тривав з 9 квітня 1893 р. по 21 грудня 1894 р. Першими до неї підключилися мешканці Старокиївської, Палацової, Подільської, Либідської, Бульварної і Плоскої діляниць міста. Вигоди каналізації тоді ще не могли оцінити жителі Печерської і Лук'янівської діляниць та передмість, які лишалися потенційними розсадниками епідемій.

На теренах сучасної України на той час каналізацію мали Одеса – з 1874 р. та Ялта – з 1886 р. [415, с. 13–27]. Міська влада оперативно 1894 р. склала для домовласників обов’язкові правила, які вимагали для відведення нечистот користуватися винятково каналізацією. Дума встановлювала чіткі технічні умови підключення та експлуатації для потенційних абонементів аби уникнути порушень і неполадок мережі [244, с. 166–185]. Проте, незважаючи на всі постанови, регулярними були самовільні підключення киян. Управа, виявляючи порушників, вимагала від дільничного поліцмейстера припинити незаконні приєднання. Водночас вона за проханням домовласників підключала їх до мережі, яких в 1900 р. було лише 54 [53, арк.1–89; 56, арк. 4–15].

На початку XX ст. з 300 тис. населення Києва каналізацією користувалися уже 140 тис. мешканців, решта ж залишалася у первісних антисанітарних умовах. На недосконалість проекту каналізації у кінці 1896 р. вказав київський, подільський і волинський генерал–губернатор О. П. Ігнат'єв, який писав київському губернатору Ф. Ф. Трепову, щоб той «... устранил на будущее время столь нежелательные явления как загрязнение р. Днепра по причине неудовлетворительного заведывания канализационным устройством» [7, арк. 421].

Аби впорядкувати дієздатність каналізації при міській управі була створена комісія, котра спроектувала план реконструкції мережі, в якому головну увагу зосередила на поля зрошення та водовідведення. Навіть після її завершення та розширення 1909 р., каналізація не охопила всіх дільниць міста, адже Лук'янівська була відрізана від неї через не бажання домовласників братів Чоколових пропустити через свою садибу її мережу. Лише в березні 1913 р. міська влада погодила з ними це питання [110, с. 42–47; 247, с. 115]. Зрошувальні поля були відведені до лісів Віти Литовської, розташованих на півдні Києва і збудовано нову насосну станцію. А до того ж придбано права на проведення каналізаційного колектора через приватні садиби. Сумарні витрати всіх робіт, які виконав

підрядчик Гарріс, досягли майже 2 млн. руб., а мережа 1913 р. становила 151,2 км і була вдвічі більшою від початкової [16, арк. 112, 186; 44, арк. 140–164; 148, с. 34–38] (див. додаток М).

Тож констатуємо, що міська дума довго не реагувала на недоліки каналізаційної системи, спорудила її із затримкою та технічними помилками і лише чергові спалахи епідемій змусили її вдатися до загальної реконструкції. Поліпшило функціонування мережі і запровадження нового колектора, який відводив стоки у Дніпро нижче Києва [7, арк. 659; 16, арк. 77; 21, арк. 33–37; 44, арк. 140–164; 415, с. 28–29]. Спорудження вдосконалених відведень стоків сприяло тому, що Київ ліквідував одне з джерел поширення епідемій.

Санітарна служба була досить витратною й створенням відділу управа досягла концентрації зусиль аби подолати спалахи епідемій. Цьому сприяла міська лікарня, споруджена думою, а також колосальна санітарно–освітня робота серед населення. Без вирішення головної проблеми – відведення стоку та розміщення зрошувальних полів каналізації нижче Києва по Дніпру, вони б надалі повторювалися. Залучення управою фахівців–медиків слід вважати досить дієвим заходом. Самоврядна влада досягла певних європейських стандартів у наданні містянам санітарних послуг, але вона не змогла сповна забезпечити ними райони проживання незаможних станів, тієї людності, яка не сплачувала податків до міського бюджету, та була позбавлена права обирати міську владу.

4.3. Створення міських транспортних комунікацій

Впорядкування шляхів було першим кроком у благоустрої міста, а наступним самоврядна влада визначила забезпечення киян громадським транспортом, адже місто розросталося й конче його потребувало. Це було нелегким завданням, адже ландшафт міста був важким випробуванням для транспорту, гориста місцевість кілометрами тягнулася від Шулявки і Подолу до Хрещатика і Липок, а далі – до окраїн Солом'янки, Куренівки,

Деміївки і Святошина. Тож Київ, який вже наприкінці XIX – початку XX переживав промисловий та будівельний бум, потребував сучасної транспортної інфраструктури.

Відвічне перевезення кіньми було приватною справою візників. Першим і останнім громадським транспортом у Києві на кінській силі був омнібус, який був популярним в Європі ще на початку XIX століття. У Парижі він з'явився 1821 р. і на 1861 р. їх нараховувалося 550. Згодом вони почали курсувати і в інших столицях – Лондоні (1829 р.) та Санкт–Петербурзі (1830 р.).

По київських гористих вулицях рух приватним омнібусом почався лише з 17 червня 1879 р. після дозволу міської управи запуснути маршрут від Олександрівської до Бессарабської площі, з оплатою за проїзд 7 копійок вгору і 6 копійок – вниз (на Поділ) [301, с. 4]. Восени 1880 р. комісія управи виявила їх незадовільний технічний й санітарний стан і розірвала контракт з підприємцем [40, арк. 4, 8–17, 29.]. Таким був короткий початок і кінець цього виду транспорту в Києві.

Популярною і вже випробуваною на той час у містах була конка (кінна тяга на рейках), яка зарекомендувала себе в США – Балтиморі (1828 р.), Нью-Йорку (1832 р.), Новому Орлеані (1834 р.). У Російській імперії перша конка з'явилася дещо пізніше – у Санкт–Петербурзі (1860 р.) і Москві (1874 р.), а на теренах українських губерній першопрохідцем була Одеса (1880 р.).

Міська влада зволікала з її впровадженням і лише 1886 р. оголосила тендер на концесійне будівництво конки. Проекти думі подали відомий у Києві підприємець (концесіонер–монополіст у газовому та водогінному сегментах) А. Є. Струве, підприємці Модль і Балог та акціонерне товариство «Брянський машинобудівний завод» (одне з найбільших у Російській імперії підприємство по виробництву рейок). Після попереднього розгляду дума всі три відхилила. Проте згодом все ж прийняла пропозицію А. Є. Струве, яку інженер, гласний М. П. Добринін

висміяв, назвавши її іграшковою розвагою для дітей [269, с. 88]. Тож 29 вересня 1886 р. міська дума постановила «постройку конно–железных дорог в Киеве предоставитъ предпринимателю Струве, . . . уполномочить управу заключить со Струве предварительное условие, потребовав от него залог в 30 тыс. руб.» [307, с. 4].

Протягом наступних років остаточний варіант договору кілька разів редагувався, адже схема маршрутів змінювалася. 45–річний концесійний договір, підписаний 1889 р. між А. Є. Струве та міською управою, передбачав по закінченні передачу активів в муніципальну власність. Проте той отримав монопольне право на влаштування та експлуатацію конки. Міська управа залишала за собою можливість після 25 років протягом двох років (з 1 листопада 1914 р. по 1 листопада 1916 р.) викупити конку за суму в п'ять разів більшу за середній чистий прибуток підприємства за останні п'ять років [138, с. 1–37; 414, с. 18]. Натомість А. Є. Струве зобов'язався поповнювати міську казну прибутками від підприємства у розмірі:

- 1) перші 10 років – 1,5% але не менше 5 тис. руб.
- 2) у друге десятиліття – 2% але не менше 6,5 тис. руб.
- 3) протягом третього – 2,5% але не менше 8 тис. руб.
- 4) у четверте – 3% але не менше 10 тис. руб.

Міські газети пильно стежили за будівництвом нового виду транспорту й перші повідомляли про нього відомості, зокрема, що Київ, нарешті, може в недалекому майбутньому побачити у себе конку, й що рейки виготовляються Брянським ливарним заводом. Насамперед передбачалося влаштувати сполучення по Хрещатику та від Кирилівської церкви до Деміївського шосе [346, с. 4].

У грудні 1890 р. А. Є. Струве зареєстрував акціонерне «Товариство київської міської залізниці», статутний капітал якого становив один мільйон руб., поділених на 4 тис. акцій по 250 руб. Основними акціонерами стали А. Є. Струве і Л. І. Бродський. Уже влітку 1891 р. було

відкрито перші лінії конки й незабаром у Києві діяли чотири маршрути: «Європейський готель» на Царській площі – Хрещатик – Велика Васильківська; Олександрівська площа – Кирилівська; Хрещатик – Львівська площа; Хрещатик – Кадетське шосе [414, с. 17, 147].

Згідно договору маршрути розбивалися на кілька тарифних ділянок із фіксованою вартістю у 5 коп. за зупинку і 3 коп. за кожну наступну, середня довжина кожної з яких складала 2,1 км. Для учнів, студентів і солдат встановлювався пільговий тариф – 3 коп.

У перший рік експлуатації конки через гористий ландшафт Києва гинули коні. А тому їх на крутих вулицях доводилося часто міняти – в середньому на один вагон трамваю на день виставляли по 10 коней. Газети звітували про кількість покалічених тварин з дня відкриття руху по В. Васильківській: «... уже пало свыше 40 лошадей» [311, с. 4].

Прокладенню нових маршрутів заважало правління Курсько–Київської залізниці, яке тільки–но перейшло на правий берег Дніпра. Воно намагалося збудувати колію від залізничного мосту по набережній до гавані, чим би відрізало киян від річки і торгово–промисловий Поділ – від вокзалу та позбавило б місто прибережного прибутку. У березні 1890 р. в обговорення питання втрутився і начальник краю, генерал–губернатор, адже дума намагалася облаштувати стару гавань і провести окрему залізничну колію на вокзал. На початку XX ст. дума запросила на це будівництво в казни безвідсоткову позику в 500 тис. руб. Секретар думи М. М. Демочані на зібранні гласних навів переконливі аргументи проти спроби правління Курсько–Київської залізниці монополюю заволодіти такою важливою транспортною артерією як Дніпро, оскільки головна торгівля і промислова діяльність Києва, як відомо, була зосереджена у Подільській його частині, при Дніпрі, де під час щорічних ярмарків укладалися багатомільйонні комерційні угоди [41, арк. 277]. Дума відстояла киянам право на Дніпро, на його набережну, але лобісти і центр надовго затримали будівництво колії, яка сполучала гавань через Сирець,

Святошин і Пост–Волинський з вокзалом. До честі генерал–майора та інженера А. Є. Струве слід віднести його розуміння складної ситуації з конкою, а точніше з кінною тягою. А ще більша його заслуга полягала в тому, що він знайшов практичний, вигідний і перспективний вихід із неї для міста.

29 травня 1890 р. відбулося термінове засідання думи, де головуючий зачитав телеграму від А. Є. Струве, який на той час в Берліні проводив випробування американських електричних двигунів системи «Спраг». В ній повідомлялося, що цей двигун належить до популярних у Європі і вже успішно застосовується в США. Сім київських техніків дали висновок, що завдяки практиці у західноєвропейських містах електричні двигуни повсюдно використовуються, а тому не існує перепон до їх застосування в Києві. Телеграмами з Берліна і через посередника, брата Пилипа, на кількох засіданнях гласні думи переконалися, що А. Є. Струве готовий замінити кінну тягу на електричну за погодженням із міністерством внутрішніх справ [41, арк. 329, 422–427]. Для перевірки дієздатності нового транспорту дума виділила пробну ділянку з підйомом, де раніше гинули коні від перенапруження – від Олександрівської площі до Царської. 1 червня 1892 р. відбулася історична подія – цим підйомом переможно пройшов перший електричний трамвай, а від охочих покататися на ньому не було відбою. Таким чином гористий Київ випередив обидві столиці імперії, де конку замінили електричною тягою значно пізніше (у Москві 1899 р. і в Санкт–Петербурзі 1907 р.) [426, с. 89].

Перша, хоча й коротка, лінія електричного трамваю за рік принесла ТКМЗ прибуток 18,436 тис. руб., у той час як маршрути конки – 4,517 тис. руб. Товариство збільшило статутний капітал до 1,5 млн. руб. й інвестувало кошти в електрифікацію всіх ліній конки. 1 квітня 1893 р. дума ухвалила важливе рішення – до 1895 р. всі лінії перевести на електричну тягу. Першими стали лінії від Хрещатика до Сінної площі; від Царської

площі до Троїцької церкви; від Хрещатика до вокзалу. Значно зріс і прибуток, який 1894 р. становив 31 тис. руб., а 1895 р. – 175 тис. руб.

Для розширення мережі 18 квітня 1898 р. управа підписала з товариством додатковий договір, яким зобов'язала його провести другу паралельну трамвайну колію на найбільш прибутковому маршруті між Царською та Олександрівською площами [43, арк. 128]. Успіх електричного трамвайного підприємства в Києві був прикладом іншим містам імперії, і А. Є. Струве отримав запрошення на будівництво трамваю в Баку та Орлі [49, арк. 142–144; 397, с. 273]. Новий вид транспорту набув великої популярності, вагони регулярно були переповнені пасажирами, тому знаний професор Політехнічного університету Г. Д. Дубеллір написав ґрунтовний посібник з облаштування електричного трамваю у містах. Збільшення прибутковості ТКМЗ дало можливість відкрити кілька замських ліній: 1903 р. побудовано Межигірську; 1904 р. почала функціонувати Дачна, яка з'єднала Київ і Пушу–Водицю, Куренівка ж сполучалася з Лук'янівкою, яку в народі називали київською Швейцарією.

1905 р. після смерті обох основних акціонерів і власників, А. Є. Струве та Л. І. Бродського, коли прибуток товариства складав 200–350 тис. руб., підприємство продали бельгійському акціонерному товариству «Київські трамваї» (AT Les Tramways de Kieff). Нові власники вклали чималі кошти у розвиток трамвайного сполучення в Києві, а тому 1908 р. статутний капітал становив уже 5 млн. руб., а 1913 р. – 8 млн. руб. Оновився і трамвайний парк: були куплені кращі на ті часи німецькі вагони «пульмани» (завод Гербрандта, нюрнберзьке підприємство). Більше 1,1 млн. руб. було вкладено в будівництво та обладнання центральної дизель–моторної електростанції біля Олександрівського узвозу, де собівартість генерованої енергії становила 1,8 коп. за квт./год. [425, с. 68–72].

Крім Андріївського узвозу й Олександрівського спуску верхня частина міста не мала короткого і швидкого доступу до Поштової площі.

Тому дума підтримала ініціативу ТКМЗ застосувати канатний спуск на електродвигунах, що дістав назву – фунікулера (від латинського «funiculus» – канат). До його спорудження зверталися кілька років, але безуспішно: вперше він з'явився 1902 р. в Одесі. Проект та весь процес будівництва здійснював М. К. П'ятницький, котрий вже мав досвід його установки в Одесі. Усі механічні частини були закуплені в Швейцарії та Німеччині із дотриманням необхідних запобіжних заходів спуску. Михайлівський електричний канатний підйомник (біля Михайлівського Золотоверхого монастиря) було відкрито 8 травня 1905 р. [397, с. 274, 276–278]. Він став швидким і зручним спуском на Поділ та набув популярності серед киян.

Завдяки розширенню трамвайної мережі Київ мало в чому поступався європейським столицям, зокрема в чисельності перевезень пасажирів. Для прикладу 1908 р. Санкт–Петербург перевіз трамваями 84 млн. пасажирів, а Київ – 55,8 млн., в той час як Лондоні 279 млн., а Берліні 397 млн. Водночас показники перевезення пасажирів у вагоно-кілометрах приблизно співставні – в середньому 6 тис. [61, арк. 39].

На 1914 р. місто мало 21 лінію, до яких варто додати приватні (див. додаток У), які належали трамвайним підприємствам: Святошинське Р. Хойнацькому, Деміївське – Д. С. Марголіну і третє – Броварське, належало групі підприємців [414, с. 30–32].

Невдалу спробу викупити ТКМЗ у власність міста дума здійснила 1915 р. за 23 млн. 749,980 тис. руб. Перед цим було складено короткий огляд розвитку трамвайної мережі для її оцінки, який дав чітке уявлення про масштаби розвитку підприємства: протяжність мережі зросла в 11,7 разів, щорічний пасажиропотік виріс з півтора млн. до 94,3 млн., в наявності було 279 вагонів різних типів [136, с. 1–2] (див. додаток Н).

Відкриття ліній ТКМЗ можна поділити на два великі періоди: з дати першого пуску й до 1900 р. було відкрито 10 ліній, а 1900–1912 рр. – 15. У перші два роки, крім напрямку Царська площа – Олександрівська площа,

трамваї вже курсували й до Військового училища, Хрещатиком і до Вокзалу та Львівської площі. У 1895–1896 рр. були відкриті Володимирська, Табірна, Кирилівська і Маріїнсько–Благовіщенська лінії. Остання мала один з найдовших маршрутів: Думська площа – Сінний ринок – Галицький ринок – до Маріїнсько–Благовіщенської церкви і назад до Царської площі.

1899 р. було відкрито наступні дві лінії: від Бессарабки до Політехнічного інституту, та від Тріумфальних воріт до Святошина. Таким чином за сприянням думи було зроблено перший крок до сполучення окраїн Києва із міською транспортною мережею. 1903–1905 рр. ТКМЗ зосередився на покращенні сполучення в центрі – зокрема на Липках, Лук'янівці, а також досягло Межигір'я. Особливо були задоволені заможні кияни, адже було прокладено дві Дачні лінії, маршрути яких й понині радують киян.

В останні дві каденції дума посприяла відкриттю восьми маршрутів, які з'єднали основні торгово-промислові центри Києва, зокрема гавань і вокзал. Тож бачимо, що міська влада вдало співпрацювала із концесіонерами і на початку XX ст. створити централізовану міську транспортну мережу, яка з'єднала велику частину Києва, а найголовніше її діловий центр і промислові райони [414, с. 108].

Зручність і легкість експлуатації трамваю підштовхнула інженера В. Тимченка звернутися до думи із пропозицією відкрити міжміське сполучення Києва з Житомиром, але через початок Першої світової війни проект не було втілено в життя [433, с. 463].

Технічний прогрес XIX ст. сприяв появі ще одного популярного транспорту – автомобіля. Завдяки зручності та ефективності, як особистого й громадського транспортного засобу, його популярність швидко поширилася в Європі. Перші автомобілі у Києві з'явилися у заможних киян, а коли машин стало більше десятка, був заснований Київський клуб автомобілістів (1904 р.). Міською управою було схвалено його статут,

згідно якого вступний внесок становив 25 руб., а щорічний – 50 руб. При управі проводилися випробування та екзаменування осіб, охочих отримати водійські права [244, с. 231; 434, с. 14].

Із збільшенням кількості індивідуального транспорту – автомобілів, дума на засіданні 11–12 грудня 1912 р. постановила аби управа видавала водійські права. Цим займалася спеціальна комісія, до складу якої входили її представник, поліцейський, технік київської гілки Південно–Західної залізниці, лікар і два активісти міського клубу автомобілістів, один із яких обов’язково там головував [107, с. 174–175; 244, с. 233–239]. Попри таку популярність, лише 6 березня 1913 р. від інженера шляхів сполучення статського радника В. В. Пермінова до думи надійшла пропозиція відкрити у Києві «Первую нормальную школу шофферовъ» [62, арк. 259]. 15 травня вона розпочала свою роботу при київських технічних курсах по вул. Жилянська, 34. Термін навчання становив два–три місяці, а їх вартість – 100 руб. Особам, які пройшли курс підготовки, видавалося свідоцтво (права), яке звільняло їх від екзаменаційних випробувань при міській управі. За перші три роки школа підготувала 407 водіїв, деякі з них керували й автобусами.

Заснування автомобільного громадського транспорту у Києві, який у Європі вже мав велике розповсюдження, де існували міжміські перевезення, розпочали з підготовки професіоналів. Конкурентні трамваю автомобільні маршрути перевезення потрібні були перш за все думі. Однак всього цього якраз і не вистачало.

Звернення до цього виду транспорту відбулося завдяки рішенням гласних думи каденції 1906–1910 рр. порушити монополію трамваю аби за п’ять років зменшити чистий прибуток ТКМЗ, а відтак і вартість за умовою його викупу вже 1915 р. Нагадаємо, що згідно договору викупна сума формувалася із суми середнього чистого прибутку за останні п’ять років. Для цього дума постановила запровадити конкурентний автомобільний громадський транспорт й здійснила три спроби його

запуску – 1910, 1911 і 1913 рр., за виконання яких відповідав голова залізничної комісії, барон В. Д. Оргіс–Рутенберг. Перша спроба відбулася навесні 1910 р., коли представник швейцарського товариства автомобілів і аеропланів запропонував запровадити рух п'яти автобусів на маршруті Олександрівська площа – Думська площа – Фундуклеївська вулиця – вокзал. Однак автобуси швидко розбивалися. Французька фірма Луї Гейера за договором з березня 1911 р. до середини жовтня так і не доставила у Київ жодного автобуса і знову був згаяний час [329, с. 4; 330, с. 3; 342, с. 4; 343, с. 4]. Третя спроба відкриття кількох ліній автомобільних перевезень відбулася 1913 р., коли міська влада оголосила конкурс на поставку п'ятих автобусів для показу, а потім для перевезень до території Всеросійської торгово–промислової виставки (Черепанова гора, Олімпійська площа, Паркова алея, павільйони, що їх збудував відомий київський архітектор В. В. Городецький).

Розглянувши вісім пропозицій від німецьких фірм та місцевих підприємців залізнична комісія управи із найманим інженером Е. К. Гарфом 1913 р. віддали перевагу фірмі Бенц–Гаггенау [104, с. 61–63; 336, с. 4]. Кожен автобус мав 21 сидяче і шість стоячих місць, гарантію на один рік та коштував 10,775 тис. руб., 25% від цієї суми у вигляді задатку дума мала сплатити відразу, а решту – розбити на шість платежів [61, арк. 2–23зв.]. Перший маршрут ділився на три ділянки: 1) від Олександрівської площі до думи; 2) від Царської площі до міського театру і 3) від міського театру до вокзалу. Друга лінія ділилася на дві ділянки: 1) від Олександрівської площі до думи і 2) від Царської площі до території Виставки. Тариф за першу ділянку на кожному з двох маршрутів становив 10 коп., а за наступний – 5 коп. [108, с. 17–19]. І та і інші ціна була доступною широкому загалу містян. 1 червня 1913 р. було відкрито рух двох автобусів за маршрутом Царська площа – Виставка.

Серйозною перешкодою новому виду транспорту стали візники, що часто не поступалися автобусам, незважаючи на правила. 18 червня було

відкрито другий автобусний маршрут, від Царської площі до вокзалу [61, арк. 112, 114; 123, с. 34–35; 244, с. 248; 344, с. 4]. Аби ТКМЗ зазнало більших збитків розклад автобусів було узгоджено з часом прибуття дачних вагонів, тож автобуси повсюдно відбирали пасажирів у трамвайного конкурента. Товариство київської міської залізниці не залишило без уваги його появу і звернулося до управи з претензіями про порушення угоди 1889 р. Управа резонно відповіла, що запровадження ще одного громадського транспорту не суперечить договору, а самі автобуси мають право маневрувати по вулицях Києва, як їм заманеться [61, арк. 165, 167–167зв.]. Чинність контракту з автомобілістами було негайно призупинено після того, як 30 листопада 1914 р. через загорання бензину в карбюраторі один з автобусів згорів [337, с. 3; 338, с. 4; 339, с. 3]. Через початок війни викуп ТКМЗ не відбувся і підприємство перейшло у власність міста 18 березня 1918 р. [414, с. 28–29].

Дума активно працювала, аби Київ мав власний міський транспорт, використовуючи для цього зарубіжні досягнення та зацікавлення підприємливих власників. Основним транспортом міста залишалися електричний трамвай та фунікулер, які дума передбачливо ввела до інфраструктури міста, заключивши контракт з приватним підприємцем А. Є. Струве. Трамвайні лінії (Струве–Бродського та їх наступників) охопили перевезенням мільйони пасажирів і з'єднали центр міста із значною територією та надовго залишилися найзручнішим і найдешевшим громадським транспортом. Омнібуси, конки й автобуси не витримали перевірку київським ландшафтом, зокрема і невдалі спроби думи зменшити викупну ціну Трамвайного підприємства. Запровадження автобусного сполучення завдали місту лише збитків. Проте кияни встигли оцінити переваги цього маневреного індивідуального виду транспорту і лише Перша світова війна та революційні події затримали його поширення.

Отож, Київська міська дума розпочала благоустрій міста із забезпечення його шляхами із твердим покриттям й успішно справилася із цим завданням. Однак першочергово замошувалися центральні вулиці і площі, тоді як окраїни Києва – в останню чергу, а більшість із них не дочекалися бруківки. За короткий проміжок часу думі вдалося також облаштувати Київ газовим і електричним освітленням, які були значно якіснішим за гасове. Житлова і промислова забудова міста велася планомірно лише в центрі з дотриманням укладених думою правил. Для озеленення міста вона організувала закладання садів, скверів і парків, запозичуючи європейські традиції містобудування та винаймаючи для цих робіт знаних фахівців.

До антиепідеміологічних заходів дума звернулася відразу на початку своєї діяльності через спалахи холери 1871–1873 рр., які забрали життя тисячі киян. Наступні епідемії принесли ще більші витрати, тоді як результати лікування майже не покращувалися, хоч показники смертності і зменшувалися. Аби кияни могли отримати медичну допомогу дума започаткувала створення міської служби охорони здоров'я. Розпочала вона її з спорудження багатофункціональної міської лікарні, вклавши в її будівництво гроші платників податків. Для оперативного реагування на спалахи інфекційних хвороб дума створила санітарну станцію, забезпечила її транспортом, яка стала чи не найкращою в Російській імперії. Превентивними заходами, шляхом видання обов'язкових протиепідемічних постанов та вимогами виконувати їх, дума змушувала торгівців, домовласників та усіх мешканців дотримуватися санітарно–медичних правил. Проте досягти високих результатів в цій сфері їй не вдалося через неналежне соціальне забезпечення бідноти, низький освітньо–культурний її рівень, котрий породжував недовіру до лікарів й призводив до масових смертей під час епідемій.

Для поліпшення умов життя киян та досягнення стандартів санітарно–медичних норм, дума забезпечила місто потужною

інфраструктурою, збудувавши водогінно–каналізаційні мережі. При їх спорудженні вона стала заручником концесіонерів, які мало турбувалися за мешканців й не добросовісно виконували умови контрактів. Через це міська влада стала на шлях муніципалізації підприємств і поставила за мету викупити їх у власників–концесіонерів. Дума змусила підприємців перейти на винятково артезіанське джерело постачання води, а каналізаційне товариство – активно розширяти і поліпшувати його мережу, завдяки чому досягла зменшення кількості смертей від епідемій.

Важливим наслідком діяльності думи було запровадження якісного міського транспорту – електричного трамваю, який обслуговував усіх містян, бо вартість поїздки була загальнодоступною. До нього вона безуспішно намагалася запустити рух омнібусів і конки. Відмовившись від них, дума сприяла організації по всьому місту мережі колій, які охопили трамвайними лініями увесь Київ і його передмістя. Запровадження думою автобусного сполучення виявилось не таким успішним як через його тимчасове існування так і через відсутність умов для безпечного руху. Констатуємо, що думі вдалося модернізувати місто, зробити його зручним для проживання з наданням багатьох послуг. Однак її заходів було недостатньо для задоволення соціальних потреб усіх верств містян, що зумовлювалося браком коштів, невмінням ефективно диверсифікувати муніципальні підприємства на благо усього міста.

ВИСНОВКИ

Фахова наукова література, як вітчизняна так і зарубіжна, засвідчує зростаючий інтерес дослідників до минулих форм міського врядування, ролі органів державної влади, людського фактору – усіх тих складових, котрі вплинули на модернізацію міст. Нині підхід німецьких соціологів-економістів Макса Вебера і Вернера Зомбарта, котрі розглядали місто як єдину господарську одиницю, є загальноприйнятим, як і твердження Миколи Анциферова, що місто є цілісним соціальним організмом. Сучасна урбаністика найвиразніше представлена працею Блера Рубла, в якій з'ясовано початкові процеси модернізації у містах Чикаго, Осаці та Москві. За подібною схемою українські міста – Львів, Одесу, Київ, Харків – дослідив Сергій Мошенський, а Ярослава Верменич запропонувала власні теоретико-методологічні принципи для вивчення історичної регіоналістики України.

Багатоаспектна історія розвитку міст досліджувалася дореволюційними, радянськими, зарубіжними й українськими авторами. В останній чверті XIX – початку XX ст. російські історики зосереджувалися над реалізацією міських положень 1870 і 1892 рр., намагаючись виявити як позитивні так і побічні наслідки реформи міст (І. І. Дитятин, М. І. Свєшніков, В. М. Гессен, Д. Д. Семенов, Г. І. Шрейдер та інші). Серед істориків перехідної епохи початку XX ст., виділяються дослідження Л. О. Веліхова, П. Л. Кованька, І. Х. Озерова й В. М. Твердохлєбова, які вивчали міські бюджети та відзначили їх вразливість для повноцінного господарського розвитку міст в російській державі. Радянська школа представлена дослідженнями В. А. Нардової, яка деталізувала діяльність міських дум, з'ясувала їх структуру та владні повноваження, прийшовши до висновку, що надаючи самоврядування, держава постійно його обмежувала. Російська історіографія збагатилася дослідженнями

Л. Ф. Писарькової, докторська дисертація якої присвячена Московській думі з часу її виникнення в катериненський період до 1917 р.

Серед зарубіжних дослідників інтерес до історії міст в кінці XIX – початку XX ст. виявили Альберт Шоу, Йосип Редліх, а також сучасні автори – Патриція Герлігі, Майкл Хам, Райнер Лінднер, Натан Меір, Фейт Гілліс та інші, котрі вказали, що стрімкий промисловий розвиток міст був супутній їх модернізації, котра відбувалася і завдяки управлінським механізмам. На сучасному етапі дослідження міста активізували українські історики, серед яких виділимо роботи Д. М. Чорного, В. М. Константинової, С. А. Леп'явка, Л. М. Шари, О. М. Головка, О. М. Прищепи та інших, які звернули увагу на особливості розвитку міст в різних історичних регіонах України.

Тож сьогоднішня історіографія питання забезпечена достатньою кількістю наукових робіт, серед яких монографії про Московську, Петербурзьку, Чернігівську і Харківську думи. Поза увагою залишилася історія досліджуваної думи, незважаючи на те, що місто Київ – столиця Української держави.

Наукова база дослідження сформована із взаємопов'язаних груп історичних джерел: діловодної документації міських та державних органів влади, законодавчих актів, статистики, періодики та мемуарів. Залучення широкого кола архівних документів дозволило визначити завдання Київської міської думи, її структуру, кадровий склад, виборчі процедури та окреслити основні напрями її діяльності. Аналіз законодавства сприяв розумінню ролі законів у формуванні системи міської влади та дозволив виявити державну модель самоврядування, як засіб залучення містян до управління містом. Вивчення цих джерел дозволяє стверджувати про їх достатній інформаційний потенціал для реалізації мети дисертаційної роботи.

Висвітлення названої проблеми спонукало вдаватися до міждисциплінарного підходу та до використання методик дослідження

соціальної історії. Методологічною основою дисертації стали системний та інституціональний підходи, принципи історизму, об'єктивності, плюралізму, взаємообумовленості і взаємозв'язку явищ міського життя. А також історико–порівняльний (компаративний), статистичний та просопографічний.

Київська міська дума, що сформувалася внаслідок реформи міського управління 1870 р., покликана була зайнятися господарським розвитком міста на демократичних принципах самоврядування. Тогочасне виборче право встановилося в процесі соціального пристосування та відбору, коли платники податків залучалися до управління містом і до контролю за витратами громадських коштів (за Л. О. Веліховим). Органи влади формувалися шляхом виборів, до яких допускалися містяни за такими основними цензовими критеріями: майновим, віковим, релігійним, статевим та осілою. Міське управління поділялося на розпорядчу та виконавчу структури з правом самостійно наповнювати міський бюджет та визначати напрямки розвитку міста, його благоустрій.

Далеко не всі демократичні принципи самоврядування спрацювали на місцевому ґрунті. Тривала монополія самодержавної влади спричинила пасивну участь міської спільноти, яка, отримавши виборче право, не скористалася ним через брак досвіду, освіти і політичної зрілості. Більша частина киян, переважно малоосвічених і незаможних, була усунута від виборів. За положенням 1870 р. відбулося п'ять виборчих кампаній, під час яких право голосу на основі майнового цензу отримали в середньому 4,064 тис. особи, що становило 3,5% від усього населення міста. Заможні кияни не відзначалися виборчою активністю: в середньому проголосувало 819 осіб (21%). За положенням 1892 р. також у п'яти наступних виборах право голосу, згідно розміру сплачуваних податків, отримало в середньому 2,932 тис. містян (1% від усього населення), зате активність зросла удвічі – проголосувало 1,207 тис. осіб (41,2%).

Набувши владу у місті, гласні, в основному домовласники і купці, використовували її не завжди за призначенням, а й для власного збагачення. Змусити заможних гласних перейматися загальноміськими інтересами кияни могли переобранням соціально активних на наступну каденцію, а решту – позбавити депутатського мандату. У відсотковому показнику це становило в середньому 47% (від 32% до 61%).

Вдосконалена виборча процедура шляхом заміни соціально-категорійного принципу територіальним, підвищенням майнового цензу хоча й призвела до зменшення частки осіб з правом голосу від 3% киян до 1% від його чисельності, проте осіб з вищою освітою ставало все більше: якщо за положенням 1870 р. їх було близько третини, то після 1892 р. – не менше половини. Найбільшим успіхом відзначилися гласні тих каденцій, котрі мали вищий освітній рівень та були фахівцями з міського господарства. Соціальний склад гласних Київської думи також змінився: спочатку переважали домовласники та купці, а на початку ХХ ст. – чиновники та професори, як правило, професіонали з різних галузей міського благоустрою та правники.

Дотримання законності діяльності думи та управи покладалося на спеціальну установу – Київське губернське в міських (а з 1892 р. і в земських) справах присутствіє, яке розглядало скарги містян на порушення виборчого права, невиконання концесіонерами договорів та думою обов'язкових витрат. Спірні питання між губернською владою і думою з'ясовувалися господарським департаментом міністерства внутрішніх справ та Сенатом. Встановлено, що за положенням 1892 р. самоврядування думи помітно ослабло, адже формування кадрового складу управи перейшло з її відання до губернатора. Нова роль управи інституалізувалася обіжником міністра внутрішніх справ 1893 р. з наданням її членам чину 8-го класу. Отже, закон інтегрував управу, виконавчий орган міського врядування, в систему державного апарату.

Збалансованість міського бюджету досягалася урізноманітненням джерел його наповнення, серед яких основними були кошти від оціночного збору з нерухомості, використання міської власності (землі, лісів, сінокосів, будівель, лавок) та надходжень від муніципальних підприємств (скотобоєнь, гавані й адресного столу). За 1871–1914 рр. статки міста зросли у 16,8 разів. Якщо на початку діяльності думи їх найбільше надходило від міської власності (47,3%), зборів і мит (36,6%), оціночного збору (9,1%), то 1914 р. вони відповідно становили: від міської власності – 27,6%, зборів і мит – 8,4%, оцінного збору – 16,7%. Збільшення коштів від оціночного збору обумовлювалося стрімкою забудовою Києва, а зменшення інших – заснуванням міських прибуткових підприємств, які давали 16,8% від загальноміського бюджету.

Значну частку надходжень (30,5%) місто отримувало від інших джерел: державних дотацій, спеціальних капіталів, продажу міських земель. Через обмеження положенням 1892 р. фінансових повноважень міської влади, дума не змогла збільшити надходження від місцевих зборів і податків, а тому вдавалася до державних позик. Їх використання було б значно ефективнішим, якби 18% від усієї суми не доводилося витратити на спорудження та утримання військових об'єктів у місті.

Потреби зростаючого міста спонукали до все більших витрат, які зросли у 24,6 разів з початку діяльності думи. Стійку першість займали обов'язкові витрати думи, загальна частка яких становила від 28% до 30,2%. Причому 1884 р. вона сягала понад 48,7%, що лише підтверджує негативну практику перекладати загальнодержавні витрати на плечі міської влади. Видатки ж на благоустрій зросли всього в 12,3 рази, а питома вага зменшилася удвічі – з 22,7% до 11,1%. Серед заслуг думи варто зауважити значне збільшення витрат на санітарно-медичну (з 3% до 14%) та освітню (з 3% до 16,3%) сфери, а також зменшення на утримання міського управління (з 12,3% до 7,8%).

Для подолання неписьменності серед широких верств киян дума постійно утримувала власним коштом і розширювала мережу початкових навчальних закладів. У сфері професійної освіти її найбільшим досягненням було заснування Олександрівського ремісничого училища і Київського політехнічного інституту. Через брак коштів та пасивність дума із запізненням почала втілювати громадську ініціативу, спрямовану на запровадження обов'язкової початкової освіти. Увага міської влади до театрів, бібліотек, читалень, музеїв, відзначення ювілеїв Т. Г. Шевченка, встановлення пам'ятників свідчила про початкові процеси формування міського культурного середовища, таких як місць масового дозвілля.

Місто формувалося для спільної потреби мешканців у задоволенні соціальних запитів, медичних послуг, убезпечення від пожеж, паводків і зсувів. Тому дума й розпочала свою діяльність із заощення вулиць твердим покриттям, їх освітлення, озеленення, забезпечення комунікаціями, надання освітніх послуг, яких місто конче потребувало. За короткий проміжок часу їй вдалося облаштувати центр міста електричним освітленням, яке було значно якіснішим, дешевшим та перспективнішим ніж газове і гасове. Міська влада змогла налагодити планомірну житлову і промислову забудову, згідно укладених нею норм і правил. Для модернізаційних перетворень вона запозичала європейський досвід містобудування та новітні технології, все частіше залучаючи фахівців.

Аби кияни могли отримати медичну допомогу, дума започаткувала створення міської служби охорони здоров'я, спорудивши міську лікарню. Оперативно реагуючи на спалахи інфекційних хвороб, дума відкрила санітарну станцію, визнану епідеміологами найкращою в Російській імперії. Видаючи обов'язкові протиепідемічні постанови, дума змушувала киян дотримуватися санітарно-медичних правил. Ці заходи посприяли зменшенню смертності від епідемій з 47,3% до 33%. Таким чином було досягнуто певних європейських стандартів у наданні містянам санітарних послуг.

Дума завдячувала цим успіхам новоствореній міській інфраструктурі, спорудивши на концесійній основі водогінну та каналізаційну мережі. Однак, приватні власники-підприємці не дбали про застосовування нових технологій та недобросовісно виконували умови контрактів. Турбуючись про мешканців, дума покращила якість постачання води винятково з артезіанських джерел і примусила каналізаційне товариство забезпечити мережею більшу частину міста та модернізувати її. Врешті міська влада муніципалізувала ці підприємства, викупивши їх у власників-концесіонерів (водогінне товариство – 1909 р., каналізаційне – 1914 р.). Проте боротьба з антисанітарією та забезпечення культурно-освітньої сфери не задовольняли потреби все зростаючого міста.

Одним з найвагоміших результатів роботи думи було запровадження першої в Російській імперії мережі міського громадського транспорту – ліній електричного трамваю. Експлуатація омнібусів, конки та автобусного сполучення через гористий київський ландшафт виявилася тимчасовою та невдалою.

Дума виконала роль ініціатора і господаря модерних перетворень у Києві, для чого залучала як власних, так і європейських фахівців у галузях міського господарства, переймаючи досвід західних муніципалітетів для облаштування мереж транспорту й водопостачання. Поліпшувалося міське середовище, незважаючи на те, що держава розглядала його як воєнно-гарнізонне місто. Завдяки діяльності думи Київ поступово перетворилося у торгово-промисловий і культурний центр України.

Досягнуті знання дозволяють стверджувати про необхідність подальшого наукового дослідження: 1) ролі думи у розвитку промисловості в місті; 2) її соціальної діяльності; 3) впливу революційних подій 1905-1907 рр. на роботу думи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

Неопубліковані:

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора. 1796–1916 рр.

1. Оп. 53. – Спр. 357. – Про випуск облігаційної позики на замощення бруківкою вулиць у м. Києві. 1873 р. 16 арк.
2. Оп. 92. – Спр. 66. – Про договір Київської міської управи із А. Є. Струве щодо освітлення вулиць газовими ліхтарями. 1872 р. 275 арк.
3. Оп. 103. – Спр. 81. – Про включення м. Києва в число міст, в яких планується запровадити громадське управління на нових засадах. 1870 р. 76 арк.
4. Оп. 521. – Спр. 215. – Про антиепідеміологічні заходи Київської міської думи. 1876 р. 76 арк.
5. Оп. 549. – Спр. 34. – Про стягнення податків з власників велосипедів у м. Києві. 1912 р. 25 арк.
6. Оп. 560. – Спр. 150, ч. 1. – Про міську реформу в Південно-Західному краї. 1890 р. 320 арк.
7. Оп. 573. – Спр. 58. – Про каналізацію у м. Києві. 1898 р. 750 арк.
8. Оп. 576. – Спр. 13. – Про будівництво на Хрещатику критого Бессарабського ринку. 1890 р. 12 арк.
9. Оп. 626. – Спр. 20. – Про будівництво гавані у м. Києві. 1904 р. 180 арк.
10. Оп. 647. – Спр. 21. – Про доходи і витрати м. Києва та Київської губернії у 1894–1903 рр. 1904 р. 140 арк.
11. Оп. 655 – Спр. 12. – Донесення київського губернатора від 26 січня 1902 р. щодо віддачі під суд члена Київської міської управи І. Снежка за використання службового становища у власних цілях. 1902 р. 2 арк.
12. Оп. 657. – Спр. 100. – Про запровадження у м. Києві лікарняного збору. 1904 р. 12 арк.

13. Оп. 660. – Спр. 113. – Про продовження на три роки державних субсидій для м. Києва на утримання міської поліції. 1877 р. 16 арк.
14. Оп. 660. – Спр. 229. – Про надання м. Києву державної позики в сумі 550 тис. руб. на покриття перевитрат: по міському театру, будівництву флігеля в міській садибі, утримання гавані та інше. 1907 р. 2 арк.
15. Оп. 660. – Спр. 238. – Про скарги містян на Товариство водогону у м. Києві. 1907 р. 72 арк.
16. Оп. 661. – Спр. 19. – Про роботу каналізації у м. Києві. 1908 р. 224 арк.
17. Оп. 667. – Спр. 246. – Про викуп Київською міською думою Товариства водогону. 1915 р. 85 арк.

Ф. 711. Київська духовна академія. 1837–1920 рр.

18. Оп. 3. – Спр. 2190. – Повідомлення святішого Синоду про схвалення професора академії С. М. Сольського на посаді Київського міського голови. 1894 р. 1 арк.

Державний архів Київської області

Ф. 2. Канцелярія Київського губернського правління.

19. Оп. 40. – Спр. 92. – Про відкриття у м. Києві народної безплатної читальні ім. М. В. Гоголя. 1912 р. 29 арк.
20. Оп. 58. – Спр. 148. – Про включення Забайковщини разом з цвинтарем до складу м. Києва. 1911 р. 13 арк.
21. Оп. 145. – Спр. 995. – Про проект реконструкції каналізації у м. Києві. 1908 р. 45 арк.

Ф. 9. Канцелярія Київського губернського у міських справах присутствія.

22. Оп. 1. – Спр. 48. – Протоколи засідань Київського губернського у міських справах присутствія. 1875 р. 52 арк.
23. Спр. 50. – Справа про скаргу виборців 3-ї категорії про порушення виборчої процедури. 1875 р. 7 арк.
24. Спр. 240. – Про сплату оціночного збору у м. Києві. 1884 р. 45 арк.
25. Спр. 501. – Скарги про порушення на виборах гласних до київської думи. 1886 р. 148 арк.

26. Спр. 614. – Про обрання київським міським головою радника комерції Івана Андрійовича Толлі. 1884 р. 12 арк.
27. Спр. 673. – Скарги про порушення на виборах у м. Києві. 1875 р. 46 арк.
28. Оп. 3. – Спр. 140а. – Справа по звіт Київської міської управи. 1887 р. 276 арк.
29. Оп. 8. – Спр. 2. – Про відкриття шкільних закладів у м. Києві. 1878 р. 457 арк.
30. Спр. 26. – Скарги про порушення на виборах у м. Києві. 1894 р. 340 арк.
31. Спр. 114. – Про проведення виборів у м. Києві 1894 р. 350 арк.
32. Оп. 12. – Спр. 65. – Прохання Київського громадського управління щодо відкриття у Києві Політехнічного інституту. 1898 р. 45 арк.
33. Оп. 26. – Спр. 45. – Справа про вибори у Києві. 1902 р. 526 арк.
34. Спр. 93. – Про виділення коштів Київською міською думою для будівництва вчительського інституту. 1910 р. 11 арк.
35. Спр. 97. – Клопотання Київської міської думи про надання державної позики в два млн. рублів для будівництва казарм. 1910 р. 19 арк.

Державний архів м. Києва

Ф. 163. Київська міська управа 1870–1920 рр.

36. Оп. 4. – Спр. 110. – Про газове товариство у м. Києві. 1878 р. 75 арк.
37. Спр. 217. – Про звіт санітарної станції м. Києва щодо якості освітлення газовими ліхтарями. 1893 р. 64 арк.
38. Оп. 7. – Спр. 59. – Про видачу купцю Серебрянникову дозволу на відкриття пивоварного заводу в м. Києві. 1872 р. 11 арк.
39. Спр. 137. – Про ремонт і будівництво мостових у м. Києві. 1874 р. 390 арк.
40. Спр. 672. – Про омнібусний рух у м. Києві. 1882 р. 45 арк.

41. Оп. 8. – Спр. 5. – Протоколи засідань Київської міської думи за 1890 р. 980 арк.
42. Спр. 8. – Протоколи засідань Київської міської думи за 1893 р. 756 арк.
- 42а. Спр. 9. – Протоколи засідань Київської міської думи за 1901 р. 875 арк.
43. Спр. 11. – Протоколи засідань Київської міської думи за 1905 р. 1329 арк.
44. Оп. 10. – Спр. 14. – Дані про реалізацію взятих Київської думою позик. 1914 р. 164 арк.
45. Оп. 21. – Спр. 81. – Про перетворення чотирьохкласних училищ Києва у вищі. 1912 р. 32 арк.
46. Оп. 34. – Спр. 1006. – Формулярний список М. К. Ренненкампа. 1875 р. 47 арк.
47. Спр. 1154. – Формулярний список І. А. Толлі. 1887 р. 23 арк.
48. Оп. 39. – Спр. 40. – Про виплату жалувань членам міського управління м. Києва. 1906 р. 34 арк.
49. Спр. 21. – Про мостові роботи у м. Києві. 1878 р. 305 арк.
50. Спр. 211. – Дані про чисельність виборців, які брали участь у виборах у м. Києві та Київській губернії за період 1871–1880 рр. та дані про склад і роботу дум та управ. 1881 р. 298 арк.
51. Спр. 237. – Про проведення виборів гласних думи у м. Києві в 1884 р. 1886 р. 86 арк.
52. Спр. 298. – Про проведення виборів гласних до Київської міської думи в 1887 р. 1891 р. 120 арк.
53. Оп. 41. – Спр. 5971. – Про приєднання будинків киян до каналізаційної мережі. 1900 р. 90 арк.
54. Спр. 5980. – Про видачу купцю Іванову дозволу на спорудження будинку по вул. В. Васильківській у м. Києві. 1902 р. 8 арк.
55. Спр. 6216. – Про видачу купцю Гінзбургу дозволу на будівництво семиповерхового будинку по вул. Інститутській у м. Києві. 1910 р. 8 арк.

56. Оп. 43. – Спр. 6145. – Про підключення абонентів до каналізаційної мережі в м. Києві. 1901 р. 78 арк.
57. Оп. 45. – Спр. 21. – Про викуп управою товариства Київської міської залізниці. 1916 р. 124 арк.
58. Спр. 24. – Про звернення до Київської інших міських управ щодо обміну досвідом в експлуатації залізниці. 1914 р. 96 арк.
59. Оп. 54. – Спр. 2. – Статистичні дані з електричного освітлення в м. Києві. 1909 р. 12 арк.
60. Спр. 21. – Про нещасні випадки і порушення під час трамвайного руху в м. Києві. 1910 р. 79 арк.
61. Спр. 155. – Про автобусний рух у м. Києві. 1914 р. 146 арк.
62. Спр. 162. – Про організацію автобусного сполучення у м. Києві. 1913 р. 268 арк.

Інститут рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського.

Ф. 66. І. В. Лучицький

63. №244. – Про зміни виборчого законодавства. 1905 р. 13 арк.

Ф. 136. Лопухіни–Демидови.

64. №77. – Формулярний список П. П. Демидова. 1885 р. 32 арк.

Опубліковані

Нормативно –правові акти та підготовчі до них матеріали

65. Высочайше утвержденные Городовое положение. 16 июня 1870 г. // Полное собрание законов Российской империи (далее ПСЗРИ). – Собрание 2–е. – СПб., 1874. – Т.45. – Отд. первое. – №48498. – С. 821–839.
66. О применении Городового положение 16 июня 1870 года в городах Западных губерний. 29 апреля 1875 г. // ПСЗРИ. – Собрание 2–е. – СПб., 1875. – Т.50. – Отд. первое. – №54640. – С. 462–464.

67. Приложение к Городовому положению. 16 июня 1870 г. // ПСЗРИ. – Собрание 2–е. – СПб., 1870. – Т.45. – Отд. третье. – Приложение до №48498 (Штаты и табели). – С. 270–284.
68. О порядке предания суду и удалению от должности лиц, занимающих с высочайшего соизволения должности городских голов. 28 января 1872 г. // ПСЗРИ. – Собрание 2–е. – СПб., 1872. – Т.47. – Отд. первое. – №50480. – С. 139–140.
69. О порядке принесения жалоб на постановления губернских по городским делам присутствий. 31 октября 1872 г. // ПСЗРИ. – Собрание 2 – е. – СПб., 1872. – Т.47. – Отд. второе. – №51469. – С. 894.
70. Об изменении правил Городового положения, относящихся к устройству и порядку действий учреждений, надзирающих за производством торговли. 13 октября 1881 г. // ПСЗРИ. – Собрание 3–е. – СПб., 1885. – Т.1. – Отд. второе. – №445. – С. 309.
71. Об установлении сбора с лошадей и экипажей в пользу города Киева. 27 октября 1881 г. // ПСЗРИ. – Собрание 3–е. – СПб., 1885. – Т.1. – Отд. второе. – №489. – С. 331–332.
72. О порядке постановлений городским думами определений об ответственности должностных лиц городского общественного управления. 30 ноября 1882 г. // ПСЗРИ. – Собрание 3–е. – СПб., 1886. – Т. 2. – Отд. второе. – №1217. – С. 455–456.
73. По вопросу порядка выборов в гласные городских дум лиц нехристианского вероисповедания. 5 марта 1885 г. // ПСЗРИ. – Собрание 3–е. – СПб., 1887. – Т.6. – Отд. первое. – №2794а. – С. 88–89.
74. О воспреещении городским думами уменьшать и отменять содержание должностных лиц общественного управления до истечения сроков их службы или до выбытия их с должностей. 20 мая 1886 г. // ПСЗРИ. – Собрание 3 –е. – СПб., 1888. – Т. 6. – Отд. первое. – №3720. – С. 228.

75. О включении в черту селитебной площади города Киева, прилегающего к нему предместья Шулявщины. 3 января 1892 г. // ПСЗРИ. – Собрание 3–е. – СПб., 1895. – Т.12. – Отд. первое. – №8216. – С. 1.
76. Высочайше утверждённый устав Киевского общества канализации. 28 мая 1892 г. // ПСЗРИ. – Собрание 3–е. – СПб., 1895. – Т.12. – Отд. первое. – №8636. – С. 367–368.
77. Высочайше утвержденные Городовое положение. 11 июня 1892 г. // ПСЗРИ. – Собрание 3–е. – Т.12. – СПб., 1895. – Отд. первое. – №8708. – С. 430–457.
78. О разрешении обществу Киевской городской железной дороги произвести новый выкуп акций, с соответственными изменениями устава одного. 4 февраля 1894 г. // ПСЗРИ. – Собрание 3–е. – Т.14. – СПб., 1898. – Отд. первое. – №10322. – С. 43.
79. Об отпуске 6 млн. 900 тис. руб. на начальное образование. 3 мая 1908 г. // ПСЗРИ. – Собр. 3–е. – СПб., 1911. – Т.28. – Отд. первое. – №30328. – С. 228–229.
80. О главных основаниях и порядке установления сбора в пользу городов с грузов, привозимых и вывозимых по железным дорогам. 2 марта 1910 г. // ПСЗРИ. – Собрание 3–е. – СПб., 1913. – Т.30. – Отд. первое. – №33154. – С. 280–282.
81. О присоединении к городу Киеву смежных с ним поселков Верхней и Нижней Соломенок, Кучменова и Протасового Яров и Батыевой горы. 2 июня 1910 г. // ПСЗ. – Собрание 3–е. – СПб., 1913. – Т.30. – Отд. первое. – №33627. – С. 654–655.
82. О высших начальных училищах. 25 июня 1912 г. // ПСЗРИ. – Собрание 3–е. – СПб., 1915. – Т.32. – Отд. первое. – №37513. – С. 949–958.
83. Городовое положение со всеми относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями / Составитель Мыш М. И. – СПб.: Тип. Н. А. Лебедева, 1876. – 160 с.

84. Городовое положение 11 июня 1892 г. с относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями. Изд. шестое. Исправленное и значительно дополненное / Составитель Мыш М. И. – СПб.: Тип. А. Бенке, 1908. – 1106 с.
85. Записка сенатора А. Половцева о состоянии общественного управления и хозяйства в городах Киевской губернии. – СПб., 1882. – Ч.1. – 268 с.
86. Европейская хартия местного самоуправления. – Страсбург, 15 октября 1985 года. – 6 с.
87. К истории киевского погрома: Всеподданнейший отчет о произведенном по высочайшему повелению сенатором Е. Ф. Турау исследовании причин беспорядков, бывших в г. Киеве в октябре 1905 г. – К.: Тип. «Прогресс», 1906. – 86 с.
88. Положение о полевом управлении войск в военное время. – Пг, 1914. – 154 с.
89. Таганцев Н. С. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 года. Издание пятнадцатое, пересмотренное и дополненное. / Н. С. Таганцев. – СПб.: Тип. М. Меркушева, 1910. – 1114 с.

Документація органів місцевого врядування і громадських об'єднань

90. Акт баллотировки // Протоколы Киевской городской думы. – К.: Унив. тип., 1873. — С. 173.
91. Алфавитный список улиц г. Киева с распределением на податные участки. – К., [Б. г.]. – 12 с.
92. Бубнов Н. М. К вопросу о преобразовании нашего городского общественного управления / Н. М. Бубнов. – К.: Тип. «Акционерного общества Пётр Барский в Киеве», 1909. – 38 с.
93. Васильев В. Пожарное и огневое страхование в Киеве и других больших городах / В. Васильев // Изв. Киев. гор. думы. – 1914. – №10. – С. 41–56.

94. Ведомость о числе керосиновых фонарей // Известия Киевской городской думы. – 1894. – №2. – С. 70–79.
95. Ведомость о числе разрешенных городской управою построек, перестроек и исправлений зданий в городе со времени введения в городе Городового положения 1870 г. // Известия Киевской городской думы. – 1881. – №6. – С. 192–193.
96. Выборы в городскую думу // Киевские городские известия. – 1916. – №49. – С. 3.
97. Волынский М. Т. Справедливо–ли распределения налога между недвижимыми имуществами в г. Киеве ? / М. Т. Волынский. – К.: 1–я Кивская артель печатного дела, 1905. – 20 с.
98. Голубятников П.В. К вопросу о расширении района киевской канализации // Труды рус. водопровод. съездов: Съезд V (18–25 марта 1902 г.) в Киеве/ П. В. Голубятников. – М., 1902. – С. 474–480.
99. Голубятников П. В. Справка о ходе дела по расширению киевской канализации в четырехлетие с 1902 по 1906 год / П. В. Голубятников. – К., 1905. – 33 с.
100. Голубятников П. В. Справка о ходе дела по расширению киевской канализации в четырехлетие с 1902 по 1906 год. Приложения / П. В. Голубятников. – К., 1906. – 282 с.
101. Договор Киевского общественного управления с Киевским электрическим обществом. – К.: Тип. С. А. Спилиоти, 1904. – 51 с.
102. Доклад комиссии, избранной Киевской думой для ревизии отчета по постройке гавани императора Николая II. – К., 1903. – 66 с.
103. Доклад гласных Киевской городской думы В. Д. Оргис–Рутенберга и Н. С. Ярошевского юридической комиссии по делу о постройке гавани имени государя императора Николая II // Известия Киевской городской думы. – 1910. – №1. – 65 с.
104. Доклад городской железнодорожной комиссии // Известия Киевской городской думы. – 1913. – №1–3. – С. 61–63.

105. Доклад о постройке казарм для Ровненского полка и конно –горного дивизиона // Известия Киевской городской думы. – 1914. – №1–3. – С. 150–151.
106. Доклад по вопросу об оборудовании Старокиевского пожарного отделения пожарным автомобилем // Известия Киевской городской думы. – 1913. – №11–12. – С. 48–49.
107. Доклад об изменении существующих обязательных постановлений о порядке движения на автомобилях // Известия Киевской городской думы. – 1914. – №1–3. – С. 174–175.
108. Доклад по вопросу о введении в Киеве автобусного движения // Известия Киевской городской думы. – 1913. – №5–7. – С. 17–19.
109. Доклад по вопросу о постройке городских казарм для войск // Известия Киевской городской думы. – 1913. – №11–12. – С. 26–27.
110. Доклад по вопросу о проложении улицы и канализационного коллектора через усадьбу Н. И. Чоколова // Известия Киевской городской думы. – К., 1913. – №1–3. – С. 42–47.
111. Доклад по рассмотрению проекта канализации города Киева по системе инженера Шона, представленный господином Балкиным Киевскому городскому управлению // Известия Киевской городской думы. – 1890. – №2. – С. 1–27.
112. Дополнительный договор, заключённый городом с Киевским обществом водоснабжения // Известия Киевской городской думы. – 1885. – №11. – С. 305–308.
113. Данные Центрального статистического комитета по городам России за 1904 год // Известия Киевской городской думы. – 1907. – №5. – С. 33–57.
114. Дубеллир Г. Д. Записка профессора Г. Д. Дубеллира по вопросу о планировке окраин г.Киева / Г. Д. Дубеллир // Известия Киевской городской думы. – 1912. – №3–4. – С. 1–16.
115. Журнал собрания Киевской городской думы №1 // Известия Киевской городской думы. – 1894. – №1. – С. 2–6.

116. Журнал собрания Киевской городской думы №3 // Известия Киевской городской думы. – 1894. – №2. – С. 31–32.
117. Журнал собрания Киевской городской думы №5 // Известия Киевской городской думы. – 1894. – №3. – С. 53.
118. Журнал собрания Киевской городской думы №6 // Известия Киевской городской думы. – 1894. – №3. – С. 110.
119. Журнал собрания Киевской городской думы №28 // Известия Киевской городской думы. – 1896. – №12. – С. 20–21.
120. Журнал собрания Киевской городской думы №12 // Известия Киевской городской думы. – 1897. – №5. – С. 53–56.
121. Журнал собрания Киевской городской думы №18 // Известия Киевской городской думы. – 1905. – №3. – С. 20–22.
122. Журнал собрания Киевской городской думы №11 // Известия Киевской городской думы. – 1908. – №5. – С. 25–27.
123. Журнал собрания Киевской городской думы №23 // Известия Киевской городской думы. – 1913. – №11–12. – С. 34–35.
124. Записка о состоянии Киевских городских приходских училищ за 1889/1890 учебный год, читаная на акте инспектором народных училищ Д. А. Синицким // Известия Киевской городской думы. – 1890. – №4. – С. 1–7.
125. Заявления городского головы по вопросу разделения третьего разряда избирателей на участки // Известия Киевской городской думы. – 1880. – №3. – С. 1–9.
126. Иванов В. Ф. К проекту водоснабжения г. Киева / В. Ф. Иванов // Известия Киевской городской думы. – 1914. – №8. – С. 1–30.
127. Игнатович–Завилейский В.В. Электрический трамвай в Киеве / В.В. Игнатович–Завилейский. – К., 1894. – 58 с.
128. Именной высочайший указ // Известия Киевской городской думы. – 1892. – №7. – С. 1–93.

129. Инструкция киевской городской береговой комиссии // Известия Киевской городской думы. – 1903. – №10. – С. 71–72.
130. Инструкция Киевской городской управы (принята Киевской городской думою в собрании 25 июня 1897 г. по журналу №15, пропущенному к исполнению предложением киевского губернатора от 2 апреля 1898 г. за №433). – К., 1897. – 16 с.
131. Инструкция, утвержденная Киевской городской думою 7 августа 1874 г. для действий Киевской городской управы. – К., 1889. – 15 с.
132. К вопросу о всеобщем обучении в городе Киеве // Киевские городские известия. – 1916. – №3. – С. 64–80.
133. Канавец К. Краткая историческая справка об электрическом освещении города Киева / К. Канавец. – К., 1913. – 15 с.
134. Киевская пожарная команда // Известия Киевской городской думы. – 1910. – №2. – С. 1–73.
135. Киевская пожарная команда // Известия Киевской городской думы. – 1913. – №8–10. – С. 1–77.
136. Кира–Донжан К. Краткое сообщение о трамвае / К. Кира –Донжан. – К., [Б. г.]. – 11 с.
137. [Конисский А. Я.] Обзор деятельности городской думы за 1871–1882 гг. – К., 1883. – 262 с.
138. Контракт инженер–майора А. Е. Струве и Киевской городской управы // Известия Киевской городской думы. – 1889. – №6. – 37 с.
139. Коиава Н. Н. Финансы г. Киева / Н. Н. Коиава // Киевские городские известия. – 1917. – №9. – 38 с.
140. Корчак–Чепурковский А. В. Изменения смертности в г. Киеве со времени введения в нем канализации / А. В. Корчак–Чепурковский. – М.: Тип. И. Н. Кушневлева, 1902. – 11 с.
141. Краткий обзор постепенного развития школьного дела в г. Киеве 1870–1908 гг. // Известия Киевской городской думы. – 1909. – №4. – 57 с.

142. Крейтон С. Н. Краткий отчёт о сооружении в Киеве памятника святой Ольге / С. Н. Крейтон. – К., 1912. – 4 с.
143. Марголин Д. Газовый вопрос в Киеве / Д. Марголин // Известия Киевской городской думы. – 1914. – №9. – С. 40–41.
144. Мацон Ф. Обзорение санитарных мер принятых во время бывшей в Киеве холерной эпидемии / Ф. Мацон. – К. 1871. – 45 с.
145. Мацон Ф. Отчет председателя городской санитарной комиссии о бывшей летом 1872 г. в г. Киеве холерной эпидемии / Ф. Мацон. – К. 1872. – 47 с.
146. Молчанов С. К вопросу о всеобщем обучении в городе Киеве / С. Молчанов // Киевские городские известия. – 1916. – №5–6. – С. 61–76.
147. Моссковой А. Земельно–орендное хозяйство г. Киева / А. Моссковой // Киевские городские известия. – 1916. – №8. – С. 3–23.
148. Обзор деятельности Киевской городской думы за четырехлетие 1906–1910 гг. Издание группы гласных. – К.: Тип. Л. К. Лубковского, 1910. – 118 с.
149. Обзорение деятельности Киевского городского общественного управления с 1871 по 1875 года. – К.: Тип. В. Давиденко, 1875. – 59 с.
150. Общественные сады г. Киева в период с 1897 по 1902 год. Резюмированный отчет о деятельности садовой комиссии Киевской городской управы / Составил председатель Киевской городской садовой комиссии С. В. Ромишовский. – К.: Тип. К. Н. Милевского, 1902. – 58 с.
151. Обязательные постановления, изданные Киевской городской думою, на основании ст. 103–106 Городового положения, о порядке содержания скотобоен и скотопригонного двора и пользования ими // Известия Киевской городской думы. – 1888. – №11. – С. 452–457.
152. Описания Киевского водопровода / Составлено техническим отделом Городского общественного управления. – К., 1910. – 220 с.

153. Осипов А. Очерк истории древесных насаждений города Киева и деятельности городской садовой комиссии 1887–1897 гг. / А. Осипов. – К.: Тип. К. Н. Милевского, 1897. – 43 с.
154. Отчёт Киевского общества земледельческих колоний и ремесленных приютов за 1883 г. – К.: Губ. тип., 1884. – 48 с.
155. Отчёт Киевского общества земледельческих колоний и ремесленных приютов за 1901 г. – К.: Тип. И. Крыжановского и В. Авдюшенко, 1902. – 55 с.
156. Отчёт киевской городской исполнительной санитарной комиссии за 1887 г. – К.: Тип. Д. С. Повальского, 1887. – 95 с.
157. Отчёт Киевской городской управы об исполнении росписи доходов и расходов города Киева за сметный период 1907 года. – К., 1908. – 119 с.
158. Отчёт контрольной мостовой комиссии за 1909 г. // Известия Киевской городской думы. – 1913. – №11–12. – С. 1–23.
159. Отчёт контрольной мостовой комиссии за 1910 г. // Известия Киевской городской думы. – 1913. – №11–12. – С. 1–27.
160. Отчёт о деятельности Квартирного отдела Киевской городской управы за 1912 г. // Известия Киевской городской думы. – 1913. – №4. – С. 74–92.
161. Отчёт о мостовых работах, произведенных в г. Киеве в 1882 г. // Известия Киевской городской думы. – 1883. – №7. – С. 1–28.
162. Отчёт о мостовых работах, произведенных в г. Киеве в 1883 г. // Известия Киевской городской думы. – 1884. – №1. – С. 1–16.
163. Отчёт о мостовых работах, произведенных в г. Киеве в 1885 г. // Известия Киевской городской думы. – 1886. – №7. – С. 1–15.
164. Отчёт о мостовых работах, произведенных в г. Киеве в 1896 г. // Известия Киевской городской думы. – 1897. – №2. – С. 1–12.
165. Отчёт о состоянии и деятельности Киевской городской бесплатной народной читальни имени А. С. Пушкина за 1901 год // Известия Киевской городской думы. – 1902. – №9. – С. 1–21.

166. Отчёт о ходе холерной эпидемии 1893 г. в городе Киеве и. д. председателя санитарной комиссии К. М. Гамалия. – К., 1893. – 39 с.
167. Отчёт по заведованию берегом и гаванью за 1902 г. // Известия Киевской городской думы. – 1903. – №10. – С. 2–3.
168. Отчёт по мостовым работам за 1886 г. // Известия Киевской городской думы. – 1887. – №4. – С. 1–16.
169. Отчёт по мостовым работам в 1887 г. // Известия Киевской городской думы. – 1888. – №3. – С. 1–10.
170. Отчёт по мостовым работам за 1888 г. // Известия Киевской городской думы. – 1889. – №5. – С. 1–61.
171. Отчёт по мостовым работам в 1889 г. // Известия Киевской городской думы. – 1890. – №5. – С. 1–61.
172. Отчёт по мостовым работам в 1891 г. // Известия Киевской городской думы. – 1892. – №1. – С. 1–42.
173. Отчёт по мостовым работам в 1901 г. // Известия Киевской городской думы. – 1902. – №10. – С. 1–32.
174. Отчёт по мостовым работам, исполненными в 1894 г. // Известия Киевской городской думы. – 1895. – №6. – С. 1–17.
175. Памятна книжка Киевской городской училищной комиссии на 1911 год. – К., 1911. – 68 с.
176. Пантюхов И. И. Опыт санитарной топографии и статистики Киева / И. И. Пантюхов. – К., 1877. – 450 с.
177. Пантюхов И. И. Статистические и санитарные очерки Киева / И. И. Пантюхов. – К., 1875. – 68 с.
178. Приложение к протоколу №23 // Известия Киевской городской думы. – 1890. – №5. – С. 255–256.
179. Проект договора о выкупе водопровода, выработанный юридической комиссией в заседании 3-го июля 1914 г. // Известия Киевской городской думы. – 1914. – №8. – С. 10–13.

180. Протокол заседания Киевской городской думы №6 // Известия Киевской городской думы. – 1880. – №6. – С. 152.
181. Протокол заседания Киевской городской думы №12 // Известия Киевской городской думы. – 1880. – №7. – С. 275–276.
182. Протокол заседания Киевской городской думы №19 // Известия Киевской городской думы. – 1880. – №10. – С. 309–312.
183. Протокол заседания Киевской городской думы №20 // Известия Киевской городской думы. – 1880. – №10. – С. 330.
184. Протокол заседания Киевской городской думы №2 // Известия Киевской городской думы. – 1881. – №2. – С. 41–44.
185. Протокол заседания Киевской городской думы №6 // Известия Киевской городской думы. – 1881. – №2. – С. 73–74.
186. Протокол заседания Киевской городской думы №8 // Известия Киевской городской думы. – 1883. – №5. – С. 91.
187. Протокол заседания Киевской городской думы №11 // Известия Киевской городской думы. – 1883. – №6. – С. 109–110.
188. Протокол заседания Киевской городской думы №12 // Известия Киевской городской думы. – 1883. – №6. – С. 119.
189. Протокол заседания Киевской городской думы №9 // Известия Киевской городской думы. – 1884. – №6. – С. 154–155.
190. Протокол заседания Киевской городской думы №7 // Известия Киевской городской думы. – 1887. – №5. – С. 80.
191. Протокол заседания Киевской городской думы №8 // Известия Киевской городской думы. – 1887. – №5. – С. 87.
192. Протокол заседания Киевской городской думы №9 // Известия Киевской городской думы. – 1887. – №6. – С. 101.
193. Протокол заседания Киевской городской думы №16 // Известия Киевской городской думы. – 1887. – №9. – С. 9–11.
194. Протокол заседания Киевской городской думы №28 // Известия Киевской городской думы. – 1887. – №11. – С. 208.

195. Протокол заседания Киевской городской думы №41 // Известия Киевской городской думы. – 1888. – №11. – С. 420–421.
196. Протокол заседания Киевской городской думы №43 // Известия Киевской городской думы. – 1890. – №10. – С. 497–505.
197. Протокол заседания Киевской городской думы №16 // Известия Киевской городской думы. – 1892. – №4. – С. 204–205.
198. Протокол заседания Киевской городской думы №5 // Известия Киевской городской думы. – 1893. – №2. – С. 65–66.
199. Протоколы Киевской городской думы. – К.: Унив. тип., 1871. – №1 – С. 1.
200. Протоколы Киевской городской думы. – К.: Унив. тип., 1871. – №4. – С. 15–18.
201. Протоколы Киевской городской думы. – К.: Унив. тип., 1871. – №4. – С. 22.
202. Протоколы Киевской городской думы. – К.: Унив. тип., 1871. – №15. – С. 13–14.
203. Протоколы Киевской городской думы. – К.: Унив. тип., 1871. – №17. – С. 10.
204. Протоколы Киевской городской думы. – К.: Унив. тип., 1871. – №17. – С. 23–36.
205. Протоколы Киевской городской думы. – К.: Унив. тип., 1871. – №19. – С. 6–7.
206. Протоколы Киевской городской думы. – К.: Унив. тип., 1871. – №20. – С. 11–21.
207. Протоколы Киевской городской думы. – К.: Унив. тип., 1871. – №24. – С. 1.
208. Протоколы Киевской городской думы. – К.: Унив. тип., 1871. – №24. – С. 9–10.
209. Протоколы Киевской городской думы. – К., 1872. – №3. – С. 11–24.
210. Протоколы Киевской городской думы. – К., 1872. – №9. – С. 6–14.

211. Протоколы Киевской городской думы. – К., 1872. – №10. – С. 2–5.
212. Протоколы Киевской городской думы. – К., 1872. – №15. – С. 3, 8.
213. Протоколы Киевской городской думы. – К., 1872. – №16. – С. 5.
214. Протоколы Киевской городской думы. – К., 1872. – №17. – С. 2–4.
215. Протоколы Киевской городской думы. – К., 1872. – №17. – С. 5–7.
216. Протоколы Киевской городской думы. – К.: Унив. тип., 1873. – №1. – С. 5–6.
217. Протоколы Киевской городской думы. – К.: Унив. тип., 1873. – №16. – С. 311.
218. Протоколы Киевской городской думы. – К.: Унив. тип., 1873. – №19. – С. 346–348.
219. Протоколы Киевской городской думы. – К.: Унив. тип., 1873. – №20. – С. 350–351.
220. Протоколы Киевской городской думы. – К.: Унив. тип., 1873. – №20. – С. 358–359.
221. Протоколы Киевской городской думы. – К.: Унив. тип., 1873. – №21. – С. 369–370.
222. Протоколы Киевской городской думы. – К.: Унив. тип., 1873. – №21. – С. 371–380.
223. Протоколы Киевской городской думы. – К., 1875. – №3. – С. 7–11.
224. Протоколы Киевской городской думы. – К., 1875. – №7. – С. 56.
225. Протоколы Киевской городской думы. – К., 1875. – №12. – С. 171–174.
226. Протоколы Киевской городской думы. – К., 1875. – №14. – С. 270.
227. Протоколы Киевской городской думы. – К., 1876. – №9. – С. 293–294.
228. Протоколы Киевской городской думы. – К., 1877. – №2. – С. 55–56.
229. Протоколы Киевской городской думы. – К., 1877. – №10. – С. 299–300.
230. Протоколы Киевской городской думы. – К., 1877. – №14. – С. 427–428.
231. Протоколы Киевской городской думы. – К., 1878. – №4. – С. 162–169.
232. Протоколы Киевской городской думы. – К., 1879. – №5. – С. 75–76.
233. Протоколы Киевской городской думы. – К., 1879. – №6. – С. 78–82.

234. Протоколы Киевской городской думы. – К., 1879. – №8. – С. 93.
235. Протоколы Киевской городской думы. – К., 1879. – №18. – С. 484.
236. Протоколы Киевской городской думы. – К., 1879. – №27. – С. 702–703.
237. Рабчевский В. Водоснабжения города Киева в его прошлом, настоящем и будущем / В. Рабчевский // Известия Киевской городской думы. – 1915. – №3. – С. 72–84.
238. Раскладка оценочного сбора на 1883 г. // Известия Киевской городской думы. – 1883. – №7. – 277 с.
239. Результаты мостовых работ за последние 9 лет // Известия Киевской городской думы. – 1884. – №5. – 6 с.
240. Результаты приема детей в городские училища в начале 1909/1910 учебного года // Известия Киевской городской думы. – 1909. – №12. – 43 с.
241. Речь, произнесенная городским головою в заседании думы 21 февраля 1883 г., о деятельности городского общественного управления в период времени с 1879 по 1883 годов. – К.: Тип. И. Н. Кушнерева, 1883. – 32 с.
242. Рубинштейн А. В. Ближайшие задачи экономической политики г. Киева / А. В. Рубинштейн // Отдельный оттиск «Известий киевской городской думы». – 1912. – №3–4. – 55 с.
243. Сборник строительных постановлений для города Киева на основании Строительного устава, обязательных постановлений городской думы, циркуляров и решений правительствующего Сената. – К., 1913. – 9 с.
244. Свод обязательных для жителей г. Киева постановлений по городскому общественному управлению, изданных с 1871 г. по 1913 г. включительно. – К.: Тип. наследника К. Круглянского, 1914. – 311 с.
245. Собрание Киевской городской думы 19–22 марта // Известия Киевской городской думы. – 1913. – №4. – С. 6.
246. Собрание Киевской городской думы 4–6 июня // Известия Киевской городской думы. – 1913. – №5–7. – С. 86.
247. Собрание Киевской городской думы 5–6 марта // Известия Киевской городской думы. – 1913. – №1–3. – С. 115.

248. Список избирателей г. Киева на 1883 р. // Известия Киевской городской думы. – 1883. – №1. – 135 с.
249. Твердохлебов В. Н. Городское обслуживание и оценка недвижимых имуществ: (закон от 6 июня и городской оценочный сбор): доклад Первому всероссийскому съезду деятелей и специалистов по городскому благоустройству в Одессе 1910 г. / В. Н. Твердохлебов. – Одесса, 1911. – 15 с.
250. Труды Первого всероссийского съезда представителей городов по вопросам улучшения городских финансов в г. Киеве с 10-го по 20-е сент. 1913 г. – К.: Тип. наследника К. Круглянского, 1914. – 561 с.
251. Указатель к протоколам Киевской городской думы 1871–1879 гг. – К.: Тип. С. В. Кульженко, 1880. – 209 с.
252. Устав Киевской городской публичной библиотеки. – К.: Тип. К. Н. Милевского, 1896. – 6 с.
253. Устройство городской управы и городской канцелярии. – К., 1871. – 8 с.
254. Финансовый отчет Киевской городской управы за 1910 г. – К.: Тип. наследника К. Круглянского, 1911. – 182 с.
255. Финансовый отчет Киевской городской управы за 1911 г. – К.: Тип. наследника К. Круглянского, 1912. – 263 с.
256. Численность населения г. Киева на 1 января 1910 г. по данным городской полиции // Известия Киевской городской думы. – 1910. – №8. – С. 21–31.
257. Шлейфер Г. Доклад по вопросу об устройстве в г. Киеве водоснабжения артезианскою водою / Г. Шлейфер // Известия Киевской городской думы. – 1893. – №5. – С. 1–16.
258. Яковлев А. И. Право города на земли, занятые сооружениями бывшей Киевской крепости и ее эспланадою / А. И. Яковлев // Киевские городские известия. – 1916. – №5–6. – С. 13–38.

259. Яснопольский Л. Грузооборот г. Киева за десятилетие 1904–1913 г. / Л. Яснопольский // Материалы киевского городского временного статистическо –экономического бюро. – К., 1917. – 120 с.
260. Яснопольский Л. Снабжения города Киева скотом и мясом за десятилетия 1906–1915 года / Л. Яснопольский // Материалы киевского городского временного статистическо –экономического бюро. – Вып.1. – К., 1916. – 57 с.

Статистичні матеріали

261. Киев и его предместья: Шулявка, Соломенка с Протасовым яром, Байкова гора и Демеевка с Саперной слободкой. – К.: Тип. унив. Св. Владимира, 1875. – 401 с.
262. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Киевская губерния. Т.XVI. – СПб.: Изд. Центрального статистического комитета МВД, 1904. – 310 с.
263. Семенов–Тянь–Шанский В. Город и деревня в европейской России: очерк по экономической географии / В. Семенов–Тянь–Шанский // Записки императорского Русского географического общества по отделению статистики. – Т.10. – Вып.2. – СПб.: Тип. В. Ф. Киршбаума, 1910. – 212 с.
264. Список фабрик и заводов Киевской губернии. – К. [Б. г.]. – С. 3–9.
265. Чубинский П. Обзор данных о населении города Киева по однодневной переписи, произведенной 2 марта 1874 года / П. Чубинский // Записки Юго –Западного отдела императорского Русского географического общества. – Т.II. – К., 1875. – С. 187–218.

Наративні джерела

266. Кістяківський О. Ф. Щоденник / О. Ф. Кістяківський / Упор.: В. С. Шандра, М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко. – Т.1 (1874–1879). – К.: Наукова думка, 1994. – 647 с.

267. Кістяківський О. Ф. Щоденник / Упор.: В. С. Шандра, М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко. – Т.2 (1879–1884). – К.: Наукова думка, 1995. – 384 с.
268. Паталеев А. В. Старый Киев. Из воспоминаний Старого Грешника / А. В. Паталеев (перевидання спогадів, опублікованих у газеті «Последние новости» за 1913–1916 рр.) / Упорядник О. М. Друг. – К.: «Либідь», 2008. – 432 с.
269. Ярон С. Г. Киев в восьмидесятих годах. Воспоминания старожила / С. Г. Ярон. – К.: Тип. «Акционерного общества Пётр Барский в Киеве», 1910. – 211 с.

Періодика

270. Всеобщее избирательное право // Киевлянин. – 1906. – 16 февраля. – С. 3.
271. Дуброва С. П. Киевские городские скотобойни / С. П. Дуброва // Вестник общественной ветеринарии. – 1911. – №5. – С. 815–818.
272. Итоги основных выборов в Киевскую городскую думу // Киевлянин. – 1910. – 3 декабря. – С. 3.
273. К предстоящим выборам новой Киевской думы // Киевлянин. – 1902. – 4 января. – С. 3.
274. Молчановский Н. В. Киевское городское управление в 1786 г. / Н. В. Молчановский // Киевская старина. – 1889. – Кн.5–6. – С. 380–399.
275. Молчановский Н. В. Киевское городское управление в 1786 г. / Н. В. Молчановский // Киевская старина. – 1889. – Кн.7. – С. 47–63.
276. Накануне городских выборов // Киевский вестник. – 1871. – 8 января. – С. 3.
277. От центрального комитета русских избирателей к избирателям Печерского участка // Киевлянин. – 1910. – 14 ноября. – С. 4.
278. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1867. – 14 марта. – С. 3.
279. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1870. – 10 ноября. – С. 3.
280. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1870. – 19 ноября. – С. 3.
281. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1870. – 24 ноября. – С. 3.

282. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1870. – 26 ноября. – С. 3.
283. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1870. – 3 декабря. – С. 3.
284. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1870. – 17 декабря. – С. 3.
285. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1870. – 22 декабря. – С. 3.
286. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1871. – 28 января. – С. 3.
287. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1871. – 6 февраля. – С. 3.
288. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1871. – 9 февраля. – С. 3.
289. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1871. – 21 октября. – С. 3.
290. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1872. – 20 мая. – С. 3.
291. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1872. – 15 июня. – С. 3.
292. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1874. – 3 января. – С. 3.
293. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1875. – 9 января. – С. 3.
294. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1875. – 10 января. – С. 3.
295. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1879. – 6 января. – С. 3.
296. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1879. – 13 января. – С. 3.
297. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1879. – 25 января. – С. 3.
298. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1879. – 8 марта. – С. 3.
299. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1879. – 13 марта. – С. 3.
300. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1879. – 22 марта. – С. 3.
301. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1879. – 23 июня. – С. 4.
302. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1879. – 6 февраля. – С. 3.
303. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1879. – 14 февраля. – С. 3.
304. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1879. – 15 февраля. – С. 3.
305. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1879. – 24 февраля. – С. 3.
306. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1883. – 2 февраля. – С. 3.
307. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1886. – 30 сентября. – С. 4.
308. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1887. – 11 февраля. – С. 3.
309. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1891. – 29 января. – С. 3–4.
310. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1891. – 20 февраля. – С. 3–4.
311. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1892. – 6 января. – С. 4.

- 312. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1892. – 14 марта. – С. 3.
- 313. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1893. – 5 декабря. – С. 3.
- 314. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1894. – 11 января. – С. 3.
- 315. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1902. – 13 февраля. – С. 3.
- 316. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1905. – 4 августа. – С. 3.
- 317. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1905. – 20 октября. – С. 3.
- 318. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1905. – 27 октября. – С. 3.
- 319. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1905. – 10 ноября. – С. 3.
- 320. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1905. – 16 ноября. – С. 3.
- 321. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1905. – 29 декабря. – С. 3.
- 322. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1906. – 1 июня. – С. 3.
- 323. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1906. – 24 мая. – С. 3.
- 324. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1906. – 27 мая. – С. 3.
- 325. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1906. – 30 мая. – С. 3.
- 326. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1906. – 3 июня. – С. 3.
- 327. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1906. – 6 июня. – С. 3.
- 328. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1906. – 8 июня. – С. 3.
- 329. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1910. – 5 марта. – С. 4.
- 330. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1910. – 1 июня. – С. 3.
- 331. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1910. – 15 ноября. – С. 3.
- 332. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1911. – 11 января. – С. 4.
- 333. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1911. – 4 февраля. – С. 3.
- 334. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1912. – 10 января. – С. 3–4.
- 335. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1913. – 30 января. – С. 3.
- 336. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1913. – 28 февраля. – С. 4.
- 337. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1913. – 11 октября. – С. 3.
- 338. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1913. – 20 ноября. – С. 4.
- 339. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1914. – 1 декабря. – С. 3.
- 340. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1914. – 11 июля. – С. 3.
- 341. [Хроника событий] // Киевская заря. – 1906. – 6 июля. – С. 3.

342. [Хроника событий] // Киевская мысль. – 1911. – 9 марта. – С. 4.
343. [Хроника событий] // Киевская мысль. – 1911. – 18 октября. – С. 4.
344. [Хроника событий] // Киевская мысль. – 1913. – 18 июня. – С. 4.
345. [Хроника событий] // Киевский вестник. – 1870. – 16 декабря. – С. 3.
346. [Хроника событий] // Киевское слово. – 1889. – 11 июля. – С. 4.
347. [Хроника событий] // Киевское слово. – 1894. – 23 ноября. – С. 3.
348. [Хроника событий] // Киевское слово. – 1894. – 27 ноября. – С. 3.
349. [Хроника событий] // Киевское слово. – 1898. – 5 декабря. – С. 2.
350. [Хроника событий] // Киевское слово. – 1902. – 14 мая. – С. 3.
352. [Хроника событий] // Паровоз. – 1870. – 23 декабря. – С. 3.
353. [Хроніка подій] // Громадська думка. – 1906. – 12 октября. – С. 3.
354. [Хроніка подій] // Громадська думка. – 1906. – 22 октября. – С. 3.

Література

355. Антонов А. Л., Маслийчук В. Л., Парамонов А. Ф. История Харьковського городского самоуправления / А. Л. Антонов, В. Л. Маслийчук, А. Ф. Парамонов. – Х.: Регион –Информ, 2004. – 192 с.
356. Анциферов Н. П. Пути изучения города как социального организма. Опыт комплексного подхода / Н. П. Анциферов. – Ленинград: Сеятель, 1926. – 168 с.
357. Ашлей Перси. Местное и центральное управление: Сравнит. обзор учреждений Англии, Франции, Пруссии и Соединенных штатов / Перси Ашлей. Перевод с английского В. Ф. Дерюжинского. – СПб.: Тип. О. Н. Попова, 1910. – 296 с.
358. Багалеи Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905 год) / Д. И. Багалеи, Д. П. Миллер. – Т.1. – Х.: Тип. М. Зильберберга, 1905. – 569 с.
359. Багалеи Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905 год) / Д. И. Багалеи, Д. П. Миллер. – Т.2. – Х.: Тип. М. Зильберберга, 1912. – 986 с.

360. Білівненко С. М. Нариси з історії Нікопольського району (від найдавніших часів до початку XX століття) / С. М. Білівненко, В. М. Константинова, С. А. Леп'явко та ін. – Київ–Нікополь–Запоріжжя: «Тандем –У», 2002. – 399 с.
361. Блер Рубл. Прагматизм і плюралізм як рушії розвитку великого міста (Чикаго «позолоченої доби», Москви «срібного віку» та Осака епохи Мейджі) / Рубл Блер. Переклад з англійської Г. Сокуренько, Я. Франко. – К.: «Стилос», 2010. – 402 с.
362. Бойко В., Казіміров Д., Леп'явко С. Владні інституції Чернігово – Сіверщини: ілюстрована історія / В. Бойко, Д. Казіміров, С. Леп'явко. – Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2014. – 192 с.
363. Бортніков В. І. Органи державної влади та місцевого самоврядування на Волині (кінець XVIII – початок XX ст.) / В. І. Бортніков. – Луцьк: СЛУ ім. Лесі Українки., 2015. – 480 с.
364. Вебер М. История хозяйства. Город / М. Вебер. Перевод с немецкого. – М.: «Канон –пресс – Ц, Кучково поле», 2001. – 576 с.
365. Вентиг Г. Экономическое значение больших городов / Г. Вентиг // Большие города, их общественное, политическое и экономическое значение. Сб. ст. проф. К. Бюхера, Г. Майра, Г. Зиммеля, Г. Бентига, Т. Петермана и Д. Шефера. – СПб.: Книгоиздательское Т-во «Просвещение», 1905. – С. 85–116.
366. Велихов Л. А. Основы городского хозяйства: Репринт. изд. / Л. А. Велихов. – М.: Наука, 1996. – 468 с.
367. Верменич Я. В. Теоретико–методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні / Я. В. Верменич. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 516 с.
368. Вирський Д. С. «Українне місто»: Кременчук від заснування до року 1764–го / Д. С. Вирський. – К.: Видавничий дім «Києво–Могилянська академія», 2011. – 681 с.

369. Вільшанська О. Л. Повсякденне життя міст України наприкінці XIX – на початку XX ст.: європейські впливи та українські національні особливості / О. Л. Вільшанська. – К.: Інститут історії НАН України, 2009. – 172 с.
370. Вологодцев И. К. Особенности развития городов Украины / И. К. Вологодцев // Труды комиссии по изучению перспектив развития городов. – Х.: Держвидавництво «Господарство України», 1930. – Вып.2. – С. 93–205.
371. Галайба В. В. Из жизни губернского Киева / В. В. Галайба. – К.: Sky house, 2015. – 320с.
372. Галайба В. В. Хроніка старого Києва. Вип. 1 / В. В. Галайба. – К.: Бібліотека українця, 2003. – 176 с.
373. Гассерт К. Города. Географический этюд / К. Гассерт. В переводе с немецкого Л. Д.Синицкого. – М.: Т-во И. Н. Кушнерев и Ко, 1912. – 170 с.
374. Гессен В. М. Вопросы местного управления / В. М. Гессен. – СПб.: Издания Право, 1904. – 237 с.
375. Глизь Ю. І. Київська дума і благоустрій міста (кінець XIX – початок XX ст.) / Ю. І. Глизь // Київська старовина. – 2011. – №6. – С. 157–171.
376. Глизь Ю. І. Документи Центрального державного історичного архіву, м. Київ про діяльність Київської міської думи / Ю. І. Глизь // Архіви України. – 2012. – №6 (282). – С. 62–70.
377. Глизь Ю. І. Київська міська дума і вшанування Тараса Шевченка / Ю. І. Глизь // Т. Г. Шевченко крізь два століття: людина, творець, символ: матеріали круглого столу, м. Київ, 11 березня 2014 р. – К.: Інститут історії України, 2014. – С. 33–38.
378. Глизь Ю. І. Міський голова Києва М. К. Ренненкампф: спроба соціологічного портрету / Ю. І. Глизь // Краєзнавство. – 2013. – №2. – С. 191–196.

379. Глизь Ю. І. Київська міська дума: виборці, гласні та виборчі практики (1871 р. – початок XX ст.) / Ю. І. Глизь // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2013. – №22. – С. 174–193.
380. Глизь Ю. І. Виборчі процедури у формуванні київської Міської думи (1871 р. – початок XX ст.) / Ю. І. Глизь // Російська імперія у XIX – на початку XX ст. Влада і суспільство: механізми взаємодії: збірник наукових статей. – Чернігів: Видавець В. М. Лозовий, 2014. – С. 514–528.
381. Глизь Ю. І. Фінансова діяльність Київської міської думи (1871 – 1914 рр.) / Ю. І. Глизь // Український історичний журнал. – 2015. – №4. – С. 37–59.
382. Горбачев В. П. Городская реформа 1870 года в Украине / В. П. Горбачев. – Донецк: Донецкий юридический институт ЛГУВД, Международная ассоциация историков права, 2008. – 320 с.
383. Горбачев В. П. Принципы городского избирательного права по городской реформе 1892 года в Российской империи / В. П. Горбачев // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. – 2010. – №4. – С. 62–70.
384. Горбачев В.П. Реализация избирательных прав по городской реформе 1892 года в Украине / В. П. Горбачев // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. – 2012. – №3. – С. 33–40.
385. Гуго Л. Новейшие течения в английском городском самоуправлении / Л. Гуго. Перевод с немецкого Д. Протопова. – СПб.: Изд. О. Н. Поповой, 1898. – 379 с.
386. Гуржій І. О., Гуржій О. І. Купецтво Києва та Київщини XVII –XIX ст / І. О. гуржій, О. І. Гуржій. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – 284 с.
387. Дамашке А. Задачи городского хозяйства / А. Дамашке. Перевод с немецкого В. Я. Канеля. – М.: Изд. Д. С. Горшкова, 1904. – 324 с.
388. Данилычев П. В. Доходы и расходы городов Киевской губернии по сметам на 1895–1897 годы / П. В. Данилычев. – К., 1898. – 26 с.

389. Двуреченська О. С. Органи міського самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрями діяльності (кінець XVIII – початок XX ст.) / О. С. Двуреченська. – Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2006. – 169 с.
390. Дейвіс Норман. Європа: Історія / Норман Дейвіс / Переклад з англ. П. Таращук, О. Коваленко. – К.: «Основи», 2006. – 1464 с.
391. Дитятин И. И. Устройство и управление городов России / И. И. Дитятин. – СПб.: Тип. М. М. Меркульева, 1875. – Т.1. – 508 с.
392. Дитятин И. И. Устройство и управление городов России / И. И. Дитятин. — Ярославль: Тип. Г. В. Фалька, 1877. – Т.2. – 565 с.
393. Дитятин И. И. Наше городское самоуправление: (Речь, произнесенная на годовичном акте Демидовского юрид. лица 30 августа 1876) / И. И. Дитятин. – Ярославль: Тип. Г. В. Фалька, 1876. – 51 с.
394. Донік О. М. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.) / О. М. Донік. – К.: Інститут історії України, 2008. – 271 с.
395. Донік О. М. Родина Терещенків в історії доброчинності / О. М. Донік. – К.: Ін – т історії України НАН України, 2004. – 314 с.
396. Друг О. М. Вулицями старого Києва / О. М. Друг. – Львів: «Світ», 2013. – 496 с.
397. Еремеев С. Т. Киев и его городовое положение / С. Т. Еремеев. – К., 1874. – 77 с.
398. Забудова Києва доби класичного капіталізму або коли і як місто стало європейським // Беломесяцев А. Б., Єрофалов Б. Л., Ієвлева В. П., Кальницький М. Б., Кондель –Пермінова Н. М., Сідорова О. І., Скібіцька Т. В. – К.: Варто, 2012. – 559 с.
399. Загряцков М. Д. Социальная деятельность городского самоуправления на Западе. – Вып. 1. Проблемы муниципализации / М. Загряцков. – К.: Тип. унив. Св. Владимира, 1906. – 68 с.

400. Заславская Н. А. К истории городского самоуправления Киева в конце XIX – начале XX в. / Н. А. Заславская // Вестник Санкт –Петербургского университета. Сер.2: История. – 2011. – Вып.2. – С. 66–71.
401. Заяць О. А. Громадяни Львова XIV–XVIII ст.: правовий статус, склад, походження / О. Я. Заяць. – Київ –Львів, 2012. – 558 с.
402. Зиммель Г. Большие города и духовная жизнь / Г. Зиммель // Большие города, их общественное, политическое и экономическое значение : сб. ст. проф. К. Бюхера, Г. Майра, Г. Зиммеля, Г. Бентига, Т. Петермана и Д. Шефера. – СПб.: Т –во «Просвещение», 1905. – С. 117–136.
403. Зомбарт Вернер. Современный капитализм. Т.1. Генезис капитализма / Вернер Зомбарт. – М.: Тип. Т–ва И. Н. Кушнерова, 1904. – 586 с.
404. Зомбарт Вернер. Современный капитализм. Т.2. Теория капиталистического развития / Вернер Зомбарт. – М.: Тип. товарищества И. Н. Кушнерова, 1904. – 485 с.
405. Зырянов П. Н. Социальная структура местного управления капиталистической России (1861–1914 гг.) / П. Н. Зырянов // Исторические записки. – Т.107. – М.: Наука, 1982. – С. 226–296.
406. Иконников В. С. История Киева 1654–1855 гг. Исторический очерк. / В. С. Иконников. – К.: Унив. тип., 1904. – 355 с.
407. История Киева. Т.2: Киев периода позднего феодализма и капитализма. – К.: Наукова думка, 1983. – 463 с.
408. Ієвлева В. П. Пам'ятки індустріального розвитку Києва кінця XIX – першої третини XX століття / В. П. Ієвлева. – К.: Прес –КІТ, 2008. – 248 с.
409. Ілюстрована історія Києва. – К.: Фенікс, 2012. – 424 с.
410. Історія міст і сіл Української РСР: Київ. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1968 – С. 132–135, 166–174.
411. Кальницький М. Б Київ. Прикмети часу. 1890 –ті роки / М. Б. Кальницький. – К.: ВАРТО, 2013. – 144 с.

412. Каманин И. Последние годы самоуправления Киева по магдебургскому праву / И. Каманин. – К.: Тип. Г. Т. Корчак –Новицкого, 1888. – 92 с.
413. Карамаш С. Кобзар В. Нові архівні джерела про зведення в Києві першої централізованої каналізації / С. Карамаш, В. Кобзар // Краєзнавство. – 2014. – №3/4. – С. 11–15.
414. Киевский трамвай за 40 лет 1892–1932. – К.: Киевский Трамвайный Трест, 1933. – 160 с.
415. Кобзар В. В., Царик Н. Ф., Кисленко П. Л. Канализация Киева 1894–1994 гг. / В. В. Кобзар, Н. Ф. Царик, П. Л. Кисленко. – К.: Киевводоканал, 1994. – 96 с.
416. Ковалинский В. Меценаты Киева / В. Ковалинский. – К.: Северин – Пресс; Кобза, 1995. – 368 с.
417. Ковалинский В. Семья Терещенко / В. Ковалинский. – К.: Преса України, 2003. – 388 с.
418. Ковалинський В., Друг О., Мельник О. Від вїйта – до мера / В. Ковалинський, О. Друг, О. Мельник. – К.: ДОН –97, 2003. – 64 с.
419. Ковалинський В. Київські мініатюри. Книга третя. Окремі епізоди з історії м. Києва / В. Ковалинський. – К.: Купола, 2004. – 452 с.
420. Кованько П. Л. Местный бюджет Украины в 1912 гг. (в нынешних территориальных границах и административно–территориальном делении) / П. Л. Кованько. – Х.: Фин.–эконом. бюро НКФ УССР, 1923. – 80 с.
421. Кованько П. Л. Финансовые проблемы землевладения русских городов / П. Л. Кованько. – К.: Тип. И. И. Чоколова, 1919. – 421 с.
422. Константинова В. М. Урабнізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роки) / В. М. Константинова. – Запоріжжя: АА ТанDEM, 2010. – 596 с.
423. Константинова В. М. Соціокультурні аспекти урбанізаційних процесів на півдні України (друга половина XIX – початок XX століття) / В. М. Константинова. – Запоріжжя: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2011. – 99 с.

424. Константинова В. М. Проблеми міського самоврядування і земства другої половини XIX – на початку XX ст.: південноукраїнський аспект / В. М. Константинова // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип.Х–ХV. – Дрогобич: Коло, 2011. – С. 255–263.
425. Корнічук Д. Мільйон на рейках / Д. Корнічук // Контракт. – 2006. – №48. – С. 68–72.
426. Кошман Л. В. Городская жизнь в России XX ст.: Социальные и культурные аспекты / Л. В. Кошман. – М.: РОССПЭН, 2008. – 448 с.
427. Кулик В. Ніжинська міська управа / В. Кулик // Ніжинська старовина. – 2007. – Вип.3 (6). – С. 47–51.
428. Лебедев В. А. Местные налоги / В. А. Лебедев. – СПб.: Тип. А. М. Вольфа, 1886. – 607 с.
429. Лебедева В. М. В. Довнар–Запольський – гласний Київської міської думи / В. Лебедева // Студії з архівної справи та документознавства. – 2007. – Т.15. – С. 172–176.
430. Леп'явко С. Чернігів. Історія міста / С. Леп'явко. – К.: Темпора, 2012. – 432 с.
431. Макаров А. М. Киевская старина в лицах. XIX век / А. М. Макаров. – К.: Довіра, 2005. – 878 с.
432. Любченко В. Б. Життя провінційного міста: повітовий Переяслав у XIX ст. / В. Б. Любченко// Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – Вип.14. – С. 268–284.
433. Макаров А. М. Малая энциклопедия старины. – 2–е изд. / А. М. Макаров. – К.: Довіра, 2005. – 558 с.
434. Малаков Д. Из истории автомобиля на улицах Киева / Д. Малаков // День. – 2012. – №38. – С. 14.
435. Малаков Д. Прибуткові будинки Києва / Д. Малаков. – К.: «Кий», 2009. – 386 с.
436. Малаков Д., Друг О. Особняки Києва / Д. Малаков, О. Друг. – К.: «Кий», 2004. – 822 с.

437. Масленіков Н. Історичний нарис розвитку контролю господарства Києва / Н. Масленіков // Праці комісія для вивчення фінансових справ. – К., 1929. – Вип.5, ч.1. – С. 103–114.
438. Машкевич С. В. До історії автобусного сполучення у дореволюційному Києві / С. В. Машкевич // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2013. – №2 (115). – С. 38–41.
439. Машкевич С. В. До історії тарифів на громадський транспорт в Києві / С. В. Машкевич // Краєзнавство. – 2012. – Ч.1 (78). – С.45–54.
440. Машкевич С. В. Історія приміських трамвайних ліній Києва. І. Святошинський трамвай / С. В. Машкевич // Краєзнавство. – 2014. – Ч.1 (86). – С. 35–44.
441. Машкевич С. В. Історія приміських трамвайних ліній Києва. ІІ. Кадетська (Артилерійська) лінія / С. В. Машкевич // Краєзнавство. – 2014. – Ч.2 (87). – С. 15–27.
442. Машкевич С. В. Трамвай як приватне підприємство: історія Товариства Київської міської залізниці / С. В. Машкевич // Етнічна історія народів Європи: зб. наук. праць. – 2014. – №44. – С. 113–123.
443. Машкевич С. В. Транспорт і розвиток міста: історія трамвайної лінії Київ – Пуща–Водиця / С. В. Машкевич // Етнічна історія народів Європи: зб. наук. праць. – 2012. – №38. – С. 22–32.
444. Мельничук О. Ф. Адміністративний апарат та органи самоврядування на Поділлі у другій половині XIX століття / О. Ф. Мельничук. – Вінниця: Велес, 2001. – 152 с.
445. Молчанов В. Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914 рр.) / В. Б. Молчанов. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 318 с.
446. Молчанов В. Б. Матеріальне становище населення губернських центрів Правобережної України напередодні Першої світової війни / В. Б.

Молчанов // Проблемы истории Украины XIX – началу XX ст. – К.: Институт истории Украины НАН Украины, 2005. – №9. – С. 165–174.

447. Москаленко В. Ф., Яворовський О. П., Ступак Ф. Я., Сахарчук І. М., Антонюк О. Я. Академік О. В. Корчак–Чепурківський – фундатор соціальної медицини як науки та предмету викладання (до 155-річчя від дня народження) / В. Ф. Москаленко, О. П. Яворовський, Ф. Я. Ступак, І. М. Сахарчук, О. Я. Антонюк // Україна. Здоров'я нації. – 2012. – №2–3. – С. 13–21.

448. Мошенський С. З. Финансовые центры Украины и рынок ценных бумаг индустриальной эпохи / С. З. Мошенський. – Лондон: «Xlibris», 2014. – 503 с.

449. Нардова В. А. Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х годов XIX в. / В. А. Нардова. – Ленинград, 1984. – 258 с.

450. Нардова В. А. Городское управление в России после реформы 1870 г. / В. А. Нардова // Великие реформы в России. 1856 –1874: Сборник. – М.: Изд. Московского университета, 1992. – С. 221 –238.

451. Нардова В. А. Первые выборы в городские думы по избирательному закону 1892 г. / В. А. Нардова // Проблемы социально –экономической истории России. – СПб.: Наука, 1991. – С. 224 –236.

452. Нардова В. А. Самодержавие и городские думы в кон. 19 – нач. 20 вв. / В. А. Нардова. – СПб.: Наука, 1994. – 196 с.

453. Нардова В. А. Городское самоуправление в России во второй половине XIX – начале XX вв.: власть и общество / В. А. Нардова. – М.: Лики России, 2014. – 575 с.

454. Одесса 1794 –1894. – Одеса, 1894. – 852 с.

455. Озеров И. Х. Большие города, их задачи и средства управления: с 15 диаграммами (Публичная лекция) / И. Х. Озеров, Проф. Московского Университета. – 2 –е издание значительно дополненное. – М.: Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1906. – 135 с.

456. Озеров И. Х. Основы финансовой науки: Бюджет. Формы взимания. Местные финансы. Государственный кредит: Репринт. изд. / И. Х. Озеров. – М.: ООО «ЮрИмфоР–Пресс», 2008. – 622 с.
457. Патриція Герлігі. Одеса: Історія міста, 1794–1914 / Герлігі Патриція. – К.: «Критика», 1999. – 383 с.
458. Петербургская городская дума, 1846–1918. – Ред. кол.: В. А. Нардова (отв. ред.) и др. – СПб.: «Лики России», 2005. – 544 с.
459. Петімко П. І., Царік М. Ф., Кобзар В. В., Кириченко О. І. Водопостачання Києва. 1872–1997 рр. / П. І. Петімко, М. Ф. Царік, В. В. Кобзар, О. І. Кириченко. – К.: Логос, 1997. – 360 с.
460. Писарькова Л. Ф. Московская городская дума: 1863–1917 / Л. Ф. Писарькова. – М.: Мосгорархив, 1998. – 567 с.
461. Писарькова Л. Ф. Городские реформы в России и Московская дума / Л. Ф. Писарькова. – М.: Новый хронограф, 2010. – 752 с.
462. Подов В.І., Курило В.С. Історія Донбасу / В.І. Подов, В.С. Курило. – Луганськ: Вид –во ДЗ «ЛНУ ім. Тараса Шевченка», 2009. – 256 с.
463. Портнова Т. Міське середовище і модернізація: Катеринослав середини ХІХ – початку ХХ ст. / Т. Портнова. – Дніпропетровськ: «Інновація», 2008. – 101 с.
464. Прищепа О. П. Міста Волині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / О. П. Прищепа. – Рівне: ПП ДМ, 2010. – 267 с.
465. Райнер Лінднер. Підприємці і місто в Україні, 1860–1914 рр.: Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії / Лінднер Райнер. За ред.. О. М. Доніка. – К. –Донецьк: «Промінь», 2008. – 496 с.
466. Раковський Л. Чернігівське міське самоврядування і упорядкування міста в II пол. ХІХ ст. / Л. Раковський // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – 1995. – Вип.3. – С. 33–40.
467. Редлих И. Английское местное управление. Изложение внутреннего управления Англии в его историческом развитии и современном состоянии

- / И. Редлих. Перевод с немецкого Ф. Ильяшевича. – Т.1. – СПб.: Тип. Альтшулера, 1907. – 443 с.
468. Реєнт О. П. Україна в імперську добу: (XIX –початок XX ст.). / О. П. Реєнт. – К.: НАН України, Інститут історії України, 2003. – 340 с.
469. Рисс А. Основы муниципального хозяйства / А. Рисс / Перевод с немецкого А. Ф. Дедусенко. – Рига: Изд. «Наука и жизнь», 1914. – 132 с.
470. Салій І. Обличчя столиці в долях їх керівників / І. Салій. – К.: Довіра, 2008. – 559 с.
471. Свердлик З. М. Порядок проведення засідань органів міського самоврядування наприкінці XIX – на початку XX століття (на прикладі Київської міської думи) / З. М. Свердлик // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2014. – №2. – С. 48–53.
472. Свешников М. И. Основы и пределы самоуправления: Опыт критического разбора основных вопросов местного самоуправления в законодательстве важнейших европейских государств / М. И. Свешников. – СПб.:Тип. В. Безобразова, 1892. – 296 с.
473. Семенов Д. Д. Городское самоуправление: очерки и опыты / Д. Д. Семенов. – СПб.: Тип. Н. Я. Стойковой, 1901. – 405 с.
474. Семеновский С. Н. Местное самоуправление г. Одессы в середине XIX столетия: историко –правовое исследование / С. Н. Семеновский. – Одеса: Юридична література, 2002. – 158 с.
475. Серга Ж. І. З історії забудови Києва у XIX – поч. XX століть / Ж. І. Серга // Архіви України. – 2011. – №5 (275). – С. 68–77.
476. Слюдікова Т. Забудова і благоустрій м. Києва в XIX–XX ст. / Т. Слюдікова // Архіви України. – 2009. – №1–2 (263). – С. 61–78.
477. Слюдікова Т. Б. Забудова і благоустрій м. Києва в XIX–XX ст. / Т. Б. Слюдікова // Архіви України. – 2009. – №3–4 (264). – С. 47–65.
478. Стегней М. М. Організація ветеринарної служби київських міських скотобоєнь (1888 –1914 рр.) / М. М. Стегней // Науковий вісник Львівського Національного університету ветеринарної медицини та

- біотехнологій імені С. З. Гжинського. – Т.12, №3 (45), Ч.5. – 2010. – С. 245–247.
479. Страшко Є. До історії Ніжинських муніципальних органів самоврядування (друга половина XIX ст.) / Є. Страшко // Ніжинська старовина. – 2007. – Вип.3 (6). – С. 60–64.
480. Твердохлебов В. Н. Местные финансы / В. Н. Твердохлебов. – Одесса: Тип. «Печатное слово», 1919. – 304 с.
481. Фінанси Києва: історія та сьогодення. Інформаційно –аналітичний довідник // Студінський В. А., Верба Д. А., Терещенко О. В. – К.: Фенікс, 2010. – 320 с.
482. Цибуленко Л. О. Органи самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсону у розбудові муніципальної земельної та виробничої власності в кінці XIX – на початку XX ст. / Л. О. Цибуленко. – Херсон: Айлант, 2003. – 159 с .
483. Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.) / Д. М. Чорний. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – 304 с.
484. Шандра В. С. Початкова та середня освіта у Києві в першій половині XIX ст. [Огляд фонду №707] / В. С. Шандра // Архіви України. – 1980. – №5. – С. 63–67.
485. Шандра В. С. Генерал–губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття / В. С. Шандра. – К.: НАН України. Інститут історії України, 2005. – 437 с.
486. Шандра В. С. Київ у XIX – на початку XX ст. / В. С. Шандра // Ілюстрована історія Києва. – К.: Фенікс, 2012. – С. 158 –193.
487. Шапаровський Г. Місцеві будівельні правила, що регулюють забудування м. Києва (у минулому й сучасному) / Г. Шапаровський // Праці комісії для вивчення фінансових справ. – К.: УАН, 1929. – Вип.5, Ч.1. – С. 115–129.
488. Шара Л. М. Чернігівська міська дума (70–90-і роки XIX ст.) / Л. М. Шара. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2010. – 224 с.

489. Шоу А. Городское управление в Западной Европе / А. Шоу. Перевод с английского. – М.: Тип. В. Рихтера, 1899. – 657 с.
490. Шрейдер Г. И. Наше городское общественное управление. Этюды, очерки и заметки / Г. И. Шрейдер. – Т.1 – М.: Паровая скоропечатня «Восток», 1902. – 337 с.
491. Щепкин М. П. Общественное хозяйство города Москвы в 1863–1877 гг. Историко–статистическое описания / М. П. Щепкин. – М.: Издание Московской городской думы (Московская городская тип.), 1888. – Ч.1. – Вып.1. – 334 с.
492. Щепкин М. П. Общественное хозяйство города Москвы в 1863–1877 гг. Историко–статистическое описания / М. П. Щепкин. – М.: Издание Московской городской думы (Московская городская тип.), 1890. – Ч.2. – Вып.2. – 846 с.
493. Щепкин М. П. Общественное хозяйство города Москвы в 1863–1877 гг. Народное образование в 1863 –1898 гг. Историко–статистическое описание / М. П. Щепкин. – М.: Издание Московской городской думы (Московская городская тип.), 1901. – Ч.1. – Вып.1. – 468 с.
494. Щербаківський Д. М. Реліквії старого київського самоврядування / Д. М. Щербаківський. – К.: Б. в., 1925. – 51 с.
495. Щербина В. І. Нариси з історії Києва, відколи його приєднано до Московської держави, до початку світової війни і революції (1654–1914) / В. І. Щербина // Нові студії з історії Києва. – К.: Друкарня Української Академії Наук, 1926. – 165 с.
496. Янишин Б. М. Міста та містечка Галичини другої половини ХІХ — початку ХХ ст. у працях сучасних українських та польських істориків / Б. М. Янишин // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – №19. – С. 497–503.
497. Янишин Б. М. Українська міська політична еліта в Галичині та народовський рух останньої третини ХІХ ст.: становлення та

інституційний розвиток / Б. М. Янишин. – К.: Інститут історії України, 2008. – 320 с.

498. Янишин Б. М., Тельвак В. П. Щоденне життя галицького містечка другої половини ХІХ ст. на сторінках місцевої періодици (за матеріалами «Gazety Naddniestrzańskiej») / Б. М. Янишин, В. П. Тельвак // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – №20. – С. 336–348.

499. Ярошевич А. І. Київ як економічний центр / А. І. Ярошевич. – К.: Провідник. – К., 1930. – С. 169–188.

500. Яснопольский Л. Киев как распределительный центр / Л. Яснопольский // Журн. Киев. губэконо. – 1923. – №1. – С. 38–69.

501. Яснопольский Л. Киев как торгoвый центр / Л. Яснопольский // Киевская Контрактoвая ярмарка 1923 года. – К., 1923. – С. 30–43.

Дисертації й автореферати

502. Білокінь М. В. Органи державного управління та місцеве самоврядування в Російській імперії у другій половині ХІХ ст. (на матеріалах Лівобережної України): історико –правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / М. В. Білокінь. – Х., 2002. – 19 с.

503. Головка О. М. Харківське міське самоврядування у 1893–1917 рр.: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / О. М. Головка. – Х., 1997. – 18 с.

504. Горбачов В. П. Міське самоврядування в Україні (за реформою 1870 року): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / В. П. Горбачов. – Х., 1995. – 19 с.

505. Іващенко І. Я. Діяльність Київської міської думи (1917–1919 рр.): автореферат дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / І. Я. Іващенко. – К., 2012. – 16 с.

506. Коробка В. М. Громадське управління у містах Катеринославської губернії (1870–1914 рр.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / В. М. Коробка. – Донецьк. 2010. – 20 с.
507. Кулінська С. Ю. Київ у другій половині XIX століття: дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / С. Ю. Кулінська. – К., 1995. – 177 с.
508. Марченко О. М. Міське самоврядування на Півдні України у другій половині XIX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. М. Марченко. – Одеса, 1997. – 17 с.
509. Медведєв Ю. Л. Міське самоврядування в державному механізмі Російської імперії у кінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалах українських губерній): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Ю. Л. Медведєв. – Луганськ, 2011. – 232 с.
510. Плаксій Т. М. Міське самоврядування Середньої Наддніпрянщини в другій половині XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Т. М. Плаксій. – Запоріжжя, 2001. – 20 с.
511. Токарев В. Н. Харьковское городское самоуправление по Городовому положению 1870 года (историко–правовое исследование). – Дис.... кандидата юр. наук: 12.00.01 / В. Н. Токарев. – Х., 1998. – 18 с.
512. Шара Л. М. Становлення органів самоврядування у містах і посадах Чернігівської губернії в останній третині XIX ст.: Автореферат ... дис. канд. истор. Наук: 07.00.01. / Л. М. Шара. – Х., 2002. – 18 с.
513. Щерба Т. О. Міське самоуправління на Правобережній Україні у другій половині XIX ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Т. О. Щерба. – Донецьк: Донецький національний університет, 2001. – 29 с.

Електронні ресурси

514. Бадалова О. С. Миколаївська міська дума і управа та її роль в соціально–економічному житті міста в другій половині XIX століття [Електронний ресурс] / О. С. Бадалова // Наукові праці Чорноморського

державного університету імені Петра Могили комплексу Києво – Могилянська академія . Серія: Державне управління. – 2010. – Т.125, Вип. 12. – С. 58–62. – Режим доступу до ресурсу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Npchdu_2010_125_112_14.pdf.

515. Никитин Ю. А. Реализация городской реформы 1892 года в Полтавской, Харьковской и Черниговской губерниях [Электронный ресурс] / Ю. А. Никитин // Учёные записки: электронный научный журнал Курского государственного университета. – 2013. – Вип.3 (27). – Режим доступу до ресурсу: <http://cyberleninka.ru/article/n/realizitsiya-gorodskoy-reformy-1892-goda-v-poltavskoy-harkovskoy-i-chernigovskoy-guberniyah>.

516. Ступак Ф. Я. Из опыта деятельности городских общественных управлений в области народного образования [Электронный ресурс] / Ф. Я. Ступак. – Режим доступу до ресурсу: http://www.iai.donetsk.ua/_u/iai/dtp/CONF/13/articles/sec2/stat28.html.

Іноземна література

517. Faith Hillis. Children of Rus': right –bank Ukraine and the invention of a Russian nation / Hillis Faith. – Ithaca: Cornell University Press, 2013. – 329 p.

518. Faith Hillis. Migration, Mobility, and Political Conflict in Late Imperial Kiev // Russia in Motion: Cultures of Human Mobility since 1850. Ed. by John Randolph and Eugene M. Avrutin / Hillis Faith. – Chicago: University of Illinois Press, 2012. – P. 25–42.

519. Hamm M. F. Kharkov's Progressive Duma, 1910 –1914: A study in Russian Municipal Reform / M. F. Hamm. // Slavic Review. –1981. – Vol.40. –N1. – P. 17–36.

520. Hamm. M. F. Kiev: A Portrait, 1800 –1917 / M. F. Hamm. – Princeton: Princeton University Press, 1993. – 304 p.

521. Natan M. Meir. Kiev, Jewish Metropolis: A History, 1859–1914 / Meir M. Natan. – Bloomington: Indiana University Press, 2010. – 403 p.

Довідкові видання

522. Воробьева Ю. С. Губернское по городским делам присутствие / Ю. С. Воробьева // Государственность России (конец XVв. – февраль 1917 г.): Сл. –спр. – Кн.1 (А–Г). – М.: Наука, 1996. – С. 318.
523. Ренненкампф М. К. // Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского Университета Св. Владимира, 1834–1884 / Сост. под ред. В. С. Иконникова. – К.: Унив. тип., 1884. – С. 561–565.
524. Чериквер И. Киев / И. Чериквер. // Еврейская Энциклопедия Брокгауза и Ефрона. – СПб.: Общество для научных еврейских изданий и издательство Брокгауз –Ефрон. – 1911. – Т.9. – С. 522–523.

ДОДАТКИ

Додаток А Розподіл киян за віросповіданнями станом на 1874 р. [265, с. 187–218]

Віросповідання	Число (в тис.)			%% до загальної чисельності		
	чоловіків	жінок	разом	чоловіків	жінок	разом
Православні	56,270	42,428	98,698	78,32	76,58	77,48
Юдеї	7,351	6,452	13,803	10,23	11,65	10,85
Католики	5,756	4,653	10,409	8,01	8,40	8,18
Протестанти	1,503	1,237	2,740	2,09	2,23	2,15
Старообрядці	681	501	1182	0,95	0,90	0,93
Караїми	100	54	154	0,14	0,10	0,12
Єдиноверці	89	56	145	0,12	0,10	0,11
Мусульмани	70	16	86	0,10	0,03	0,07
Уніати	25	6	31	0,03	0,01	0,02
Язичники	3	—	3	—	—	—
Всього	71,848	55,403	127,251	100	100	100

Додаток Б
Кількість виданих управою дозволів на будівництво
у 1871–1880 рр. [95, с. 192–193]

Рік	Тип будинків							Всього
	Дерев'яні одноповерхові	Дерев'яні двоповерхові	Дерев'яні на мурованій основі	Муровані: одноповерхові	двоповерхові	триповерхові	чотириповерх ові	
1871	111	39	21	3	38	4	3	221
1872	128	29	13	4	31	3	1	209
1873	98	23	15	8	47	5	1	197
1874	85	20	14	9	49	7	2	186
1875	62	29	16	11	42	18	3	181
1876	113	25	18	18	35	6	–	215
1877	88	10	8	7	27	4	1	145
1878	131	31	10	9	30	6	–	217
1879	153	32	10	23	33	18	2	271
1880	117	91	22	9	41	19	4	303
Всього	1086	329	147	103	373	90	17	2145

Додаток В
Кількість відвіданих засідань гласними
у 1879–1881 рр. [137, с. 27–30]

№	П. І. Б.	1879 р.	1880 р.	1881 р.	Всього
1	Алексєєв	5	5	3	13
2	Антонович	15	23	32	70
3	Афанасьєв	1	4	10	15
4	Балашов	7	6	8	21
5	Барбан	4	10	24	38
6	Бернер	8	13	9	30
7	Беренштам	17	Вибув у червні 1879 р.		
8	В. В.Борисов	18	Вибув		
9	М. О.Борисов	4	3	5	12
10	Бродський	13	23	33	69
11	Бунге	9	7	Вибув	
12	Вишневський	1	8	6	15
13	Вольфсон	5	11	22	38
14	Гарнич–Гарницький	5	7	10	22
15	Гладин	11	7	15	33
16	Гребень	6	8	10	24
17	М. П. Дегтярьов	10	13	19	42
18	М. Т.Дегтярьов	13	14	17	44
19	Дитятін	12	13	10	35
20	Запорожский	1	6	2	9
21	Іващенко	7	23	31	61
22	Ільїнський	7	8	28	40
23	Істомин	–	2	–	2
24	Кістяківський	12	8	27	47
25	Є. К Кобець	11	13	18	42
26	В. К.Кобець	7	4	11	22
27	В. К. Кобець	4	11	21	36
28	Козловський	13	19	9	31
29	Кониський	–	4	7	11
30	Коробкін	6	8	13	37
31	О. О.Куперник	9	11	19	39
32	Л. А.Куперник	10	Вибув		
33	Кушин	6	8	Вибув	
34	Левковський	13	15	23	51
35	Лучицький	10	11	19	40
36	Личков	6	6	23	35

37	Лєсков	5	4	10	19
38	Людевик	14	18	28	60
39	Ю. І. Мацон	8	12	12	32
40	Ф. Ф. Мерінг	16	21	19	46
41	К. А. Мітюков	2	9	20	31
42	С. А. Мітюков	16	16	23	55
43	Можейко	6	6	Вибув	
44	Насонов	6	5	5	16
45	Ніколаєв	9	7	13	29
46	Орда	7	14	27	48
47	Плотніков	6	21	33	60
48	Попов	16	18	23	57
49	М. К. Ренненкампп	10	12	14	36
50	Рєпнін	10	12	22	44
51	Розенберг	13	16	32	61
52	Рубінштейн	5	7	16	28
53	М. Савицький	—	1	1	2
54	Свиридов	4	6	15	25
55	Сегет	2	4	4	10
56	Сидоренко	2	4	4	10
57	Сливчанський	9	10	21	40
58	Сольський	1	1	1	3
59	Суботін	6	7	21	34
60	Ф. Терещенко	15	Вибув		
61	І. А. Толлі	14	13	16	43
62	Н. А. Фаворов	13	15	23	51
63	Фаломін	6	6	7	19
64	Френкель	8	9	13	30
65	Хатунцов	7	Вибув		
66	М. Г. Хряков	16	21	29	66
67	Цукерман	5	20	12	37
68	Чернов	15	23	21	59
69	Шишкін	9	9	7	25
70	Г. І. Эйсман	2	1	1	4

Додаток Г
Зайнятість гласних у комісіях управи 1878–1880 рр.
[85, с. 224–225]

Число комісій	1878 р. ПІБ гласних	Категорія	Число	1879 р. ПІБ гласних	Категорія	Число комісій	1880 р. ПІБ гласних	Категорія
4	Лесков	II	15	Ейсман	I	9	Кониський	II
3	Федоров	I	11	Суботін	II	8	Лесков	I
3	Толлі	I	11	Істомін	III	7	Суботін	II
3	Козловський	I	10	Борисов	III	6	Ейсман	I
3	Ренненкамф	I	10	Ренненкамф	I	5	Толлі	I
3	Єремєєв	I	10	Афанас'єв	II	5	Кістяківський	II
2	Мацон	I	9	Сидоренко	III	5	Рубінштейн	I
2	Хижняков	II	9	Запорожський	I	5	Мітюков	I
2	Шварц	II	9	Сольський	III	5	Афанас'єв	II
2	Личков	II	8	Людвіг	II	5	Істомін	II
2	Балаклєєв	II	8	Лесков	I	5	Сегет	II
2	Істомін	III	8	Толлі	I	4	Сидоренко	III
2	Борисов	III	8	Дитятін	III	3	Борисов	III
2	Суботін	II	7	Мітюков	I	3	Дехтер'єв	III
2	Самойлов	III	7	Бунге	I	3	Ренненкамф	I
1	Мітюков	I	7	Кістяківський	II	3	Дитятін	III
1	Шульгін	II	7	Гладін	I	3	Гладін	I
1	Зерев	III	7	Рубінштейн	I	3	Личков	I
1	Дитятін	III	7	Гарницький	II	2	Бунге	I
1	Плесканов	III	7	Кобець	II	2	Бернер	II
1	Донат	II	6	Френкель	III	2	Коробкін	III
1	Запорожський	I	6	Сливчанський	II	2	Сливчанський	II
1	Сольський	III	6	Свиридов	III	2	Алексєєв	II
1	Богданов	III	6	Алексєєв	II	2	Гарницький	II
1	Росіянов	III	6	Личков	I	2	Куперник	III
1	Різерт	II	5	Сегет	II	2	Сольський	I
1	Бродський	I	5	Фоломін	II	1	Мацон	I
1	Гладін	I	5	Ільїнський	I	1	Луцицький	II
1	Чеховський	III	5	Мацон	I	1	Хряков	I
1	Барський	II	4	Куперник	III	1	Попов	I
1	Алексєєв	I	4	Гребен	I	1	Запорожський	I
1	Бунге	I	4	Хряков	I	1	Барбин	III
1	Сидоренко	II	3	Плотніков	II	1	Насонов	III
1	Родін	II	3	Чернов	I	1	Вишневецький	III
1	Хряков	I	3	Левковський	III	1	Ніколаєв	II
1	Чернов	I	3	Ніколаєв	III	1	Кобецький	II
			3	Кониський	II	1	Френкель	II
			2	Дехтер'єв	III	1	Гребен	I
			2	Фаворов	III	1	Фалол	II
			2	Коробкін	III	1	Фаворов	II
			2	Іващенко	III	1	Свиридов	III
			2	Богданов	II	1	Басков	III
			2	Вишневецький	II			
			1	Рєпнін	III			
			1	Мерінг	I			

			1	Хижняков	ІІІ			
			1	Антонов	ІІ			
			1	Савицький	І			
			1	Шишкін	ІІІ			
			1	Терещенко	І			
			1	Бродський	І			
			1	Ріхтер	ІІ			
			1	Підборський	ІІ			
			1	Чеховський-Федоров	ІІІ			
			1	Козловський	І			
			1	Донат	ІІ			

Додаток Д
Склад виборців за 1887 р. [308, с. 3]

Категорії виборців	Дворяни та чиновники	Духовні звання	Ліберальні професії			Купці та почесні громадяни	Міщани	Селяни	Солдати	Юдеї	Інші	Заклади	Всього
			Доктори	Аптекарі	Адвокати								
1–а	37	–	2	–	1	36	1	–	–	23	7	10	117
2–а	208	11	12	4	–	94	17	8	1	91	63	32	541
3–а:1гр.	324	24	9	3	–	91	67	14	7	9	96	6	650
2 група	292	18	3	2	3	97	126	25	29	15	96	9	715
3 група	141	14	1	–	–	143	123	30	32	3	86	7	582
4 група	177	22	1	–	–	27	245	43	68	1	105	11	700
5 група	112	14	–	–	1	16	310	58	96	3	97	23	730
6 група	91	11	–	–	2	21	860	138	309	11	227	3	1673
Всього	1382	114	28	9	9	525	1749	316	542	156	777	101	708

Додаток Ж
Список міських училищ на 1896 р. [175, с. 2–66]

Назва навчального закладу	Рік заснування
Лук'янівське перше змішане	1873
Лук'янівське друге змішане	1876
Лук'янівське третє	7.12.1890
Старокиївське дівчаче	1889
Старокиївське друге приходське	1886
Старокиївське третє приходське	1888
Либідське друге хлопчаче	1876
Либідське третє хлопчаче	1877
Бессарабське	1882
Подільське третє хлопчаче приходське	1879
Звіринецьке змішане приходське	1884
Плосььке змішане	1883
Плосььке хлопчаче	1890
Плосььке перше дівчаче	1877
Плосььке друге дівчаче	1879
Львівське жіноче	1877
Львівське змішане	1882
Мало–Володимирське хлопчаче	1877
Подільське третє хлопчаче	1879
Юрківське змішане	1884
Либідське змішане	1875
Пріорське перше змішане	1876
Пріорське друге змішане	1888
Бульварне дівчаче	1878
Бульварне хлопчаче	1890
Либідське дівчаче	1876
Троїцьке дівчаче	1882
Св. Володимира хлопчаче	1.09.1890

Додаток 3
Число членів комісій управи 1898–1902 рр. [315, с. 3]

Назва комісій	Число членів			
	Обраних 1898 р.	Які вибули по різним причинам	Не обраних в гласні 1902 р.	Обраних в гласні 1902 р.
I Ревізійна	10	1	2	7
II Підготовчі:				
Фінансова	24	9	4	11
Для оцінки нерухомості	11	2	3	6
По освітленню	12	3	5	4
По залізницям	12	4	5	3
Водогінна	15	4	4	7
Каналізаційна	10	4	4	2
Юридична	15	4	3	8
По розробці проекту будівництва цирку	13	2	5	6
Санітарна рада	16	4	2	10
III Виконавчі:				
Училищна	19	3	8	9
По міським скотобойням	9	2	2	5
Мостова	29	4	10	15
З будівництва міського театру	11	2	6	3
З експлуатації міського театру	10	1	7	2
По міським лісам і полям	18	5	4	9
По розквартируванню військ	9	2	2	5
По ринкам	20	2	6	12
По нагляду над спорудженням міських будівель	9	2	3	4
Берегова	8	1	3	4
Садова	11	2	2	7
По міським позикам	6	1	2	3
Будівнича по спорудженню гавані	12	3	2	7
Санітарна рада	16	4	2	10
Рада Олександрійської лікарні	7	1	2	4
Реквізитори пожежного фуражу	8	1	3	4

Додаток И
Площа міських садів, парків, скверів і бульварів
на 1902 р. [150, с. 4–5, 51–52]

Назва	Площа	
	десятини	сажені
Пушкінський парк	58	1520
Сінокоси на Трухановому острові	24	650
Царський сад	23	1168
Плодовий сад на Шулявці	16	–
Володимирська гірка	8	1260
Маріїнський парк	7	221
Миколаївський парк	4	1386
Птомник на Обсерваторному	3	–
Бібіковський бульвар	2	1523
Шість скверів біля присутсвенних місць	1	1488
Новозбудований сквер	–	1927
Олександрівський сквер	–	1498
Лук'янівський сквер	–	1498
Золотоворітський сквер	–	1118
Мерінговський сквер	–	800
Фруктовий сад на горі Дитинка	–	764
Андріївський сквер	–	660
Караваєвський палісадник	–	375
Мало–Володимирський сквер	–	357
Чотири сквери на Володимирській площі	–	344
Львівський сквер	–	225
Сквер біля пам'ятнику Св. Володимира	–	200
Кудрявський сквер	–	186
Палісадник на Царській площі	–	20
Палісадник на Караваївській площі	–	16
Палісадник на Софіївській площі	–	12

Додаток К
Міські училища на 1 січня 1911 р. [175, с. 27–66]

№	Назва	Рік відкриття	Кількість класів	Кількість відділень	Число дітей
Однокласні училища					
1	Печерське хлопчаче	1809	4	2	209
2	Печерське дівоче	1809	4	2	183
3	Подільське хлопчаче	1809	4	3	200
4	Подільське дівоче	1809	4	3	162
5	Либідське хлопчаче	1840	4	3	201
6	Куренівське змішане	1840	2	1	100
7	Подільське 2–е хлопчаче	1865	2	–	102
8	Старокиївське хлопчаче	1868	3	2	133
9	Лук'янське 2–е змішане	1873	2	1	92
10	Либідське дівоче	1875	4	3	190
11	Либідське 2–е хлопчаче	1876	4	3	206
12	Либідське дівоче	1876	4	2	176
13	Лук'янське змішане	1876	2	1	113
14	Пріорське змішане	1876	2	1	102
15	Либідське 3–є хлопчаче	1877	3	2	162
16	Плосььке дівоче	1877	4	3	180
17	Львівське дівоче	1877	3	2	132
18	Львівське хлопчаче	1878	4	3	133
19	Бульварне дівоче	1878	4	3	200
20	Подільське 3–є хлопчаче	1879	5	4	216
21	Плосььке 2–е дівоче	1879	2	1	112
22	Звіринецьке змішане	1881	4	3	127
23	Старокиївське змішане	1882	4	3	227
24	Либідське хлопчаче	1882	3	2	114
25	Мало Володимирське дівоче	1882	2	1	104
26	Троїцьке дівоче	1882	3	2	138
27	Плосььке змішане	1883	2	1	104
28	Юрковецьке змішане	1884	2	1	98
29	Старокиївське 2–е хлопчаче	1886	4	3	174
30	Старокиївське 3–є хлопчаче	1888	4	3	178
31	Пріорське 2–е змішане	1888	2	1	117
32	Старокиївське дівоче	1889	2	1	108
33	Плосььке хлопчаче	1890	2	1	100
34	Лук'янське 3–є змішане	1890	3	2	124
35	Бульварне хлопчаче	1890	4	3	180
36	Свято–Володимирське хлопчаче	1890	2	1	112
37	Свято–Володимирське дівоче	1890	3	2	139
38	Коронаційне хлопчаче	1897	3	2	137

39	Коронаційне 2–е хлопчаче	1897	3	2	126
40	Коронаційне дівоче	1897	4	3	188
41	Коронаційне 2–е дівоче	1897	4	2	159
42	Тетянівське хлопчаче	1898	3	2	138
43	Тетянівське дівоче	1898	4	3	186
44	Пушкінське змішане	1899	3	2	135
45	Пушкінське 2–е змішане	1899	2	1	128
46	Пушкінське 3–є змішане	1900	2	1	100
47	Пушкінське 4–е змішане	1900	3	2	155
48	Хлопчаче ім. К. Д. Ушинського	1901	3	2	155
49	Дівоче ім. К. Д. Ушинського	1901	4	3	180
50	Анастасіївське хлопчаче	1903	4	3	163
51	Анастасіївське дівоче	1903	4	3	176
52	Хлопчаче ім. В. А. Жуковського	1903	7	6	223
53	Дівоче ім. В. А. Жуковського	1903	5	4	198
54	Хлопчаче ім. М. В. Гоголя	1904	4	–	184
55	Дівоче ім. М. В. Гоголя	1904	4	–	171
56	Змішане ім. Ф. Ф. Трепова	1904	2	1	84
57	Либідське 2–е хлопчаче	1905	4	3	184
58	Хлопчаче ім. Н. А. Терещенка	1906	4	3	192
59	Дівоче ім. Н. А. Терещенка	1906	5	4	236
60	Плоське 2–е змішане	1906	3	2	152
61	Пуще–Водиці змішане	1908	2	–	89
62	Свято–Михайлівське хлопчаче	1909	2	–	97
63	Свято–Варваринське дівоче	1909	4	1	187
64	Забайковське змішане	1909	2	–	107
65	Солом’янське змішане	1910	1	–	52
Двокласні училища					
1	Хлопчаче	1880	5	3	232
2	Змішане	1899	4	4	251
3	Друге змішане	1901	4	4	253
4	Третє змішане ім. М. Х. Бунге	1904	4	–	149
5	Чотирикласне ім. царя Олексія	1906	4	–	149
6	Олександрівське ремісниче	1874	4	–	130

Додаток Л
Кількість відвіданих засідань гласними за 1911 р. [334, с. 3–4]

№	П.І.Б. гласних	Кількість відвіданих засідань
1	Г. Т. Аврамов	42
2	М. Д. Арістархов	54
3	Н. С. Боровик	63
4	Ф. Д. Бжозовський	50
5	В. І. Бражников	63
6	Г. І. Бричкін	40
7	М. Т. Буковинський	42
8	Г. І. Булава	68
9	Ф. С. Бурчак	60
10	І. М. Биховський	53
11	Я. К. Вертецький	54
12	П. П. Вишневський	58
13	М. М. Волинський	60
14	І. А. Гомоляк	69
15	Н. Д. Горбунов	59
16	Д. М. Григорович –Барський	40
17	І. Г. Гусєв	58
18	І. М. Дембицький	73
19	В. Я. Демченко	41
20	О. В. Десницький	49
21	В. Ф. Дятятін	57
22	М. І. Добрині	51
23	С. І. Дубинський	66
24	Г. Г. Зівело	63
25	В. В. Ігнатович	52
26	І. І. Ільїн	66
27	В. Г. Йозеф	67
28	О. О. Кіх	50
29	О. В. Кобець	58
30	В. В. Кобець	57
31	П. В. Ковалевський	54
32	М. М. Козинцев	69
33	М. М. Козловський	45
34	В. В. Коноплін	57
35	С. О. Лаврентьєв	47
36	С. Ф. Лесілі	36
37	К. К. Лисов	60
38	О. С. Лоточков	71
39	П. І. Михайло–Турченко	69
40	В. Д. Мозерт	24
41	О. О. Моссаковський	71
42	І. С. Новиков	64
43	М. І. Новиков	73
44	І. І. Новицький	53
45	В. В. Оболонський	40
46	В. Д. Орис–Рутенберг	60

47	О. Д. Павловський	36
48	О. О. Пироженко	58
49	І. О. Пироженко	54
50	П. М. Плахов	60
51	М. М. Растропович	56
52	О. К. Ржепецький	36
53	І. К. Рітмейер	62
54	Я. Я. Ріхерт	59
55	І. О. Розов	61
56	О. І. Савенко	39
57	М. В. Сергієм	57
58	С. П. Слінко	67
59	С. Г. Слюсаревський	62
60	М. Ф. Страдомський	42
61	М. О. Суворов	51
62	І. А. Толлі	32
63	С. П. Томашовський	7
64	М. П. Трофимов	56
65	Ф. Л. Фольберг	69
66	В. Є. Чернов	16
67	Г. Л. Чорнояров	34
68	Г. П. Шалаєв	52
69	М. М. Шаров	61
70	О. М. Шефтел	60
71	Т. П. Шкидченко	68
72	Ф. К. Шмідт	34
73	І. І. Щитковський	68
74	Є. М. Екстерм	74
75	М. С. Ярошевський	61
76	В. І. Ячницький	67
77	І. М. Федорчук	54
78	Г. Я. Прозоров	29

Додаток М
Хронологічна таблиця спорудження
водогінно–каналізаційної мереж Києва [415, с. 84–87]

Рік	Чисельність мешканців (тис.)	Площа міста (кв. км.)	Протяжність водогону (км.)	Протяжність каналізації (км.)
1872	120	—	23,3	—
1873	120	—	24	—
1874	127,3	82	26	—
1875	127,3	—	31,1	—
1880	188,5	—	41	—
1881	188,5	46,8	42,5	—
1884	154,5	—	47	—
1885	144	—	48,5	—
1886	156	—	50	—
1887	170	45	50,5	—
1894	188,5	48,6	62,5	75,3
1895	236,5	—	63,5	75,3
1896	247,7	50	98	75,3
1897	248	—	105	75,3
1898	253	—	112	75,3
1899	262	—	114,5	75,3
1900	271,2	136,3	118,5	75,3
1901	280,6	—	123	75,3
1902	290,4	—	127,5	75,3
1903	300,4	—	128	75,3
1904	310,9	64,3	136	75,3
1905	321,7	—	139,5	75,3
1906	332,8	—	144	75,3
1907	344,4	—	150	75,3
1908	356,3	—	158	75,3
1909	368,6	—	162	75,3
1910	381,4	—	173,8	75,3
1911	412,4	67	—	75,3
1912	426,7	—	175	75,3
1913	441,5	170	180	151,2
1914	456,8	170	180	151,2

Додаток Н
Розвиток трамвайної мережі 1891–1913 рр. [414, с. 122, 150]

Роки	Залишок на кінець року		Чисельність пасажирів (млн.)	%% збільшення пасажирів
	Кількість ліній	Протяжність мережі (у верстах)		
1891	2	12,8	1,522 607	—
1892	5	22,36	6,136 876	303
1893	6	24,40	8,355 559	36,15
1894	7	29,15	10,037 302	20,13
1895	9	34,49	12,825 730	27,78
1896	9	35,13	14,383 489	12,15
1897	11	37,25	16,712 659	16,19
1898	10	37,62	18,474 941	10,54
1899	10	44,68	21,821 286	18,11
1900	11	58,43	25,940 576	18,88
1901	11	63,93	28,513 955	9,92
1902	11	66,44	30,672 562	7,57
1903	11	68,35	33,952 065	10,69
1904	13	74,28	36,313 787	6,95
1905	15	90,80	39,552 073	8,92
1906	15	98,31	46,538 790	17,66
1907	15	99,49	51,255 162	10,13
1908	15	108,43	55,874 019	9,01
1909	20	146,40	59,460 006	6,42
1910	20	146,68	67,819 980	14,06
1911	20	148,39	77,597 778	14,47
1912	21	149,46	84,380 643	8,74
1913	21	149,48	94,301 790	11,76

Додаток П
Надходження від зборів і мит
до міського бюджету за 1871–1914 рр. [139, с. 7; 242, с. 6–13]

Рік	У тис. руб.									
	Збори: із торгових закладів і промислових свідцтв	із патентів	Із трактирного промислу	візницький	із власників коней, екшажів і собак	із кошernih предметів*	відсотковий з електричного освітлення	відсотковий з міської залізниці	каналізаційний	Мито
1871	14,8	6,8	21,3	7,2	–	23,1	–	–	–	36
1872	23,7	12,7	26,5	7,6	–	25,2	–	–	–	46,9
1873	25,7	25,7	27,9	6,5	–	25,2	–	–	–	59,8
1874	28	23,9	27,9	6,8	–	40	–	–	–	59,7
1875	28,9	22,6	26,2	7,1	–	40	–	–	–	66,1
1876	28,9	22,4	27,4	10,9	–	40	–	–	–	86,8
1877	27,3	24	29	7,5	–	40,5	–	–	–	56,2
1878	26,2	24,1	32,2	11,3	–	47,5	–	–	–	54,1
1879	28,6	24,1	31,8	12,6	–	47,2	–	–	–	54,3
1880	31,6	25,1	36,6	13,9	–	43,2	–	–	–	57,4
1881	30,4	22,8	33,1	13,4	–	33,8	–	–	–	59,5
1882	31,5	20,9	41,3	13,4	5,6	48,3	–	–	–	69,6
1883	24,1	20,6	43,3	13,4	5,7	43,2	–	–	–	61,7
1884	34,2	22,5	39,5	10,9	5,7	43,2	–	–	–	52,5
1885	39,9	24,9	37	13,8	5,8	43,2	–	–	–	45,1
1886	36,8	25,5	78,7	12	14,8	64,2	–	–	–	42,4
1887	36,7	25,6	80,3	19,9	5,1	63,2	–	–	–	43,4
1888	50,1	27,7	82,6	25,8	10,2	58	–	–	–	33,9
1889	52	28	85,6	29	12	68,5	–	–	–	48
1890	54,3	27,1	82,2	25,7	9,9	86,8	–	–	–	38,3
1891	55,3	27,4	81,5	26,3	11,7	97	–	–	–	49,5
1892	59,4	26	76	24,6	9,1	29,5	–	–	–	33,4
1893	66	28,4	74,4	24,6	8,3	27,1	1,5	–	–	29,5
1894	67,9	33,4	73,8	25,5	6,8	14,5	2,3	–	–	33,5
1895	68	32,1	77,9	27,6	7,7	16,7	3,4	5	–	35,6
1896	68,3	15,1	78,1	27,5	7,3	16,8	4,6	7,3	65	27
1897	66,9	44,2	79,7	35,4	10,3	16,8	7,8	9,8	25,3	32,8
1898	72	29,5	77,1	34,6	7,5	112,4	7	11,2	25,5	36,6
1899	80,8	29,5	78,6	46,5	9,1	112,9	4,5	12,3	34,4	43,7
1900	82,9	29,5	80,2	51,4	8,7	115,3	12,8	14,7	12,3	49,2
1901	82,2	29,5	82,6	47,6	10,2	115,3	23,1	16,5	28,4	44,6
1902	81,6	29,5	82,6	44,1	11,8	135,8	18,9	18,4	41	46,6
1903	81,7	29,5	86,7	42,5	10,7	136,3	15,6	19,5	33,5	37,9
1904	82,8	29,5	89,5	40,2	10,4	132,9	27,1	21,7	40,4	48,5
1905	75,4	29,5	88	44,3	10,3	132,9	23,9	24,8	21,4	42,1
1906	62,9	29,5	96,7	45,9	10,9	144	27,5	32,7	45	51,8
1907	71	29,5	109	44,8	10,8	144	37	38	36	48
1908	82,4	29,5	131,8	48	13,6	144	50,2	41,6	31,9	54,5
1909	87,2	29,5	136,9	49,8	11,9	144	69,7	45	18,7	44,9
1910	102,9	29,5	133,9	51,4	11,9	172	76,9	47,9	11,8	55,6
1911	126,2	29,5	145,4	62	13,2	172	96,4	54,7	19,6	46,3
1912	124,4	29,5	148,1	63	16,7	172	117,6	60	32,2	58,5
1913	151,6	29,5	160,2	65	25,2	172	190,3	67,9	34	66,5
1914	122,1	29,5	145,9	68	26,4	177	263,1	76,2	33,2	56

* за 1892–1897 рр. наведені чисті надходження у міську скарбницю, а за решту – усі надходження.

Додаток Р
Прибутки та «інші» надходження 1871–1914 рр.
[1, арк. 10; 10, арк. 1–10; 139, с. 36–37; 242, с. 14–15]*

Роки	Оціночний збір		Збори і мита		Міська власність		Міські підприємств а		Інше		Всього	
	Тис. руб.	%	Тис. руб.	%	Тис. руб.	%	Тис. руб.	%	Тис. руб.	%	Тис. руб.	%
1871	27,2	9,1	109,2	36,6	141,2	47,3	–	0	20,9	7	298,5	100
1872	32,5	10,3	142,6	45,3	109,8	35	–	0	29,4	9,4	314,3	100
1873	60,3	16	170,8	45	117,3	30,9	–	0	31,3	8,1	379,7	100
1874	62,5	13	186,3	38,8	211	44	–	0	20,2	4,2	480	100
1875	61,5	9,9	190,9	30,7	188,5	30,3	–	0	183,4	29,1	624,3	100
1876	74,5	12,7	216,4	37,1	189,1	32,4	–	0	103,5	17,8	583,5	100
1877	72,5	10,4	184	26,4	183,3	26,3	–	0	256,8	36,9	696,6	100
1878	96,7	13,2	195,4	26,9	195,1	26,9	–	0	240,1	33	727,3	100
1879	106,5	13,8	198,6	25,8	231,6	30,1	–	0	233,2	30,3	769,9	100
1880	103,9	12,5	207,8	25	250	30,3	–	0	266,8	32,2	828,5	100
1881	115,6	15,3	193	25,5	261,5	34,5	–	0	186,8	24,7	756,9	100
1882	123,9	13,4	230,2	24,8	257,2	27,8	–	0	315,5	34	926,3	100
1883	137,6	15,4	212	23,6	258,2	28,8	–	0	288,5	32,2	896,3	100
1884	180,6	18,6	208,5	21,5	295,8	30,5	–	0	285,6	29,4	970,5	100
1885	180,1	20	209,7	23,3	313,7	34,8	–	0	197,4	21,9	900,9	100
1886	213,9	17,2	274,4	22,2	344,9	27,8	–	0	407,6	32,8	1 240,8	100
1887	192,1	17,6	274,2	25	359,5	32,8	–	0	270,4	24,6	1 096,2	100
1888	197,7	16,1	293,3	23,9	394,8	32,2	–	0	341,9	27,8	1 227,7	100
1889	201,3	12,7	323,1	20,5	461,9	29,3	176,5	11,2	415	26,3	1 577,8	100
1890	183,2	13,5	324,3	24	411,4	30,3	169,4	12,6	265,9	19,6	1 354,2	100
1891	170,2	11,8	348,7	24,1	416,4	29	176,1	12,1	331,2	23	1 442,6	100
1892	169,2	13,3	258	20,4	400,6	31,5	189,1	14,8	255,6	20	1 272,5	100
1893	170,6	13,2	258,3	20	417,1	32,1	196,2	15,2	252,3	19,5	1 294,5	100
1894	154	12,1	255,4	20	401,3	31,4	183,1	14,3	284,1	22,2	1 277,9	100
1895	213,2	15,5	265,6	19,3	416,6	30,3	195,9	14,2	285,4	20,7	1 376,7	100
1896	284,9	18,3	240,1	15,4	431,4	27,6	286,5	18,4	317,1	20,3	1 560	100
1897	326,8	19,2	286,1	16,8	491,9	28,9	267,7	15,7	331,1	19,4	1 703,6	100
1898	312,6	14,4	366,7	16,9	533,2	24,6	283	13,1	672,8	31	2 168,3	100
1899	328,5	13,6	401,1	16,6	635,2	26,3	300,2	12,4	751,6	31,1	2 416,6	100
1900	339,1	10,5	417,2	13	707,8	22	305,9	9,5	1 457,8	45	3 227,8	100
1901	397,7	15,6	412	16,2	670,8	26,2	352,7	13,8	718,7	28,2	2 546,9	100
1902	440,4	17,5	432	17,2	676	27	364,7	14,5	596	23,8	2 509,1	100
1903	467,8	17,1	425,3	15,5	743,4	27,2	357,3	13,1	742,6	27,1	2 736,4	100
1904	470,5	16,6	433,8	15,4	686,7	24,3	376,4	13,3	859,4	30,4	2 826,8	100
1905	433,6	15,2	422,5	14,7	728,6	25,5	371,5	13	903,6	31,6	2 859,8	100
1906	485,4	16,7	441,7	15,2	857,9	29,6	410	14,1	703,9	24,4	2 898,9	100
1907	528,9	17,7	458	15,3	754,3	25,2	418	14	829,8	27,8	2 989	100
1908	617,7	17,1	503,8	14	814,6	22,6	445,3	12,3	1 228,8	34	3 610,2	100
1909	524,8	17,2	504,2	16,5	868,9	28,4	475,3	15,5	686,6	22,4	3 059,8	100
1910	541,6	17	572,2	18	952,1	30	480,6	15,1	633,9	19,9	3 180,4	100
1911	570,1	16,5	609,6	17,6	989,3	28,6	503,8	14,5	789,4	22,8	3 462,2	100
1912	735,4	17,5	436,2	10,4	1 179,4	28,2	513,2	12,3	1 325,5	31,6	4 189,7	100
1913	810,7	17,3	562,9	12	1 326,6	28,4	641,6	13,7	1 336,4	28,6	4 678,2	100
1914	837,6	16,7	420	8,4	1 383,3	27,6	840,5	16,8	1 529,5	30,5	5 010,9	100

* – відсоток пороховано автором.

Додаток С
Позики Київської міської думи
[8, арк. 14; 10, арк. 140–164; 14, арк. 25; 139, с. 31]

№№	Рік надання позики	Призначення позики	Очікувана сума (тис. руб.)	Надана сума (тис. руб.)	Рік погашення позики
1	1876	Спорудження будівлі думи	500	500	1904
2	1884	Замощення вулиць	250	250	1918
3	1896	Замощення та спорудження будівлі для поліцейської частини	377	377, 620	1920
4	1896	Перекриття канав і спорудження будинку міської поліції	175	177,345	1927
5	1897	Будівництво гавані	300	305,360	1927
6	1898	Спорудження театру та політехнічного інституту	550	550	1965
7	1899	Будівництво казарми	620	566,124	1931
8	1899	Дооблаштування гавані	130	130	1931
9	1899	Проведення каналізації	90	81	1931
10	1900	Будівництво та ремонт шкіл, лікарень і скотобієнь	482	470,670	1963
11	1906	Будівництво публічної бібліотеки	150	124,322	1969
12	1906	Будівництво лікарень та перекриття канав	396	329,180	1969
13	1907	Будівництво критого ринку на Бессарабці	526	500	1971
14	1907	Спорудження театру, казарми і гавані	549	455,271	1979
15	1908	Викуп каналізації	1000	1000	1976
16	1901/1909	Спорудження каналізації/ замощення вулиць	3 499,875	2 878,761	1971
17	1909/1910	Будівництво казарм, двох поліцейських ділень, облаштування санітарного двору, міського ломбарду, критого ринку і т.п.	1293	1199,257	1974
18	1911	Будівництво казарм	1 999,875	1 854,884	1974
19	1914	Будівництво міського училища, критого ринку і т.п.	6 195,987	15 886,192	1964
20	1915	Викуп трамвайного підприємства	24 999, 975	23 749,980	1964
Всього			44 085,512	41 385,972	

Додаток Т

Виконані роботи мостової комісії 1871–1914 рр. [49, арк. 207; 149, с. 52–54; 158, с. 1–23; 159, с. 1–27; 161, с. 1–28; 162, с. 1–16; 163, с. 1–15; 164, с. 1–12; 168, с. 1–16; 169, с. 1–10; 170, с. 1–61; 171, с. 1–61; 172, с. 1–42; 173, с. 1–32; 174, с. 1–17; 241, с. 18–19]

Рік	Замощено (в кв. саж.)	Перемощено (в кв. саж.)	Рік	Замощено (в кв. саж.)	Перемощено (в кв. саж.)
1871	2103	10820	1893	3567	12569
1872	5355	7451	1894	2350	8301
1873	5208	10088	1895	5764	13678
1874	8858	12388	1896	10289	20221
1875	1809	11439	1897	8946	16324
1876	1722	9020	1898	2456	14236
1877	2736	11000	1899	4256	17456
1878	2566	7091	1900	5245	19345
1879	3365	11337	1901	4402	22798
1880	8266	10166	1902	6378	8345
1881	7423	14831	1903	7346	9435
1882	19774	18585	1904	3569	6345
1883	6374	18380	1905	7945	12456
1884	7986	12567	1906	3567	6345
1885	620	2318	1907	5389	8345
1886	6960	2175	1909	7345	14567
1887	7406	2504	1909	6236	15456
1888	11145	5714	1910	8181	17345
1889	14023	13460	1911	13162	12345
1890	13567	15768	1912	14568	17456
1891	10917	23871	1913	8956	13546
1892	14678	17456	1914	11784	16345

Додаток У
Трамвайні лінії ТКМЗ на 1 січня 1914 р. [414, с. 108]

№	Назва ліній	Дата запуску	Маршрут
1	Хрещатицька	13 червня 1894 р.	Олександрівська пл. – Царська пл. – Либідь
2	Вокзальна	1 вересня 1894 р.	Олександрівська пл. – Царська пл. – Вокзал
3	Печерська	28 жовтня 1893 р.	Царська пл. – Олександрівська пл. – Військове училище
4	Львівська	2 липня 1894 р.	Думська пл. – Львівська пл. – церква Федора
5	Прорізна	23 грудня 1910 р.	Прорізна – Мало Володимирська – Керосинова
6	Політехнічна	17 жовтня 1899 р.	Бессарабська пл. – Політехнічний інститут
7	Липська	26 серпня 1905 р.	Бессарабська пл. – Кругло Університетська – Лавра
8	Караваївська	30 червня 1909 р.	Караваївська – Жиянська
9	Маріїнсько – Благовіщенська	1896 р.	Думська пл. – Сінний базар – Галицький базар – Маріїнсько – Благовіщенська – Царська пл.
10	Володимирська I	13 лютого 1895 р.	Товарна станція – Володимирська – Михайлівський підйом
11	Володимирська II	1905 р.	Жиянська – Володимирська – Андріївська церква
12	Звіринецька	26 лютого 1910 р.	Товарна станція – Володимиро – Либідська – Військове училище – Іонійський монастир
13	Глибочицька	6 квітня 1910 р.	Поштова пл. – Олександрівська пл. – Глибочицька – вокзал
14	Набережна	1912 р.	Поштова пл. – Гавань
15	Підйом на Боричів узвіз	20 травня 1905 р.	Верхня каса – Нижня каса – Боричів узвіз – Олександрівська пл.
16	Кирилівська	13 лютого 1896 р.	Олександрівська пл. – Петропавловська пл.
17	Межигірська	1903 р.	Олександрівська пл. – Межигірська – Йорданська церква – Кирилівська лікарня – церква Федора
18	Лук'янівська	квітень 1904 р.	Кирилівська лікарня – церква Федора
19	Дачна I	1904 р.	Олександрівська пл. – Пуща – Водиця
20	Дачна II	1904 р.	Думська пл. – церква Федора – Кирилівська лікарня – Пуща – Водиця
21	Табірна	9 грудня 1896 р.	Церква Федора – Військові табори
Приватні лінії	Святошинська	1899 р.	Тріумфальні ворота – Святошин
	Кадетська	27 липня 1908 р.	Тріумфальні ворота – Кадетський корпус
	Деміївська	1909 р.	Залізничний переїзд – Голосіївка
	Дарницька	1911 р.	Поштова площа – Дарниця / Бровари